

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Мартинів Юрій Ігорович

УДК: 271.2 (477.84): (322:332.15) (091) «1831/1914»

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ТА ФІНАНСОВО-ГОСПОДАРСЬКА
ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЧАЇВСЬКОЇ ЛАВРИ У 1831–1914 рр.

Спеціальність 07.00.01 – історія України

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

МАРТИНІВ Юрій Ігорович

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник **Бистрицька Елла Володимирівна**, доктор історичних наук, професор

Тернопіль – 2018

АНОТАЦІЯ

Мартинів Ю. І. Правове становище та фінансово-господарська діяльність Почаївської лаври у 1831–1914 рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – «Історія України». – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2018.

Вибір дослідження мотивований необхідністю комплексного і всебічного вивчення історії Почаївської лаври як одного із найпотужніших центрів релігійного життя Волині. На основі комплексного використання джерельної бази вперше проаналізовано правові засади функціонування Почаївської лаври та досліджено розвиток її фінансово-господарського комплексу у 1831–1914 рр.

Дослідження економічної складової життєдіяльності лаври уможливили з'ясування механізму її управління, джерел фінансування, місця і значення господарського комплексу в реалізації освітніх програм, розвитку книгодрукування, будівництва і реконструкції, створення відповідної інфраструктури.

Вплив лаври впродовж століть забезпечувався не лише державною ідеологією православ'я, а й потужним фінансово-господарським становищем, що пов'язувало її з державними структурами, представниками різних станів та конфесій. Показано формування вертикалі управління і контролю над церковними інституціями РПЦ в Російській імперії, що знайшло своє відображення у формулі «Православ'я. Самодержавство. Народність». На час входження Волині до складу Російської імперії Св. Синод володів усіма необхідними законодавчими інструментами для інтеграції віруючих у релігійне життя РПЦ. Висвітлено систему управління Волинської єпархії, що отримала статус третього класу в структурі єпархій РПЦ. Головним органом управління єпархії була духовна консисторія, яка під керівництвом Св. Синоду та єпархіального архієрея здійснювала розпорядчі та судові функції. Юрисдикція консисторії поширювалася на Почаївську лавру. Доведено, що передача Почаївського монастирського комплексу в структуру РПЦ у

1831 р. була закономірною, етапною подією цілеспрямованої боротьби російської влади з Греко-Уніантською Церквою. Витіснення василіан із Почаївського монастиря стало одним із мотиваційних чинників закриття їхніх монастирів у Волинській, Київській і Подільській губерніях. Включення Почаївського монастиря у структуру РПЦ відбувалося на підставі уже прийнятих документів та спеціальних указів щодо нього. Згідно із класифікацією, Почаївська обитель була зарахована до штатних монастирів першого класу, які отримували від держави фінансування. З'ясовано, що функції управління лаври священноархімандрит, він же єпископ Волинський і Житомирський, делегував намісникові монастиря. Вищим управлінським органом був Духовний собор, у компетенції якого були питання, що стосувалися релігійно-церковного і фінансово-господарського життя обителі. Ці сфери діяльності контролювались його членами: намісником, казначеєм, економом, ризничим, благочинним, скарбником, друкарем.

Досліджено фінансово-кредитну діяльність Почаївської лаври, яка включала усі види обігу коштів: традиційні надходжень від вірян (коштовні подарунки, «кружка», «гаманцевий збір», «церковна сума», треби), різні види кредитування й позичкові операції, рух коштів на банківських рахунках, державне фінансування, сплата податків тощо. Серед зазначених форм пожертв від пересічних віруючих найбільш прибутковою була «кружка». Річні суми «кружки» в окремі роки перевищували прибутки від виробництва свічкового заводу. З'ясовано, щонайщедрішими жертводавцями були імператор, його родина, найближче оточення, високопосадовці, які дарували культові предмети із дорогоцінних металів, книги, ікони, одяг, золоті й срібні прикраси тощо.

Встановлено, що за умови відсутності розвинутої системи кредитування фізичних осіб у першій половині XIX ст. ці послуги надавала Почаївська лавра. Грошова реформа 1839 р. та наступні економічні реформи сприяли поживленню товарно-грошових відносин, позитивно вплинули на розвиток державної банківської системи Російської імперії. Обитель користувалася послугами банків: Державного банку, Санкт-Петербурзької опікунської ради, Кременецького казначейства, комерційних та позичкових банків, отримуючи відсотки від розміщених капіталів.

Суми банківських вкладень вказують на стабільну динаміку фінансового розвитку лаври, її потужний потенціал. Включена у систему товарно-грошових відносин Російської імперії, Почаївська лавра виконувала податкові зобов'язання. Сплачуючи державні податки, лавра запроваджувала власні, насамперед, для селян, які орендували землю, приміщення тощо.

Досліджено основні сегменти господарювання лаври, якими були промислове та сільськогосподарське виробництво. Обитель розвивала шість видів промислів, з яких упродовж другої половини XIX – початку XX ст. не втратили свого економічного значення бджільництво, млинарство, лісове господарство та гуральництво. Проаналізовано економічну ефективність свічкового, цегляного, вапняного заводів, деревообробного виробництва, видобуток каменю. Виробництво цегли, вапна та видобування каменю було орієнтовано переважно на власні потреби і за умов ведення щорічних будівельних робіт, становило суттєву статтю економії коштів. Встановлено, що закупівля нового обладнання, залучення світських спеціалістів сприяли рентабельності виробництв.

Проаналізовано участь лаври у проведенні сезонних торгів і ярмарок, обумовлених поживленням торгово-грошових відносин у другій половині XIX ст. та сприятливим географічним розташуванням на межі двох держав – Російської та Австрійської/Австро-Угорської імперій. Основу дрібного підприємництва обителі становили торгівля релігійно-культовими предметами, продукцією сільського господарства і промислових виробництв, орієнтованого на ринки Волинської губернії.

Встановлено площі земельних володінь Почаївської лаври, що змінювалися у досліджуваній період унаслідок проведення політичних та економічних реформ в Російській імперії. Наявність значних землеволодінь обумовило розвиток аграрно-тваринницького комплексу, що включав вирощування зернових культур, городництво, садівництво, розведення великої і малої рогатої худоби, птахівництво. Відображено структуру та динаміку розвитку аграрно-тваринницького комплексу. У тваринництві та птахівництві помітною була тенденція як до збільшення, так і

скорочення поголів'я. Чисельність рогатої худоби та птиці задовільняла внутрішні потреби обителі.

Наголошено на включеності Почаївської лаври у процес утвердження капіталістичних відносин на території Волині упродовж XIX ст., що супроводжувалося впровадженням нових організаційно-правових форм господарювання, забезпечуючи управління виробництвом, транспортом, торгівлею, стимулювало розвиток інфраструктури, що своєю чергою сприяло паломництву і покращенню життєдіяльності городян.

Доведено, що державне фінансування на утримання обителі, оплата праці штатних і найманих працівників регулювалася положенням про монастирі Волинської єпархії. Встановлено, що від 1833 р. у лаврі формувався штат працюючих, яким виплачувалася заробітна плата згідно із посадовими обов'язками. Державне фінансування на утримання обителі, оплата праці штатних і найманих працівників регулювалася положенням про монастирі Волинської єпархії. Заробітна плата монахів і братії лаври суттєво не відрізнялася від оплати праці державних службовців у Волинській губернії. Окремою статтею видатків обителі була виплата заробітної плати найманим працівникам, яка виплачувалася із бюджету обителі.

Висвітлено, економічні умови функціонування та фінансування навчальних закладів і модернізації друкарні при лаврі. Встановлено, що зростання кількості шкіл у Почаївській лаврі обумовлювалося російським законодавством, яке надало виключні права православному духовенству на заснування закладів початкової освіти. Досліджено, що упродовж 1831–1914 рр. при Почаївській лаврі функціонувало сім освітніх навчальних закладів. Їх головною метою було релігійно-моральне і патріотичне виховання учнів, що забезпечувалося вивченням церковнослов'янської мови, богослужбових книг, катехізису, церковного співу тощо. Витрати на утримання навчальних закладів мали динаміку зростання, що пов'язано з ціновою політикою держави на продукти харчування, книжкову продукцію та канцелярські приладдя, дитячий одяг, засоби гігієни тощо.

Встановлено, що керівництво Почаївської лаври активно займалося модернізацією друкарського виробництва, проводячи закупівлі друкарських верстатів,

приладдя, шрифтів, засобів гравіювальної техніки, фарб, паперу тощо. Оновлення друкарського виробництва мало наслідком збільшення обсягу друкованої продукції та його прибутків. Серед промислових виробництв друкарство поступалось лише прибуткам свічкового заводу. Основу друкованої продукції становили богословські, релігійно-полемічні, історичні твори та часописи. На початку ХХ ст. для потреб друкарні збудовано окремий двоповерховий корпус.

З'ясовано структуру фінансування розбудови архітектурного комплексу Почаївської лаври, що включало вартість будівельних матеріалів, заробітну плату найманим працівникам та гонорари архітекторам й здійснювалося переважно її коштом. Виокремлено, основні напрямки фінансування розбудови архітектурного комплексу лаври у зазначений період. Окреслено обставини зведення основних культових споруд: дзвіниці, архієрейського дому, службового корпусу, Троїцького собору, Святих воріт; облаштування церков преподобного Іова Ігумена Почаївського, Варваринської, преподобних Антонія і Феодосія Печерських; проведення реконструкції Теплої (з 1862 р. мала назву Св. Трійці) й Печерної церков. Їх ідеологічним стрижнем став православний зміст Почаївської лаври. Будівництво Троїцького собору ініціювалося архімандритом А. Храповницьким як символ міцності духу Російської держави та РПЦ. Простежено зведення господарських споруд: кам'яного муру навколо території обителі, нового свічкового заводу, книжкової лавки, готелю, паломницького дому, братської лікарні, торгових лавок біля Святих воріт, кузні, бані тощо.

Показано, що Духовний собор спрямовував кошти на будівництво та реконструкцію храмів на території Волинської губернії, спорудження пам'ятників окремим видатним постатям історії та культури Російської імперії.

Ключові слова: Почаївська лавра, Почаївська друкарня, Почаївський архітектурний комплекс, Волинська єпархія, Російська імперія, Греко-Уніатська Церква, РПЦ, Св. Синод, василіани, релігія.

ANNOTATION

Martyniv Y. I. Legal status, financial and economic activity of the Pochayev Lavra from 1831 to 1914 years. – Professional scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for scientific degree of Candidate of Historical Sciences Specialty 07.00.01.– History of Ukraine. – Volodymyr Hnatyuk Ternopol National Pedagogical University, 2018.

The choice of the research is motivated by the need of compound and deep learning of the history of Pochayev Lavra, because it is one of the most significant centers of religion life in Volyn region. It is proved that the transference of Pochayev monastery in to the structure of Russian Orthodox Church was logical, stage action of profound struggle of Russian government against Greco-Uniate Church. The research of the economic component of the life of the Laura made it possible to find out the mechanism of its management, sources of funding, the place and importance of the economic complex in the implementation of educational programs, the development of printing, construction and reconstruction, and the creation of appropriate infrastructure. The influence of Lavra during centuries was based not only on country's orthodox ideology but by it's powerful financial state that combined it to government institutes, the members of different professions and confessions. The research of economic part of Lavra's life will give opportunity to understand mechanisms of its function, the sources of financing, the place and meaning of its household complex in the realization of educational programs, the developing of book publishing, building and reconstruction, the development of proper infrastructure.

It is proved that the transfer of the Pochayev Monastic Complex to the structure of the Russian Orthodox Church in 1831 was a regular, milestone event of the intentional struggle of the Russian authorities with the Greco-Unian Church. The displacement of the Brazilians from the Pochayev Monastery was one of the motivating factors for the closure of their monasteries in the Volyn, Kyiv and Podolsk provinces. The inclusion of the Pochayev Monastery in the structure of the Russian Orthodox Church was carried out on the basis of already adopted documents and special decrees concerning it. According to the

classification, the Pochayev monastery was enrolled in the first class monasteries, which received funding from the state. The influence of the laurels for centuries was provided not only by the state ideology of Orthodoxy, but also by the powerful financial and economic situation that linked it with state structures, representatives of different classes and denominations.

The formation of the vertical of control and control over the church institutions of the Russian Orthodox Church in the Russian Empire is shown, which is reflected in the formula «Orthodoxy. Autocracy. Nation». At the time of Volyn's entry into the Russian Empire, the Holy Synod possessed all the necessary legislative tools for the integration of believers into the religious life of the Russian Orthodox Church. The system of governance of the Volyn diocese, which received the status of the third class in the structure of the dioceses of the Russian Orthodox Church, was highlighted. The main body of the diocese administration was a spiritual consistory, which, under the direction of the Holy Synod and the diocesan bishop, exercised administrative and judicial functions. The conscription of the constellation extended to the Pochayev laurel. It was found out that the functions of the management of the laurels are sacred to the archimandrite, he is also the bishop of Volyn and Zhytomyr, and he was delegated to the governor of the monastery. The supreme governing body was the Spiritual Council, whose competence included issues related to the religious-church and financial and economic life of the monastery. These spheres of activity were controlled by its members: the governor, treasurer, economist, vicegerent, dean, treasurer, printer.

The financial and lending activities of the Pochayev Lavra included all types of circulation off units that ensured its livelihoods: traditional revenues from the faithful (valuable gifts, «mug», «wallet collection», «church sum», crafts), various types of lending and loan operations, movement funds on bank accounts, state financing, payment of taxes, etc. Among these forms of donations from ordinary believers the most profitable was the «mug». The emperor, his family, the immediate surroundings, high officials who gave cult objects of precious metals, books, icons, clothes, gold and silver decorations, etc, were found to be the best donors. The annual amounts of «circles» in some years exceeded the profits from the production of a candle factory.

It was highlighted that in the absence of a developed system of lending to individuals in the first half of the nineteenth century, these services were provided by the Pochayev Lavra. The monetary reform of 1839 and subsequent economic reforms contributed to the revival of commodity-money relations, positively influenced the development of the state banking system of the Russian Empire. The dweller used the services of banks: the State Bank, the St. Petersburg Trustees' Council, the Kremenets Treasury, commercial and loan banks, receiving interest from placed capital. Included in the system of commodity-money relations of the Russian Empire, the Pochayev Lavra fulfilled tax obligations. When paying state taxes, the Laura's introduced its own, first of all, for peasants who rented land, premises, and the like. The main segments of the management of the laurel, which were industrial and agricultural production, were investigated.

The abode developed six types of crafts during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. Beekeeping, mines, forestry and gurganization have not lost their economic significance. The economic efficiency of candle, brick, lime factories, woodworking, stone extraction is analyzed. It was established that the purchase of new equipment, the involvement of secular specialists contributed to the profitability of productions. The production of bricks, lime and stone extraction was oriented mainly to their own needs and in terms of conducting annual construction work, constituted an essential article of cost savings. The inclusion of the Pochayev Lavra in the process of establishing capitalist relations in the territory of Volyn was established, which was accompanied by the introduction of new organizational and legal forms of management and stimulated the development of infrastructure.

The participation of the laurels in the conduct of seasonal auctions and fairs due to the revival of trade and monetary relations in the second half of the nineteenth century was analyzed. and a favorable geographical location on the border between two states – the Russian and Austrian/Austro-Hungarian empires. The basis of small business monastery was the trade in religious-religious objects, products of agriculture and industrial production, oriented to the markets of Volyn province. It is highlighted the economic

conditions of the functioning and financing of educational institutions and the modernization of the printing press at the laurels. It was established that the growth of the number of schools in the Pochaev Lavra was conditioned by Russian legislation, which provided exclusive rights to the Orthodox clergy by the establishment of institutions of primary education. It was investigated that during the years 1831–1914 there were seven educational institutions functioning at the Pochayevska Lavra. Their main goal was the religious-moral and patriotic education of students, which was provided by the study of the Church Slavonic language, liturgical books, catechism, church singing, etc.

The area of the landholdings of the Pochayevska Lavra, which changed during the period under investigation as a result of political and economic reforms in the Russian Empire, was established. The presence of significant landowners led to the development of the agrarian and livestock complex. It is proved that the state funding for the maintenance of the monastery, the remuneration of regular and wage workers was regulated by the provisions on the monastery of the Volyn diocese.

The inclusion of the Pochayev Lavra in the process of establishing capitalist relations in the territory of Volyn was established, which was accompanied by the introduction of new organizational and legal forms of management and stimulated the development of infrastructure. In livestock and poultry farming, there was a tendency to increase and reduce the number of livestock. The number of cattle and poultry satisfies the internal needs of the monastery. The renewal of printing production was due to the increase in the volume of printed matter and its profits.

The main directions of funding for the development of the architectural complex of the Pochayev Lavra during the specified period are singled out. It is proved that the Spiritual Council directed funds for the construction and reconstruction of temples in the Volyn province, the construction of monuments to certain outstanding figures of the history and culture of the Russian Empire. Expenditures on the maintenance of educational institutions had dynamism of growth, which is related to the price policy of the state for foodstuffs, books and office supplies, children's clothes, hygiene products, etc. It was

found financing structure building architecture Pochayivskoyi Monastery, which included the cost of building materials, employee salaries and fees to architects and carried out mainly its expense. The main directions of financing for the development of the architectural complex of the laurels during the specified period are singled out. .

It was found financing structure building architecture Pochayevskyj Monastery, which included the cost of building materials, employee salaries and fees to architects and carried out mainly its expense circumstances erection major religious buildings, bell tower, bishop's home, work, housing, Trinity Cathedral, Holy Gates; the arrangement of the churches of the Reverend Job Igumen Pochayevska, Varvarinsky, Rev. Anthony and Theodosius of the Pechersk; The reconstruction of Tepla (from 1862 was called the Holy Trinity) and the Cave churches. Their ideological core was the Orthodox content of the Pochaev Lavra. The construction of the Trinity Cathedral was initiated by Archimandrite A. Khrapovnitsky as a symbol of the strength of the spirit of the Russian state and the Russian Orthodox Church. The construction of the economic structures is under consideration: a stone wall around the territory of the monastery, a new candle factory, a book shop, a hotel, a pilgrimage house, a brotherly hospital, smithies, baths, etc.

Key words: Pochayev lavra, Pochayev Printing House, Pochayev Architectural Complex, Volyn diocese, Russian Empire, Greco-Uniate Church, Russian Orthodox Church, Holy Synod, Vasilians, religion.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Мартинів Ю. І. Організаційна структура господарського комплексу Почаївської лаври XIX – початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського Національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2011. Вип. 1. С. 22–25.

2. Мартинів Ю. І. Видавнича діяльність Почаївської лаври // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського, Історичні науки. 2012. Вип. 3.33. С. 97–102.

3. Мартинів Ю. І. Почаївська лавра як осередок освіти на Волині в XIX на поч. XX ст. // Збірник наукових праць Волинські історичні записки. 2012 р. Т. 8. С. 96–99.

4. Мартинів Ю. І. Фінансове та матеріально-технічне становище Почаївської лаври в кінці XIX на поч. XX ст. // Сборник научных трудов SWorld. Иваново. 2013. Выпуск 3. Т. 41. С. 95–100.

5. Мартинів Ю. І. Почаївський монастир у XVII – початку XVIII ст. // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського, Історичні науки. 2013. Вип. 3.34. С. 53–57.

6. Мартинів Ю. І. Діяльність Почаївської лаври по збереженню пам'яток історико-культурної спадщини // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського, Історичні науки. 2013. Вип. 3.35. С. 71–75.

7. Мартинів Ю. І. Формування архітектурного комплексу Почаївської лаври в 1831 – 1920 рр. // Аналітико інформаційний журнал СХІД. січень-лютий 2014 р. Вип. 1. С. 150–154.

8. Мартинів Ю. І. Формування системи внутрішнього управління Почаївською лаврою у синодальний період // Наукові записки Тернопільського Національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2018. Вип. 1. Ч. 2. С. 67–72.

2. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

9. Мартинів Ю. І. Почаївська лавра як осередок освіти Волинського краю // «Документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи»: Матеріали наукової конференції, 12 серпня 2008 р. м. Полтава / Ред. кол. Удод О. А., Білоус Г. П., Волошин Ю. В. Полтава, 2008. С. 156–160.

10. Мартинів Ю. І. Видавнича діяльність Почаївської лаври // Всеукраїнська науково-практична конференція (до 90-річчю Луганського національного університету імені Тараса Шевченка): «Сучасна бібліотека в інноваційному освітньому просторі системі підвищення якості освіти», 17–18 березня 2011р. / Ред. кол.: Ж. В. Марфіна, О. В. Бикова, К. О. Шарамет. Луганськ. 2011. С. 345–350.

11. Мартинів Ю. І. Почаївський монастир в документальних джерелах ДАТО // II міжнародна науково-практична конференція (до 100-річчя Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського): «Аркасівські читання», 27–28 квітня 2012 р. м. Миколаїв / Ред. кол. О. І. Гуржій, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, Я. С. Макушенко. 2012. С. 319–321.

12. Мартинів Ю. І. Періодичні видання Почаївської лаври – як джерело вивчення Волинського краю // III міжнародно-практична конференція (до 100-річчя Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського): «Аркасівські читання», 26–27 квітня 2013 р. м. Миколаїв / Ред. кол. О. І. Гуржій, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, В. І. Кокошко Миколаїв, 2013. С. 291–293.

13. Мартинів Ю. І. Вплив господарського комплексу Почаївської лаври на економічний розвиток краю у XIX–початку XX ст. // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (Памяті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука)», 27–28 листопада 2014 р. м. Тернопіль / за заг. ред. д. істор. н. Е. Бистрицької (гол. ред.), д. істор. н. І. Зуляка, д. філос. н. О. Сагана, д. філос. н. Л. Филипович, 2014. С. 38–41.

14. Мартинів Ю. І. Включення Почаївського монастиря у структуру РПЦ в 1831–1833 рр. // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українська Греко-Католицька церква в історії та сучасних процесах розвитку

українського суспільства» (до 420-ліття укладення Берестейської унії, 70-ліття Львівського «псевдособору» 1946 р.), 21–22 квітня 2016 р. м. Тернопіль / за заг. ред. д. істор. н. Е. Бистрицької (гол. ред.), д. філос. н. А. Колодного, д. філос. н. П. Яроцького, 2016. С. 53–59.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ І СКОРОЧЕНЬ

ВЕВ – Волынские епархиальные ведомости.

Дес. – десятина.

Держархів Тернопільської обл. – Державний архів Тернопільської області

Зл. – злотий.

ЛННБ ім. В. Стефаника – Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника.

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи.

РКЦ – Римо-Католицька Церква.

РПЦ – Російська Православна Церква.

Руб. – рублі.

Св. Синод – Святий Синод.

УГКЦ – Українська Греко-Католицька Церква.

УПЦ (МП) – Українська Православна Церква (Московського Патріархату).

ЦПШ – церковно-приходські школи.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів України, м. Львів.

ЧСВВ – Чин святого Василя Великого.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ І СКОРОЧЕНЬ.....	15
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	22
1.1. Історіографія проблеми.....	22
1.2. Джерельна база	30
1.3. Теоретико-методологічні засади	36
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЧАЇВСЬКОЇ ОБИТЕЛІ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1831–1914 РР.).....	57
2.1 Формування синодальної системи управління РПЦ та її поширення на діяльність Волинської єпархії.....	57
2.2 Включення Почаївського монастиря у структуру РПЦ (1831–1833 рр.).....	70
2.3 Система внутрішнього управління Почаївською лаврою та її фінансове забезпечення.....	81
РОЗДІЛ 3. ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЧАЇВСЬКОЇ ЛАВРИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	99
3.1. Фінансово-кредитна діяльність	99
3.2. Монастирські промисли і промислове виробництво	111
3.3. Сільськогосподарське виробництво.....	132
3.4. Розвиток соціальної інфраструктури	142
РОЗДІЛ 4. ФІНАНСОВО-МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ОСВІТИ, КНИГОДРУКУВАННЯ І ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА.....	176
4.1. Фінансове та організаційне забезпечення освітньої діяльності.....	176
4. 2. Фінансування друкарської справи	200
4.3. Розбудова архітектурного комплексу	209
ВИСНОВКИ.....	244
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	252
ДОДАТКИ.....	284

ВСТУП

Актуальність теми. Почаївська лавра в історії України займає одне із чільних місць як центр релігійного, духовного і культурно-мистецького життя. Її конфесійна приналежність є яскравою ілюстрацією складних соціальних трансформацій минулого. З часу свого заснування обитель перебувала у складі Київської митрополії, що підпорядковувалася Константинопольському Патріархату. Після укладення Берестейської унії 1596 р. монастир перейшов до Греко-Уніатської Церкви. Поразка польського Листопадового повстання 1830–1831 рр. стала приводом для царату включити його у структуру Російської Православної Церкви (далі – РПЦ). У роки Першої світової війни австрійський уряд перетворив на якийсь час Успенський собор лаври у костел. Після Ризького мирного договору 1921 р. лавра перейшла під юрисдикцію Православної Церкви в Польщі, а з початком Другої світової війни – знову до РПЦ. В умовах польської та російської експансії українських етнічних територій, обитель не втратила свого значення, а, навпаки, зміцнювала його. Вона була осередком паломництва тисяч вірян і залишається культовим місцем у незалежній Україні. Сьогодні лавра знаходиться в управлінні Української Православної Церкви у підпорядкуванні Московського Патріархату, яка демонструє несприйняття націєтворчих процесів.

Вплив лаври впродовж століть забезпечувався не лише державною ідеологією православ'я, а й потужним фінансово-господарським становищем, що пов'язувало її з державними структурами, представниками різних станів та конфесій. Цей сегмент діяльності обителі практично залишився поза увагою істориків. Дослідження економічної складової життєдіяльності лаври дозволить з'ясувати механізми її управління, джерела фінансування, місце і значення господарського комплексу в реалізації освітніх програм, розвитку книгодрукування, будівництва і реконструкції, створення відповідної інфраструктури. А відтак, з'ясувати економічну потугу Почаївської лаври, яка була провідником етноконфесійної політики самодержавства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося в межах наукового напрямку кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка «Релігія і Церква в Україні у контексті світових і суспільних трансформацій» (державний реєстраційний номер 0117U002181) та «Актуальні проблеми історії, культури, освіти, науки і техніки України» (державний реєстраційний номер 0117U009915).

Мета дослідження зумовлена актуальністю теми й полягає у з'ясуванні: правових засад функціонування Почаївської лаври, що регулювали її фінансово-господарську діяльність; здійсненні системного аналізу структури виробничого комплексу та його ефективності.

Поставлена мета вимагає розв'язання наступних **завдань**:

- проаналізувати стан наукового вивчення теми, охарактеризувати її джерельну базу, визначити методологічні засади дослідження;
- з'ясувати правовий статус Почаївської лаври у структурі РПЦ;
- охарактеризувати особливості управління обителі як господарської одиниці;
- визначити структуру господарського комплексу Почаївської лаври;
- проаналізувати напрямки розвитку фінансово-кредитної діяльності, промислових і сільськогосподарських виробництв, сфери послуг Почаївської лаври та визначити ступінь їх прибутковості;
- дослідити джерела фінансування навчальних закладів, друкарні, будівництва та реконструкції культових і господарських споруд.

Об'єктом дослідження є Почаївська лавра у 1831–1914 рр.

Предметом дослідження є спрямованість, механізми, засоби, форми господарської діяльності Почаївської лаври, що здійснювалася у правовому полі імперсько-синодальної системи управління РПЦ у 1831–1914 рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1831–1914 рр. Нижня межа дослідження обумовлена включенням Почаївського монастиря в структуру РПЦ й надання йому статусу лаври. Верхня межа дослідження пов'язана з початком

Першої світової війни, коли докорінно змінилися умови діяльності господарського комплексу лаври.

З метою з'ясування особливостей синодальної системи управління РПЦ, що внаслідок приєднання Волині до складу Російської імперії була поширена на діяльність Почаївської лаври, а також витоків формування обителі як суб'єкта господарювання, автор використав матеріали, датовані XVIII ст.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію колишньої Волинської єпархії в адміністративних кордонах Волинської губернії: сучасні Волинську, Рівненську, північні частини Тернопільської, Хмельницької та більшої частини Житомирської областей.

Методологічною основою дослідження є принципи науковості, об'єктивності, системності, світоглядного плюралізму, історизму, що уможливили використання конкретно-історичного підходу до вивчення феномену Почаївської лаври як потужного господарського комплексу на Волині у зазначений період й передбачає дослідження сукупності причинно-наслідкових зв'язків, що зумовили її становлення як важливого суб'єкта господарювання в умовах економічних реформ XIX – початку XX ст.

Беручи до уваги міждисциплінарний характер досліджуваної теми, використано загальнонаукові методи емпіричного та теоретичного дослідження, зокрема, аналізу, синтезу, індукції, дедукції, узагальнення, систематизації. Комплекс спеціальних методів історичного пізнання включав історико-генетичний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, історико-системний методи. На етапі архівного пошуку застосовувалися методи класифікації і критики джерел.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

вперше:

- виявлено і введено до наукового вжитку значний масив матеріалів з архівних установ України, що розкривають напрямки, форми і засоби формування господарського комплексу Почаївської лаври, його включення в систему виробничих відносин регіону в 1831–1914 рр.;

- з'ясовано механізми управління господарським комплексом лаври, ступінь відповідальності та підзвітності членів Духовного собору, що було однією з важливих умов контролю за рухом обігових коштів та майна, а відтак, її стабільного економічного розвитку;

- систематизовано і структуровано напрямки фінансово-кредитної, промислової і сільськогосподарської діяльності лаври;

- проведено статистичний аналіз ефективності лаврського господарства й виявлено найбільш прибуткові джерела фінансових надходжень;

- з'ясовано специфіку розвитку лаврської інфраструктури;

- проаналізовано оплату праці штатних працівників лаври (посадові особи і братія монастиря) та найманих працівників, які залучалися до роботи у господарстві, освітніх закладах та інших об'єктах; відповідність їх заробітної плати середній заробітній платі у Волинській губернії;

- проведено аналіз видатків на утримання освітніх навчальних закладів, модернізацію друкарні, будівництво та реконструкцію культових і господарських споруд;

поглиблено:

- висновки вітчизняних учених, що секуляризаційні реформи церковного землеволодіння XVIII–XIX ст. мали непослідовний характер й уможливили до 1917 р. повернення земельних угідь у власність Церкви;

- аналіз кадрової політики щодо монастирів, яка характеризувалася призначеннями на керівні посади (архімандритів, ігуменів) росіян за походженням, а також практикою частого переміщення архієреїв на кафедрах;

набуло подальшого розвитку:

- вивчення синодальної вертикалі управління РПЦ, що сприяло інтеграції Почаївської лаври у державний релігійний простір;

- дослідження механізму передачі у 1831 р. Почаївського монастирського комплексу в структуру РПЦ;

- теза про уніфікацію сакральних споруд в імперії відповідно до зразків російського храмового будівництва як одного із пріоритетних завдань синодальної

адміністрації на шляху перетворення лаври на російський православний духовний центр.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження доповідалися та обговорювалися на засіданнях кафедри стародавньої та середньовічної історії, щорічних наукових звітних конференціях професорсько-викладацького складу Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Результати дисертації апробовані у формі виступів на:

– *міжнародних* науково-практичних конференціях: II міжнародна науково-практична конференція «Аркасівські читання» (м. Миколаїв, 27–28 квітня 2012 р.); III міжнародна науково-практична конференція «Аркасівські читання» (м. Миколаїв, 26–27 квітня 2013 р.); «Польська культура в контексті волинського тексту» (м. Луцьк, 3–4 квітня 2014 р.); XXIV міжнародна наукова конференція «Історія релігії в Україні» (м. Львів, 12–16 травня 2014 р.); IX конгрес Міжнародної Асоціації українців (м. Київ, 25 червня 2018 р.);

– *всеукраїнських* науково-практичних конференціях: «Документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи» (м. Полтава, 2008 р.); «Сучасна бібліотека в інноваційному просторі» (м. Луганськ, 17–18 березня 2011 р.); «Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій» (м. Тернопіль, 27–28 листопада 2014 р.); «Українська Греко-Католицька Церква в історії та сучасних процесах розвитку українського суспільства» (м. Тернопіль, 21–22 квітня 2016 р.); «Релігія, Церква, віруючі в добу суспільних викликів: історичний досвід та сучасні рецепції» (м. Тернопіль, 22 березня 2018 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладені у 14 наукових працях, з них 8 – у фахових виданнях України, у т. ч. 2 – включені до переліку міжнародних наукометричних баз даних, 6 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура дослідження складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (325 позицій), додатків – 16 (13 – таблиці, 3 – текстові матеріали). Обсяг основного тексту 202 сторінки. Загальна кількість сторінок дисертації становить – 312 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Класифікацію історіографії з обраної теми проведено за тематично-хронологічним принципом: історіографія періоду Російської імперії, радянська історіографія, монографії, статті, праці представників української діаспори; сучасна українська історіографія: матеріали конференцій, автореферати і дисертації (1991–2017 рр.).

Слід зазначити, що у науковій літературі відсутнє комплексне дослідження, присвячене фінансово-господарській діяльності Почаївської лаври. Переважна більшість науковців зосередили свою увагу на обґрунтуванні обителі як історичного, релігійно-духовного і культурно-мистецького центру. Відтак, у дисертаційному дослідженні використовуються окремі сегменти праць тих авторів, які аналізують правові основи діяльності монастирів Російської імперії, зокрема, на Волині, особливості їх фінансування та господарювання у зазначений період.

Вивченню різних аспектів діяльності Почаївської монастиря присвячено низку монографій та інших наукових праць, автори яких, в силу обставин часу, розкривають його історичне, релігійне, культурно-мистецьке значення.

Історіографія першої групи представлена роботами авторів, які працювали в часи Російської імперії. Ці праці позначено впливом офіційної імперської ідеології, вираженої у відомій формулі: «Православ'я. Самодержавство. Народність». Закономірно, що характерною рисою праць цього періоду є її православна та імперська апологетичність. Зазвичай, автори не виокремлювали українські єпархії з контексту релігійного життя, не акцентували уваги на відмінностях релігійних

традицій українців та росіян. Події викладалися у загальноросійському, імперському контексті.

У XIX ст. у кожній єпархії РПЦ було опубліковано низку праць із церковної історії, оформлених у вигляді так званих «історико-статистичних оглядів єпархій». Їх авторами були вищі ієрархи РПЦ. Єпископи регулярно здійснювали оглядові поїздки єпархіями, мали доступ до архівів консисторії, де зберігалися топографічні та статистичні відомості з парафій, складала звіти про стан справ у єпархії [139; 140; 141; 142; 143; 144].

У другій половині XIX ст. опубліковано низку загальноісторичних нарисів окремих регіонів, у яких зверталася увага на особливості адміністративного устрою Церкви в різні історичні періоди.

Хронологічно першим дослідженням Почаївської лаври є розвідка архімандрита Почаївської лаври Амвросія «Сказание историческое о Почаевской Успенской лавре» (1870 р.) [1]. Частина документів, які використав автор, згодом була втрачена. Відтак, робота становить інтерес з джерелознавчої точки зору і стала основою для подальших досліджень історії монастиря.

З когорти істориків XIX – початку XX ст. виокремимо працю уродженця Волині, професора богослов'я Волинської духовної семінарії та Ніжинського історико-філологічного інституту А. Ф. Хойнацького «Почаевская Успенская Лавра. Историческое описание» [2]. Цей твір, хоч і розглядає Церкву як релігійно-політичну організацію, проте трактує історію та діяльність монастиря в дусі ідеологічних вимог російського самодержавства. Окрім історичних подій, автор приділив увагу господарській діяльності лаври, внеску архімандритів в її фінансово-економічне зміцнення. Книга є бібліографічною рідкістю, зберігається у Держархіві Тернопільської обл. У іншій розвідці – «Очерки из истории православной церкви и древнего благочестия на Волыни» [3] використано матеріали попередньої праці.

Короткий опис історії лаври, подано дійсним статським радником І. Галаніним «Краткое известие о Почаевской лавре» (1845 р.) [4].

У дисертаційному дослідженні діяльність Почаївської лаври аналізувалася як структурна одиниця РПЦ в контексті суспільних відносин Російської імперії.

Корисними для нашого дослідження були праці з історії РПЦ П. Знаменського. «История русской церкви» [5], що охоплює період XIX – початку XX ст. Фундаментальним дослідженням історії РПЦ 1700–1917 рр. є «История русской церкви» І. Смолича [6].

На окрему увагу заслуговують праця В. Федорова «История России 1861–1917 гг.», «Русская православная церковь и государство. Синодальный период 1700–1917 гг.» [7], у яких досліджено державно-церковні взаємини, подано перелік законодавчих документів, що регулювали церковне життя єпархій, зокрема й Волинської.

Доробок дослідників цієї групи для сучасних істориків залишається важливим інформаційним джерелом, що характеризується широкою документальною базою. Зазначимо, що їх інтепретація є заангажованою і конфесійно тенденційною. Лейтмотивом цих праць є звеличення РПЦ та зміцнення самодержавних засад імперії.

Окреме місце, на наш погляд, займають дослідження з історії друкарської справи у Почаївській обителі та Волинській губернії від перших видань і до початку XX ст. [8; 9; 10; 11]. Це один із найґрунтовніших сегментів історіографії.

Питання про початок книгодрукування в Почаївській лаврі піднімалося в дослідженні Г. Крижанівського, який у своїй монографії «Историческое и общественное значение Почаевской Лавры» [12], надрукованій у 1899 р., висловив сумніви щодо можливості появи друкарні в Почаївській лаврі раніше 1735 р. Проте його теза видається науковцям недостатньо аргументованою.

Отже, наукові та науково-популярні праці, які з'явилися у XIX ст. мають важливе значення для аналізу історії Почаївської лаври. Однак, ці праці характеризуються вузькою проблематикою, обмеженістю джерел, які б допомогли комплексно дослідити церковне і релігійне життя обителі. У багатьох працях історія лаври подана через православне світосприйняття та показано позитивну роль Російської держави в розвитку православ'я.

До теми Почаївської лаври зверталися й історики радянської доби, праці яких відносимо до другої групи історіографії про Почаївську лавру. Усі праці цього часу, які торкалися церковно-релігійної тематики, позначені методологією атеїзму. Для них

характерний однобокий підхід до оцінки ролі релігії та Церкви в житті України. Проте вони містять деякий фактаж, використання якого є необхідним для висвітлення історії Церкви, окремих сфер її діяльності, історії сакральної архітектури й мистецтва.

В радянській історіографії релігійно-церковна проблематика не отримала комплексного і об'єктивного аналізу. Більшість праць мала атеїстично-декларативний характер. Основна увага акцентувалася на зв'язках РПЦ з царизмом, обґрунтовувалася її антинародна сутність, що призвело до виникнення певних стереотипів і штампів. У 1950-х рр. в контекст досліджень історії класової боротьби та соціально-економічної історії було включено сегмент діяльності РПЦ, зокрема на Правобережній Україні у ХІХ ст. Аналіз фінансово-господарського комплексу монастирів в контексті реформ російського уряду подано в колективній монографії за редакцією А. Клебанова [13], працях А. Комісаренка [14], Я. Водарського [15]. Для з'ясування місця монастирів в системі еволюції аграрних відносин на Правобережжі нам були корисні дослідження Р. Оксенюка [16] і В. Теплицького [17].

Проблематика державно-церковних відносин спиралася на основні принципи ставлення більшовицької та комуністичної партії і радянської держави до релігії, Церкви, духовенства. Серед заідеологізованих робіт лише зрідка зустрічаються науково змістовні. Відзначимо, що слабкою стороною більшості досліджень радянської доби була недостатня обґрунтованість висновків та їх ідеологічне спрямування. Поза увагою дослідників залишилися питання культурного впливу Почаївського монастиря, його господарського розвитку, навчально-освітньої діяльності тощо, тому ці проблеми були актуалізовані у працях істориків вже після розпаду СРСР.

Зрушення у фактологічному накопиченні матеріалу, пов'язаного з історією конфесій на Правобережній Україні у ХІХ ст. відбулися лише у другій половині 60-х рр. ХХ ст. Вони йшли повільно і залежали від досліджень історії класової боротьби та соціально-економічної історії, як правило, у руслі критики Церкви, яку радянські історики називали антинародною [18].

З другої половини 80-х рр. ХХ ст. представники західних історико-церковних шкіл вивчали національні відносини в церковній сфері, ставлення офіційної державної Церкви до релігійних традицій народів, які перебували у складі Російської держави. Серед українських діаспорних істориків, у працях яких згадано про певні аспекти діяльності Почаївської обителі, слід виокремити І. Огієнка: «Свята Почаївська Лавра» [19]. У ній згадано економічний сегмент діяльності Почаївської лаври, зазначено структуру аграрного та промислового виробництва. Окремою працею є «Історія українського друкарства» [20], у якій досліджено діяльність українських друкарень.

Відомою дослідникам є праця І. Дубилка «Почаївський монастир в історії нашого народу» [21], у якій висвітлено історію обителі з найдавніших часів до 40-х рр. ХХ ст. Науковим фундаментом його розвідки є 129 позицій історичних джерел.

Зазвичай, автори, акцентували увагу на національному характері Української Церкви, особливостях її устрою та експансіонізмі РПЦ.

Ситуація із вивченням релігійної та церковно-монастирської тематики значно поліпшилася в сучасний період. Українська історіографія проблеми, що досліджується, представлена низкою ґрунтовних публікацій як світських, так і церковних істориків, у яких висвітлюються різні сфери життя та історія Почаївської лаври.

Зацікавленість науковців Почаївською лаврою у 1990-ті рр. можна пояснити, на нашу думку, двома причинами. По-перше, зникли ідеологічні обмеження, що диктували класовий підхід і атеїстичне трактування усіх історичних явищ. По-друге, з'явилося міжконфесійне протистояння («боротьба за церкви»), що вимагало обґрунтування прав тієї чи іншої конфесії на окремі храми чи релігійні центри.

В сучасній українській історичній науці чимало праць присвячено дослідженню історії Церкви. Методологічно новаційними є узагальнюючі праці з історії Церкви Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України за загальною редакцією А. Колодного «Історія релігій в Україні». Зокрема, це третій том – «Православ'я в Україні» за редакцією В. Климова[22].

Зазначено відсутність комплексних досліджень правових засад та фінансово-економічної діяльності Почаївської лаври. У дисертації ми спиралися на праці українських істориків, які досліджують систему державного управління в Російській імперії – М. Бармака [23], І. Горбинченка [154], В. Желізняка [24], Е. Правилової [25], В. Шандри [26].

Переважна більшість дослідників акцентують свою увагу на з'ясуванні державно-церковних відносин у цей історичний період, впливу політичних і соціально-економічних зрушень на церковне та релігійне життя українців, проблемах русифікації, полонізації, латинізації Української Церкви тощо. У цьому контексті слід згадати праці О. Буравського [155], С. Жилюка [27], В. Климова [30], Н. Стоколос [156], Р. Рожка [33], Р. Шеретюк [29], І. Шугальнової [28], О. Карліни [31], С. Собчук [32], В. Карашевича [34], П. Олешка [35], О. Тимчик [36] та інших. Завдяки цим працям нам вдалося простежити внутрішню політику Російського царату на Волині, утворення Волинської єпархії, створення духовних управлінь, простежити причину ліквідації Греко-Уніатської Церкви та ЧСВВ.

Варто відзначити, що низка публікацій підготовлена на засадах сучасної методології, присвячена з'ясуванню, переосмисленню, аналізу діяльності Почаївської святині. Це розвідки Я. Ісаєвича [8], А. Гудими «Почаївський монастир в історичній долі українства» [37]. В. Бочковської «Почаївський духовний осередок історії культури українського народу» [11], В. Дудара «Культурно-освітня діяльність Почаївського монастиря» [38]. Авторами введено до наукового вжитку низку неопублікованих матеріалів, що уможливили подальше дослідження почаївської друкарні і бібліотеки, розкрито особливості розбудови обителі, дали змогу з'ясувати персональний склад насельників, особливості діяльності шкіл тощо. Цікавими для нашого дослідження виявилися праці В. Рожка: «Православні святині історичної Волині» [39], зокрема, у ній подано загальну інформацію про найбільші храми та монастирі Волині; «Нариси історії православної церкви на волині (870–2000 рр.)» [40]; «Українське православне мистецтво Волині (IX–XX ст.)» [41] та інші розвідки. Цікавою для нашого дослідження була сучасна праця «Свято-Успенская лавра. Взгляд через века» [42], видана у Почаївській лаврі. В ній

узагалено історію заснування монастиря, коротко подано інформацію про будівництво основних храмів обителі, кількість намістників та священних архімандритів обителі. Варто зазначити, що виклад матеріалу стосується православного періоду Почаївської лаври.

На жаль, праць, присвячених вивченню фінансово-економічної діяльності лаври, практично, немає. За відсутності комплексного дослідження із зазначеної тематики нам були корисні розвідки, предметом дослідження яких є окремі аспекти економічного розвитку монастирів України: О. Кравченка «Монастирі Північно-західної Слобожанщини середини XVII–XVIII ст. як об'єкти Культурної спадщини» [43], Я. Цецика «Розвиток промисловості на Волині на рубежі XIX–XX ст.» [44], Н. Лавріненка «Цегельне виробництво в монастирських господарствах Київщини (XIX–поч. XX століть)» [45], О. Буравського «Соціально-економічне становище Римо-католицької церкви в Правобережній Україні» [46] та інші.

Також, в останні десятиліття з'явилася низка праць присвячена вивченню економіки Волині. Для з'ясування місця і ролі Почаївської лаври в структурі економіки регіону були корисні дослідження М. Москалюка «Загальний нарис становища та розвитку обробної промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX–на початку XX ст.» [47], О. Карліни «Стан розвитку ремесел та промислів у західних повітах Волинської губернії наприкінці XVIII ст.» [48], «Податки і повинності міст і містечок Волинської губернії у першій половині XIX ст.» [49], П. Олешка «Особливості аграрних реформ 50–60-х рр. XIX ст. на Волині» [50], Я. Цецика «Розвиток промисловості Волині на рубежі XIX–XX століть» [51] та інших.

Сучасні дослідники приділяють свою увагу вивченню історії становлення архітектурного ансамблю обителі. Цікавим для нашого дослідження стала праця «Почаївська Свято-Успенська лавра», видана у 2000 р. київськими науковцями П. Ричковим та В. Луцом [52]. У ній автори вдало розкрили становлення архітектурного ансамблю і внутрішнього оформлення інтер'єрів храмів лаври.

Статті, присвячені окремим аспектам проблеми, що досліджується, опубліковано й дисертантом. Так, одними із перших в історіографії Почаївської

лаври розглядаємо питання, які стосуються господарської діяльності, фінансового та матеріально-технічного забезпечення обителі, адже ця сфера посідала значне місце в житті монастиря [157; 158; 159].

У процесі опрацювання обраної теми широко використовувалися матеріали міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій, семінарів, симпозіумів, «круглих столів», на яких піднімалися питання українського релігійно-церковного життя, зокрема Почаївської лаври.

До уваги бралася низка дисертацій та авторефератів, які допомогли досягнути соціально-економічні відносини Волинської губернії та Правобережної України, місце в них православних монастирів. Зокрема, це: О. Чирикова «Православна церква в Україні в кінці XVIII–XIX ст.» [53], П. Олешко «Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина XIX – початок XX ст.» [54], І. Сторожук «Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії у 1804–1905 рр.» [55], а також автореферати дисертацій І. Шугальнової «Зміни в адміністративному устрої Православної церкви в Україні в другій половині XIX ст.» [56], О. Кравчено «Монастирі Північно-західної Слобожанщини середини XVII–XVIII, як об'єкти культурної спадщини» [43], В. Дудара «Громадсько-політичний та культурний вплив Почаївського монастиря на населення Волині (XIX – початку XX ст.)» [56].

Серед зарубіжних дослідників, котрі приділили увагу вивченню державно-церковних відносин, аналізу структури управління РПЦ та її законодавчої бази, особливостям функціонування монастирських комплексів, доцільно відзначити праці С. Алексєєва [161], Є. Афанасьєва [57], А. Доброклонського [58], А. Конюченка [60], Є. Нікішіна [162], А. Ніколіна [163], В. Ципіна [65].

Попри значний науковий доробок авторів у дослідженні Почаївської лаври як історико-духовного, релігійного, культурно-мистецького центру, поза увагою дослідників залишилися правові засади функціонування обителі та фінансово-економічний стан, що забезпечували її різнобічну життєдіяльність. Таким чином, можемо констатувати наявність певного набутку в історіографії з вивчення місця і ролі Почаївської лаври як релігійного центру в історії Волині та України, і менше – в дослідженні економічної діяльності.

1.2. Джерельна база

Джерельною базою дисертаційного дослідження є матеріали, що зберігаються в архівних установах та опубліковані документи (офіційні документи царського уряду, місцевої влади, законодавчі акти, статистичні матеріали, періодична преса тощо).

Основою джерельної бази дослідження є документи і матеріали центральних, державних і обласних архівів. Нами опрацьовані документи ЦДІАК України, ЦДІАЛ України, Держархіві Тернопільської обл., Держархіві Житомирської обл. Також використано стародруки з ЛННБУ України ім. В. Стефаника.

Джерельна база дисертаційного дослідження поділена на п'ять груп: перша – документи правового становища та управлінської діяльності Почаївської лаври; друга – фінансово-кредитна документація; третя – документи виробничого (промислового і аграрного) комплексу та будівельних робіт; четверта – документи фінансового забезпечення навчальних закладів та книгодрукування; п'ята – опубліковані документи, статистичні збірники, матеріали періодичної преси середини ХІХ – початку ХХ ст.

Перша група документів репрезентована переважно фондами 2098 «Почаївський чоловічий монастир», 442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора», 127 «Київська духовна консисторія», 442 «Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор 1796–1916 рр.», 533 «Київський військовий генерал-губернатор, 1796–1832 рр.», що зберігаються у ЦДІАК України. У них представлено пласт документів, що стосуються історії виникнення обителі, а саме: фундаційний запис Ганни Гойської Почаївському монастирю та засвідчений витяг із кременецьких земських книг «Почаевская лавра от своего основания до 1712 г.» [66]; «Опыт церковно-исторического исследования В. Левицкий» [67]. У цих документах висвітлено фундаційну історію Почаївського монастиря та взаємин з органами державної влади.

Хід та спрямування адміністративно-територіальної реформи на новоприєднаних землях після поділів Речі Посполитої відображено у документах фонду «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (1796–1916 рр.)». В 1796 р., у зв'язку із ліквідацією намісництв і утворенням губерній, створено посаду Київського військового губернатора, який одночасно був (до 1798 р.) Малоросійським генерал-губернатором, влада якого поширювалася на Лівобережну Україну. Новоприєднана територія стала структурною одиницею Російської імперії, очільник якої призначався у столиці і ніс відповідальність перед центральними органами управління та особисто імператором. Значна кількість документів стосується діяльності Римо-Католицької і Греко-Уніатської Церков, діяльність яких цілеспрямовано згорталася з ініціативи російської влади. У фонді збережено накази, розпорядження, повідомлення Київського, Подільського і Волинського військового генерал-губернаторів з приводу закриття костелів, монастирів і каплиць, їх юридичного перепідпорядкування, карально-репресивні заходи, спрямовані на зменшення впливу католицького духовенства [68].

Для вивчення правового становища РПЦ були використані документи Держархіву Житомирської обл. Окремі документи фонду 1 «Волинська духовна консисторія» стосуються утворення Волинської єпархії, управління єпархіями РПЦ, морального і матеріального стану православного духовенства на Волині.

Найбільша кількість документів зберігається у Держархіві Тернопільської обл. Фонд 258 «Духовний собор Почаївської лаври» включає понад 80 тис. документів, які поділені на три описи. Специфіка дослідження фонду полягає в багатоаспектності вміщеної у ньому інформації. Переважна частина використаних у дисертації матеріалів цього фонду вперше вводиться до наукового вжитку.

Важливими для дисертаційного дослідження є справи Держархіву Тернопільської обл., у яких міститься інформація про утворення та діяльність Духовного собору [69] як управлінського органу Почаївської лаври. Зокрема, йдеться про інструкцію, у якій зазначено основні обов'язки кожного із членів цієї управлінської структури – «Описи Почаївської лаври» [70]. Нами були

використанні штатні документи виплати заробітної плати службовцям Почаївської лаври у зазначений період [71; 72; 73; 74].

До другої групи відносимо архівні документи, пов'язані із вивченням фінансово-кредитної діяльності Почаївської лаври, що уможливило з'ясування джерел накопичення коштів, їх облік і зберігання, включення у російську банківсько-кредитну систему, та їх розподіл на необхідні церковні і господарські потреби обителі. Найбільш інформативним з цих питань є архівні справи, що знаходяться у Держархіві Тернопільської обл. Їх аналіз підтверджує кредитну діяльність самої лаври для позичальників з числа поміщиків і купців [75; 76; 77; 78; 79; 80], користування заставним майном [92] тощо.

Аналіз архівних документів дозволив вивчити соціально-економічний та агро-промисловий потенціал лаври. Його основою були значні землеволодіння, структура яких впродовж часу змінювалася, зокрема внаслідок реформ 1861 р. та 1905 р., що сформували пріоритетні напрямки аграрної діяльності почаївського чернецтва. Неабияку цінність становлять ті справи фонду, які дають можливість систематизувати дані про монастирське землеволодіння [81; 82] та ефективність його використання [83; 84; 85], господарське майно [86; 87], методи господарювання в маєтках [91], умови оренди землі [88; 89; 90], джерела доходів і витрат на аграрний комплекс [91]. У документах є звітні відомості проведення робіт у лаврських садах і городах [92; 93], відомості, рапорти і листування про продаж фруктів з урожаю лаврських садів [94]. На підставі архівних документів вдалося відобразити і проаналізувати динаміку розвитку сільськогосподарського сегменту обителі. Доповнюють цю групу документи, що досліджують розвиток бджільництва [95; 96; 97; 98; 99; 100].

До цієї ж групи джерел належать матеріали про розвиток промислів і промислових виробництв, що містять статистичні дані діяльності заводів лаври і кількості виготовленої ними продукції. Низка документів, що ілюструють господарську діяльність лаври, вперше вводимо до наукового вжитку. Зокрема, це документи про створення свічкового, цегляного та вапняного заводів, листування з кременецьким приставом про кількість лаврських заводів [101; 102], листування обителі з Волинською палатою державного майна про будівництво винокурного

заводу в с. Новий Почаїв і плани заводу [103; 104], рапорти економа лаври по вапняному заводу [105;106], відомості про виготовлення цегли на лаврському цегельному заводі [107; 108], статистичні звіти про роботу свічкового [109; 110; 111; 112] і цегельного заводів [113], статистичні відомості про особовий склад і господарський стан лаври [114] тощо.

На увагу заслуговують матеріали з фондів лаври про географо- топографічний опис із вказанням статистичних даних майна лаври [115].

У архівних справах Держархіву Тернопільської обл містяться відомості про будівництво, ремонт та експлуатацію культових приміщень, доріг, мостів, ставків і гребель, реставрування культових та інших споруд Почаївської лаври, а також за межами Почаєва [116; 117; 118; 119; 120]. Окремо варто наголосити на наявності документів, у яких містяться дані про будівництво культових і господарських споруд. Наприклад, в оп. 1, спр. 193, «Відомості про будівництво біля лаври кам'яної огорожі» [121, 123] зберігається архітектурний план Почаївського монастиря 1832 р. архітектора В. Михайловського, що започаткував системну забудову лаврського комплексу. Значний інтерес становлять два томи документів, що відображають хід будівництва Троїцького собору [124; 125]. Аналіз зазначених документів дав змогу дослідити масштаби будівельних робіт та ступінь розвинутості господарського комплексу обителі.

Розвиток інфраструктури лаври відображено у документах, що стосуються будівництва готелів, створення фотостудії [126], телеграфного відділення та поштової станції [127], аптеки тощо.

До четвертої групи відносяться документи, які дають змогу дослідити видатки на освітянську, видавничу і архітектурну діяльність лаври. У цій групі представлені документи про відкриття шкіл і училищ в обителі [128; 129]. Використано низку архівних документів, що містять відомості про прибутки і видатки школи, утримання учнів [130]. Також нами використані матеріали, які характеризують перебіг відкриття при лаврі церковнопарафіяльної школи і її фінансового утримання [131, 132, 133], ремісничого училища [134].

Аналіз витрат на функціонування друкарні є суттєвим доповненням до вже відомих фактів розвитком друкарської справи у Почаєві. Зокрема закупівля потужних друкарських верстатів, є не лише свідченням технологічності й високої якості друкованої продукції, а швидше необхідності розширити асортимент друкарства (книги, газети, листівки, портрети, копії ікон тощо) з метою ідеологічної пропаганди православ'я. Окремі документи дали змогу по-новому оцінити діяльність Почаївської друкарні [134; 135; 136; 137].

З метою встановлення ступеня повноти та репрезентативності існуючих документів у якості джерел дослідження використано картографічні матеріали, серед яких зокрема, є карти Волинської губернії та однойменної єпархії, Кременецького повіту, план Почаївської лаври (із зазначенням земельних володінь), що також зберігаються у справах Держархіву Тернопільської обл.

Вважаємо, що попри опрацьовані нами документальні матеріали у центральних та обласних державних архівах, суттєвим доповненням є документи, що зберігаються у Почаївській лаврі. На жаль, архіваріуси обителі обмежують доступ сучасних науковців до вивчення документів цього архіву, ускладнюючи таким чином всебічне і об'єктивне дослідження її історії.

Архівні джерела доповнюють опубліковані та статистичні документи, які стосуються, насамперед, питань правового становища РПЦ. Значний документальний матеріал, використаний у підготовці дисертації, міститься в «Полном Собрании Законов Российской империи» (ПСЗРИ) (зібрання 1-е, 2-е, 3-е, СПб., 1830–1917 рр.) [138]. На підставі аналізу цих документів з'ясовано структуру законодавчих актів, характер відносин представників урядових структур з кліром, головні напрямки роботи урядовців з метою згортання діяльності Римо-Католицької Церкви на Волині, змінність територіально-адміністративних меж парафій, деканатів та єпархій впродовж XIX – початку XX ст.

Статистичні збірники містять чимало важливої інформації, яка використовувалася для визначення місця обителі в структурі економіки Волині та порівняльної характеристики з місцевими виробництвами. Серед проаналізованих

нами видань слід відзначити працю А. Забелина «Военно-статистическое обозрение Волынской губернии» [139] та інші.

Інформаційним джерелом дисертації є також історико-статистичні огляди єпархій другої половини XIX ст., що містять топографічний, статистичний матеріал та консисторські документи про стан справ у єпархії: Л. Денисова «Православные монастыри Российской империи» [140], «Памятная книжка Волынской губернии» [141] тощо.

З числа довідкової літератури відзначимо енциклопедичний довідник П. Батюшкова «Волынь» [142], Н. Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» [143], Н. Переверзева «Справочная книга о приходах и монастырях волынской епархии» [144] та інші. В основі цих публікацій були не стільки комплексні наукові дослідження, скільки статистика, що регулярно надходила до вищих церковних установ від місцевого духовенства. Ці видання є інформативним джерелом діяльності єпархій РПЦ в межах імперії, а також статусу монастирів і лавр.

Чимало деталей, які відтворюють дух епохи та дозволяють краще зрозуміти історичну атмосферу того часу, містять матеріали періодики. Нами проаналізовано видання «Киевская старина» (1882–1906 рр.) [145], «Волыньские епархиальные ведомости» (1867–1917 рр.) [146; 147; 148; 149; 150; 151; 152; 153] та інша релігійна періодика. Поєднання архівних документів з опублікованими матеріалами, пресою, мемуарами суттєво розширили джерельну базу дисертації.

Таким чином, документи опрацьованих нами архівів та друковані збірників документів дозволяють стверджувати про наявність репрезентативної бази дослідження, що уможливило історичний аналіз правового становища та фінансово-господарської діяльності Почаївської лаври у 1831–1914 рр.

1.3. Теоретико–методологічні засади

У дисертаційній роботі використано різноманітні методи та наукові принципи історичного пізнання. В єдності з науковими принципами, котрих ми дотримувалися під час дослідження, є методи, визначені метою, завданнями, джерельною базою, наявними методологічними здобутками соціально-гуманітарного наукового пізнання. У сучасній історичній науці переважає тенденція комплексного вивчення історичних явищ і процесів, спільного дослідження їх кількома науками, комбінування їхніх пізнавальних можливостей. Тільки загальна методологія у поєднанні з міждисциплінарним підходом, який уможливорює всебічне висвітлення проблеми, спрямовує дослідників на пошук істини шляхом моделювання в рамках міждисциплінарних досліджень.

У дисертації автором зроблено акцент на вирішення двох взаємопов'язаних завдань: з'ясування правових основ становища Почаївської лаври та відтворення реальної картини її фінансово-господарської діяльності. Методологічне осмислення шляхів їх розв'язання сприяло узагальненню результатів дослідження.

Серед загальнонаукових методів дослідження найбільш важливими є методи критичного аналізу, синтезу, індукції та дедукції, історичний і логічний, системно-структурний та інші. Перевірка фактичного матеріалу є обов'язковою умовою відтворення історичних подій. Використання недостовірної інформації призводить до фальсифікації сутності процесів та явищ, висунення помилкових теорій чи гіпотез.

Беручи до уваги міждисциплінарний характер теми, автор використав низку спеціальних методів дослідження: історико-генетичний, діахронний, історико-системний, порівняльно-історичний, статистичний, бібліографічної й архівної евристики та інші.

Сукупність загальнонаукових і спеціальних методів використано для всебічного аналізу теми дисертації: виокремлення ключових аспектів, що

структурно відображають питання правового становища та фінансово-господарської діяльності Почаївської лаври у 1831–1914 рр.; відтворення історичних процесів, подій та явищ, що мали місце на території Волині у зазначений період; особливості реалізації російської державної та релігійної політики у Волинській губернії та щодо Почаївської лаври.

Наукові методи системного і структурного аналізу та синтезу застосовувалися з метою дослідження та типологізації напрямків економічної діяльності лаври, виокремивши фінансовий, промисловий, сільськогосподарський, будівельний комплекси та фінансування освітньо-культурних потреб. Ці методи дозволили також визначити основні суспільно-політичні, соціально-економічні чинники діяльності Почаївської обителі.

Серед низки загально-наукових методів важливими для нашого дослідження були методи індукції та дедукції. Індукція як метод заснована на побудові формально-логічних конструкцій, що приводять до отримання загального висновку на базі часткового, одиничного. Дедукція передбачає зворотний рух, коли загальні висновки екстраполюються на конкретну історичну ситуацію. Ефективність цього методу проявилася під час аналізу різних форм та напрямків релігійної політики Російської імперії, проявів її регіональних особливостей на території Правобережної України, зокрема Волині. Індукція та дедукція є основними засобами доказу правильності чи помилковості висунутих теорій і гіпотез. Вони дали змогу здійснити комплексне дослідження виділених об'єктів, визначити спільні ознаки й характеристики явищ та процесів, зробити узагальнення щодо релігійної політики Російської імперії загалом, обґрунтувати їхню об'єктивність на підставі досліджених фактів. Методи індукції та дедукції використанні в дослідженні для різнобічного вивчення правового становища та фінансово-господарського комплексу Почаївської лаври, їх включення у загальну систему суспільних відносин Російської імперії.

Застосування історико-генетичного методу зумовлене структурною побудовою роботи. Його використання дало змогу здійснити послідовний аналіз фактів і процесів еволюції об'єкта дослідження: відображено причинно-наслідкові зв'язки та виявлено закономірності перетворення Почаївської лаври у структурну

одиницю РПЦ; показано динаміку розвитку її фінансово-економічного комплексу, особливості соціально-економічних відносин в регіоні та включення у цей процес Почаївської лаври.

У дисертаційній роботі вагоме значення мало використання синхронного та діахронного методів. Застосування першого з них сприяло виявленню спільних і відмінних рис розвитку економічного комплексу Почаївської лаври з аналогічними досягненнями інших монастирів, а другого – визначенню етапів її входження в нову економічну систему господарювання, а відтак й іншу організацію економічної діяльності.

Історико-системний метод пов'язаний з поглибленим аналізом предмету дослідження, виявлення внутрішніх механізмів його функціонування і розвитку. З його допомогою з'ясовано структуру господарського комплексу Почаївської лаври, зв'язок та взаємовплив її структурних одиниць. Наприклад, прибутки отримані від промислового і сільського господарського виробництв спрямовувалися на будівництво і реконструкцію культових споруд, розвиток інфраструктури, культурно-освітніх закладів тощо.

Динаміку змін основних показників, покладених в основу дослідження, дав змогу відтворити порівняльно-історичний та статистичний методи. Останній передбачає відбір, обробку та аналіз історично-статистичної інформації. Застосування статистичних даних дало змогу визначити основні тенденції руху фінансових коштів, діяльності промислового та сільськогосподарського виробництв, будівництва та реконструкції культових і господарських споруд, фінансового забезпечення розвитку інфраструктури, культурно-освітніх потреб, що відображені в кількісних показниках. На основі порівняння статистичних даних кількісних та якісних показників, обраних для спостережень, визначалася ефективність економічної діяльності лаври. Використання статистичного методу дало змогу підрахувати видатки і прибутки обителі, скласти таблиці, графіки, що допомогло виявити динаміку господарського розвитку обителі. Було з'ясовано структуру фінансових надходжень Почаївської лаври, виявлено певні закономірності

функціонування фінансового комплексу, досліджено ефективність діяльності сільськогосподарського і промислового виробництв лаври.

Дисертаційне дослідження вимагає ґрунтовного аналізу доробку попередніх дослідників та опрацювання широкої бази архівних документів. Відтак, з числа джерелознавчих застосовані методи бібліографічної й архівної евристики. Метод бібліографічної евристики був корисним під час дослідження і систематизації історіографії та опублікованих матеріалів. Завдяки архівній евристиці здійснено відбір та аналіз фондів, документів центральних, державних і обласних архівів України.

Виокремлення ключових аспектів теми та послідовність викладення матеріалу, що структурно відобразили питання теми, здійснено за допомогою проблемного методу.

Під час виконання дисертаційного дослідження використано широкий спектр загальнометодологічних наукових принципів. Серед них – принципи історизму, об'єктивності, системності, комплексності, науковості, світоглядного плюралізму тощо, які дали можливість досягти цілісності та логічності у підходах до аналізованого матеріалу дисертаційного дослідження.

Визначальним для історика є застосування принципу історизму. Принцип історизму застерігає від зведення діяльності предмету дослідження до звичайного опису подій. Крім того, він ґрунтується на розвитку дійсного, а не уявного процесу, тісно переплітаючись з принципом об'єктивності. Спираючись на принцип історизму, ми намагалися з'ясувати місце та роль Почаївської лаври в системі соціально-економічних процесів Російської імперії та Волині зокрема, дослідити закономірності розвитку економічного комплексу лаври; з'ясувати обставини її правового становища в Російській імперії. Вказаний принцип, спрямовував нас на реконструювання подій, явищ в їхній хронологічній послідовності, динаміці, взаємозв'язку, всій конкретності та різноманітності.

Принцип об'єктивності передбачає інтерпретацію фактів у їх справжньому змісті, вимагає розглядати кожне явище в його різноманітності, сукупності як позитивних, так і негативних проявів. Застосовуючи його, ми намагалися уникнути

однобічного, упередженого підходу щодо висвітлення досліджених проблемних питань. Принцип об'єктивності спонукав нас до розгляду об'єкта і предмета дослідження з позиції критичного осмислення і висвітлення історіографії проблеми, зваженого підходу в оцінці висновків інших дослідників. Принцип об'єктивності орієнтував на виявлення та врахування різнобічних факторів, які обумовлювали фінансово-господарську діяльність Почаївської лаври. Цей принцип реалізовано через комплексний аналіз сукупності різнохарактерних джерел, співставлення яких дає змогу встановити об'єктивну картину минулого.

Принципи історизму і об'єктивності тісно пов'язані з принципами системності та комплексності. Поєднання цих принципів зумовлено необхідністю, з одного боку, детального та поглибленого вивчення окремих явищ, процесів, з іншого – їх узагальненого і цілісного висвітлення. Відповідно зроблено спробу комплексного та системного аналізу господарської діяльності Почаївської обителі. Використання принципу системності, як загально дидактичного принципу дозволило на основі аналізу значного емпіричного масиву джерел та історіографії виділити й типологізувати низку проблемних блоків, які характеризують особливості державно-правового та економічного становища Почаївського монастиря, фінансування будівництва та реконструкції культових споруд, інфраструктури, книгодрукування, освітніх закладів.

Застосування принципу науковості сприяло результативному пошуку і використанню достовірної, перевіреної інформації з проблеми, що досліджувалися, уникненню спрощеності, кон'юнктурності та штучної заідеологізованості.

Застосування різних методів і принципів, що базуються на сучасних методологічних підходах, дозволило, на нашу думку, уникнути суб'єктивних оцінок і забезпечити наукову достовірність результатів дисертаційного дослідження, подолати усталені впродовж тривалого часу стереотипи радянської та вітчизняної історіографії у проблематиці дослідження історії Почаївської лаври.

Висновки до розділу 1

Опрацювання матеріалів історіографічної та джерельної бази дослідження дає змогу зробити наступні висновки: аналіз історіографії дисертаційного дослідження доводить однобічний характер вивчення історії Почаївської обителі, що акцентує увагу на її становленні як релігійного і культурно-духовного центру. Найбільш репрезентативною та академічно усталеною є та його частина, яка стосується вивчення історії виникнення і розвитку монастиря, діяльності духовних осіб, формування її архітектурного комплексу, розвитку книгодрукування і освіти. Попри вагомий внесок вітчизняних учених у дослідження загальної історії обителі, місця і ролі у релігійних, духовних, культурно-освітніх процесах України тощо, в українській науці відсутні комплексні дослідження правового становища та фінансово-господарської діяльності Почаївської лаври у зазначений період.

Отже, здійснений аналіз історіографії проблеми дозволив з'ясувати, що внесок вітчизняних і зарубіжних вчених у досліджувану нами тему, починаючи від ХІХ ст. і до сучасного періоду, є досить вагомим. Проте її актуальність, а також відсутність спеціальних студій свідчать про необхідність її поглибленого вивчення. Низка важливих питань, що стосуються правових засад діяльності Почаївської лаври, функціонування її фінансово-господарського комплексу впродовж першої третини ХІХ ст. – початку ХХ ст. залишаються ще недостатньо вивченими.

Джерельна база представлена групами архівних та опублікованих документів, серед яких чільне місце посідають архівні документи, матеріали періодичної преси, що є репрезентативними й уможливили вирішення поставлених наукових завдань.

Теоретико-методологічна база дослідження ґрунтується на загальнонаукових і спеціально-історичних методах та принципах дослідження, застосування яких дозволило об'єктивно, всебічно, поглиблено вивчити тему наукової роботи.

Список використаних джерел до 1 розділу

1. Амвросий. Сказание историческое о Почаевской Успенской лавре бывшего наместника Лавры архимандрита Амвросия. Почаев, 1886. 313 с.
2. Хойнацкий А. Ф. Почаевская Успенская лавра. Историческое описание. Почаев, 1897. 557 с.
3. Хойнацкий А. Ф. Очерки из истории православной церкви и древнего благочестия на Волыни. Житомир, 1878. 60 с.
4. Галагин И. Д. Краткое известие о Почаевской лавре. СПб.: Акад. наук, 1845. С. 40
5. Знаменський П. В. Історія російської церкви. М.: Директ-Медиа, 2012. 1060 с.
6. Смолич И. К. История русской церкви. 1700 – 1917. М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, Ч. I., 1996. 798 с.
7. Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917. М.: «Русская панорама», 2003. 480 с.
8. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.
9. Каталог книг типографии Почаевской Успенской Лавры // Волынские епархиальные ведомости. 16 февраля 1870 г. №1. С. 142.
10. Рожко В. Є. Українське православне книгописання і книгодрукування на Волині (XI – XX ст.): Іст. – краєзнав. Нарис. Луцьк.: Медіа, 2005. 252 с.
11. Бочковська В. Г. Почаївський духовний осередок в історії та культурі українського народу // Вісн. Київськ. Нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Серія: українознавство. К.: КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 2008. Вип. 13. С. 21–25.
12. Крыжановский Е. Историческое и общественное значение Почаевской Лавры. Почаев : Типография Почаево-Успенской Лавры, 1899. 116 с.
13. Русское православие: вехи истории // Науч. ред. А. И. Клибанов. М. Политиздат, 1989. 719 с.
14. Комиссаренко А. И. Русский абсолютизм и духовенство в XVIII веке: очерки истории секуляризационной реформы 1764 г. Москва : Издательство Всесоюзного заочного политехнического института. 1990 . 202 с.

15. Водарский Я. Е. Церковные организации и их крепостные крестьяне во второй половине XVII- начале XVIII в. // Историческая география России XII – начале XX в. М.: 1975. С. 70–96
16. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно визвольний рух трудящих (1861–1939 рр.). Львів : Каменяр. 1970. 276 с.
17. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). К. : Видавництво АН УРСР. 1959. 308 с.
18. Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. К.: Мистецтво. 1968. 464 с.
19. Огієнко І. І. Свята Почаївська лавра / упоряд., авт. передмови М. С. Тимошик. К.: Наша культура і наука, 2004. 440 с.
20. Огієнко І. І. Історія українського друкарства. К.: Либідь, 1994. 448 с.
21. Дубилко І. Почаївський монастир в історії нашого народу. Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1986. 115 с.
22. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. // Редкол.: А. Колодний (голова), В. Климова та ін. К.: Український Центр духовної культури, 1996 – 1999. Т. 3. Православ'я в Україні. 1999. 560 с.
23. Бармак М. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль. 2006. 288 с.
24. Желізняк В. М. Особливості державного управління в Російській імперії на Правобережній Україні // Волинські історичні записки : зб. наук. праць. 2010. Т. 5. С. 45–48.
25. Правилова Е. А. Финансы империи. Деньги и власть в политике России на национальных окраинах. 1801–1917. М.: Новое издательство. 2006. 451 с.
26. Шандра В. С. Українські суспільні інститути у взаєминах з російським самодержавством // Український історичний журнал. Київ. Інститут НАН України. 2010. № 4 (493) С. 59–83.

27. Жилюк С. І. Релігійна політика царизму на Волині (1793 – 1917 рр.): монографія. Острог: Вид-во НаУОА, 2010. 228 с.
28. Шугальова І. М. Зміни в адміністративному устрої православної церкви в Україні в другій половині ХІХ ст.: автореф. дис ... канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 2005. 20 с.
29. Шеретюк Р. М. Греко-Уніатська Церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ–ХІХ ст.). Рівне. Волинські обереги, 2012. 432 с.
30. Климов В. В. Українські православні монастирі та чернецтво: позиція в національній історії. Монографія. К.: Інститут філософії НАН України. 2008. 883 с.
31. Карліна О. Репресії щодо василіан на Волині після Листопадового повстання 1830 року та «стирання пам'яті» про них // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. К.: ПНВЦ «Пріоритети», 2013. Вип. 6. С. 69–76.
32. Собчук В. Д. Почаївська Лавра і народна освіта / Релігія і церква в історії Волині: Зб. наук. пр. 2007. С. 117–151.
33. Рожко. В. Є. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (870 – 2000 рр.): Історико – краєзнавчий нарис. Луцьк: Медіа, 2001. 672 с.
34. Карашевич П. Нариси історії Православної церкви на Волині. Луцьк: Твердиня, 2010. 164 с.
35. Олешко П. Особливості аграрних реформ 50-60-х рр. ХІХ ст. на Волині // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. Випуск 2. Черкаси, 2001. С. 34.
36. Тимчик О. А. Економіка та релігія: теорія і практика взаємовпливу: монографія. К.: КНТ, 2014. 190 с.
37. Гудима А. Почаївський монастир в історичній долі українства. Т.: Підручники і посібники, 2003. 40 с.
38. Дудар В. Культурно-освітня діяльність Почаївського монастиря у ХІХ ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. Вип. 1. С. 191–193.

39. Рожко В. Є. Православні святині історичної Волині, Луцьк: ВАТ, 2009. 558 с.
40. Рожко. В. Є. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (870 – 2000 рр.): Історико – краєзнавчий нарис. Луцьк: Медіа, 2001. 672 с.
41. Рожко В. Є. Українське православне церковне мистецтво Волині (IX – XX ст.) Історико – краєзн. нарис. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. 400 с.
42. Свято – Успенская Почаевская Лавра. Взгляд через века. Историческое повествование. Почаев: Издательство Свято – Успенской Почаевской Лавры, 2007. 261 с.
43. Кравченко О. М. Монастирі Північно-західної Слобожанщини середини XVII – XVIII ст. як об'єкти Культурної спадщини.: Автореф. дис...к. іст. наук: спец. 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство, Київ. 2012. 35 с.
44. Цецик Я. П. Розвиток промисловості Волині на рубежі XIX–XX століть. Історичний архів. 2012. Вип. 8. С. 86-90. URL: [http // starhiv.chdu.edu.ua/article/download/44135/40374](http://starhiv.chdu.edu.ua/article/download/44135/40374) (дата звернення: 15.11.2016).
45. Лавріненко Н. П. Цегельне виробництво в монастирських господарствах Київщини (XIX–поч. XX століть) // Український селянин: Зб. наук. праць. Черкаси: 2006. Вип. 10. С. 225–227.
46. Буравський О. А. Соціально-економічне становище Римо-католицької церкви в Правобережній Україні (кінець XVIII–початок XIX ст.). // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичне релігієзнавство. 2012. Вип. 6. С. 89–97.
47. Москалюк. М. Загальний нарис становища та розвитку обробної промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX–на початку XX ст. // Україна-Європа-Світ: міжнародний збірник наукових праць. Тернопіль: ТНПУ, 2013. Вип. 11. С. 53–59.
48. Карліна О. М. Стан розвитку ремесел і промислів у західних повітах Волинської губернії наприкінці XVIII ст. // Науковий вісник ВДУ: Іст. науки. Луцьк. 1998. С. 42 – 45.
49. Карліна О. М. Податки і повинності міст і містечок Волинської губернії у першій половині XIX ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир – Волинський в

історії України та Волині: зб. наук. праць. Мат. XIV Волинської наукової історичної – краєзнавчої конференції, присвяч. 13 – й річниці Незалежності України та 680 – й річниці надання Володимиру – Волинському Магдебурзького права. м. Володимир – Волинський. Луцьк, 2004. С. 53–57.

50. Олешко П. Особливості аграрних реформ 50-60-х рр. XIX ст. на Волині. // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. Випуск 2. Черкаси, 2001. С. 34.

51. Цецик Я. П. Розвиток промисловості Волині на рубежі XIX–XX століть. Історичний архів. 2012. Вип. 8. С. 86-90. URL: <http://starhiv.chdu.edu.ua/article/download/44135/40374> (дата звернення: 15.11.2016).

52. Ричков П. Д., Луц В.Д. Почаївська Свято-Успенська лавра. К.: Техніка, 2000. 136 с.

53. Чиркова О. А. Православна Церква в Україні в кінці XVIII – XIX століттях (на матеріалах «Киевских Епархиальных Ведомостей», «Полтавских Епархиальных Ведомостей», «Черниговских Епархиальных Известий»): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1998. 199 с.

54. Олешко П. С. Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина XIX–початок XX ст. // автореф. дис. ... канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 «Історія України» Львів, 2001. 17 с.

55. Сторожук І. А. Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії у 1804 – 1905 рр.: дис. . канд. іст. наук : спеціальність 07.00.01 «Історія України». Київ, 2015. 240 с.

56. Дудар В. Л. Громадсько-політичний та культурний вплив Почаївського монастиря на населення Волині (XIX - початок XX ст.) : Автореф. дис...к. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України, Переяслав-Хмельницький. 2008. 22 с.

57. Афанасьев Э. О некоторых православных принципах формирования рыночной экономики // Вопросы экономики. 1993. № 8. С. 54 – 59.

58. Доброклонский, А. П. Руководство по истории Русской Церкви. М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2009. 946 с.

59. Карташев, А. В. Очерки по истории Русской Церкви Т. 1. Минск: Изд-во Белорусского экзархата, 2007. 409 с.
60. Конюченко А. И. Русское православное духовенство во второй половине XIX–начала XX вв. Социально-политические институты провинциальной России (XVI начало XX в.). Челябинск, 1993. С. 76–93.
61. Левченко И. В. Русская Православная Церковь и государство: Учебное пособие. Иркутск. 1997. С. 159.
62. Макарий (Булгаков) История Русской церкви. Кн. 7. – М. : Из-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря. 1996 г. 440 с.
63. Тальберг Н. Д. История русской церкви. М.: Директ-Медиа, 2007. 924 с.
64. Толстой, М.В. История Русской Церкви. М.: СТД, 2008. 768 с.
65. Цыпин, Владислав, прот. История Русской Православной Церкви: Синодальный и новейший периоды. М.: Изд. Сретенского монастыря. 2006. 816 с.
66. Фундаційний запис Ганни Гойської Почаївському монастирю. Засвідчений випис із кременецьких земських книг за 1597 р. // Центральний державний історичний архів м. Києва Ф. 2098 («Почаївський чоловічий монастир»). Оп. 1. Спр. 15. 4 арк.
67. Почаевская лавра от своего основания до 1712 г. Опыт церковно исторического исследования Левицкий В. Ф. Церковно учительская школа, волынской губернии, Дубенского уезда за 1918 г. // Центральний державний історичний архів м. Києва Ф. 711 («Київська духовна академія»). Оп. 3. Спр. 4842. 160 арк.
68. Дело о взыскании с разных лиц денег, должных Почаевскому монастирю за 9 января 1839 г.–28 февраля 1842 г. // Центральний державний історичний архів України в м. Києві Ф. 442 («Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора»). Оп. 147. Спр. 13. 127 арк.
69. Інструкція Духовного собору Почаївської лаври про обов'язки лаври по зразку інструкції Києво-Печерської лаври за 1831 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 1. 38 арк.
70. Опис Почаївської Успенської лаври в книзі «Історія Російської ієрархії» і переписка по цьому питанню // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 90. 51 арк.

71. Відомість на монахів і послушників Почаївської лаври з вказанням їх біографічних даних // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 899. 9 арк.
72. Службовий список монахів і послушників Почаївської лаври за 1841 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1058. 15 арк.
73. Службовий список намісника лаври, відомість про штати лаври і список монахів і послушників за 1837 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 200. 16 арк.
74. Справа про виплату платні монахам і послушникам лаври за 1838 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 237. 36 арк.
75. Фінансово господарський звіт Лаври і матеріали до нього Том.1 за 1841р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1002. 102 арк.
76. Річний звіт лаврської економії по внутрішньому її управлінню і матеріали до нього за 1835 р. Т. 1 // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 589. 122. арк.
77. Фінансовий звіт лаври і доходи отримані за 1844 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1233. 6 арк.
78. Справа про стягнення податку з Лаврського майна за 13 грудня 1899 – 9 листопада 1900 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4212. 25 арк.
79. Листування Лаври з Кременецьким повітовим представником дворянства і Волинським губернським розпорядчим комітетом про стягнення 25 % податкового збору з нерухомого майна Лаври за 13 липня 1834–24 листопада 1895 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3885. 50 арк.

80. Переписка з Санкт-Петербурзькою опікунською радою по питанню отримання процентів за грошові білети // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр.1540. 18 арк.
81. Плани частин майна Почаївської лаври за 1833р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 672. 1 арк.
82. Рапорти економа лаври і відомості про кількість посівних площ в 1840 р. та їх посіви // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 313. 3 арк.
83. Річний звіт по лаврі за 1834 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 541. 67 арк.
84. Річний звіт по відомствам лаври за 1837 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 203. 12 арк.
85. Річний звіт по лаврі за 1839 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 260. 24 арк.
86. Статистичні звіти про роботу свічкового і цегельного заводів Лаври за 6 жовтня 1898–23 січня 1899 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1530. 5 арк.
87. Звітна книга майна лаври за 1835 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 605. 24 арк.
88. Справа про здачу в оренду урожаю лаврських садів в 1901 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп.1. Спр.4380. 44 арк.
89. Справа про здачу в оренду фруктових садів у с. Жидачин міщанину м. Луцька Хаму Ісеру. 4 лютого 1902–25 жовтня 1907 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4440. 33 арк.
90. Справа про віддавання в оренду лаврських садів 19 червня 1908 – 20 листопада 1908 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. спр.1721. 42 арк.
91. Річний звіт Почаївської лаври за 1836 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 738. 67 арк.

92. Рапорти економа про врожай лаврських садів. 27 червня 1927 – 22 березня 1928рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 781. 49 арк.
93. Відомості рапорти і листування про продаж фруктів з лаврських садів врожаю 1925р. 25 квітня 1925 – 9 лютого 1927 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 751. 255 арк.
94. Відомості рапорти і переписка про продаж фруктів із лаврських садів урожаю 1925 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр.751. 255 арк.
95. Відомості і рапорти лаврської економії про надходження і видатки від бджолиних пнів. 2 вересня 1843 – 17 вересня 1843 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1170. 8 арк.
96. Робоча інструкція, акти інвентаризації та інші документи про роботу лаврської пасіки за 1925 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 747. 123 арк.
97. Рапорти завідувача лаврських пасіками про витрачені суми, продаж меду та видачу платні робітникам пасік за 1928 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр.1138. 152 арк.
98. Відомості і рапорти лаврської економії про надходження і видатки від бджолиних пнів. 2 вересня 1843–17 вересня 1843 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1170. 8 арк.
99. Рапорти і відомості лаврської економії про прибуток, витрати і залишок бджіл за 1836 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр.193. 13 арк.
100. Рапорти економа Лаври ієромонаха Сергія про прибутки від пасіки. 9 березня 1858–24 листопада 1899 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1523. 14 арк.
101. Листування з Кременецьким приставом про надання йому відомостей про Лаврські заводи за 1867 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2866. 8 арк.

102. Статистичні відомості про нерухоме майно лаври за 1917 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 700. 26 арк.
103. Листування Лаври з Волинською палатою державного майна про будівництво винокурного заводу в с. Новий Почаїв і плани заводу за 4 січня 1856 – 24 жовтня 1856 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2032. 47 арк.
104. Рапорти економа Лаври про пивоваріння за 3 лютого 1900 – 16 січня 1901 рр // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4308. 41 арк.
105. Справа про виплату майстру вапняного заводу на випал вапна // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 215. 10 арк.
106. Рапорти і відомості економа і ризничого лаври про заготівлю, розхід вапняного каменю і випал вапна // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 456. 11 арк.
107. Статистичні звіти про роботу свічкового і цегельного заводів Лаври за 6 жовтня 1898–23 січня 1899 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1530. 5 арк.
108. Сведения о сгоревшем кирпичном заводе, принадлежащим Почаевской лавре за 4 августа 1854 г. // Центральний державний історичний архів України в м. Києві Ф. 442 («Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора»). Оп. 1. Спр. 11297. 498 арк.
109. Звітна книга прибутків і витрат матеріалів по лаврському свічному заводу за 1845 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1283. 14 арк.
110. Рапорти наглядача лаврського свічкового заводу про купівлю сировини для виробництва свічок і рішення Духовного собору по цьому питанню // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 391. 6 арк.

111. Прихідно-розхідна книга по свічковому заводу за 1859 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп 1. Спр. 2173. 40 арк.
112. Справа про постачання на свічковий завод воску підрядчикам за 28 червня 1835 – 27 березня 1836 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 613. 27арк.
113. Статистичні звіти про роботу свічкового і цегельного заводів Лаври за 6 жовтня 1898 – 23 січня 1899 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп.2. Спр. 1530. 5 арк.
114. Статистичні дані про нерухоме майно лаври за 1917 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 700. 26 арк.
115. Справа про географо-топографічний опис, із вказанням статистичних даних, майна лаври // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 46. 73 арк.
116. Справа про ремонт в братському корпусі, готелі, друкарні за 1862 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2503. 24 арк.
117. Рапорт послушника Теодоровича про торгівлю жителів лаври хрестиками та іконами // Держархів Тернопільської обл. Ф.258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2548. 2 арк.
118. Кошторис на перетірку готелю лаври і рішення Духовного собору по цьому питанню // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2886. 14 арк.
119. Рапорт економа Сергія і витрати грошей на ремонти і рішення собору по цьому питанню за 1868 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп1. Спр. 2891. 15 арк.
120. Кошторис на будівництво артезіанської криниці в лаврі за 1907 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1693. 9 арк.

121. Справа про будівництво огорожі з північного боку лаври за 1899 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1562. 97 арк.
122. Листування з Волинський єпархіальним архітектором Михайловським і його висновки про спорудження кам'яної огорожі та тротуару від головних воріт до будинку Макаревича за 3 вересня–3 листопада 1839р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 643. 52 арк.
123. Справа про будівництві біля Лаври кам'яної огорожі 30 вересня 1833р. – 31 серпня 1836р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 454. 87 арк.
124. Справа про будівництво при Лаврі Троїцької церкви за 16 березня 1905 р. по 5 листопада 1910 р. Т. 1. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр.156. 523 арк.
125. Справа про будівництво при Лаврі Троїцької церкви за 16 березня 1905 р. по 5 листопада 1910р. Т. 2 // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 157. 471 арк.
126. Справа про організацію при Лаврі фотомайстерні і придбання для цього фотоапаратів і матеріалів за 7 червня 1870 – 18 липня 1871 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3040. 32 арк.
127. Листування з керівництвом поштової станції Волинської губернії і Кременецьким повітовим казначейством про утворення Почаївської поштової станції за 22 листопада 1884 р.–27 березня 1887 р. // Держархів Тернопільської області Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3451. 46 арк.
128. Справа про відкриття при лаврі початкової школи для дітей лаврських службовців за 1849 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр.1473. 21 арк.
129. Справа про лаврське ремісниче училище 4 січня 1883 – 2 листопада 1883 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп.1. Спр. 3429. 33 арк.

130. Донесення собору про діючі при лаври установи за 1872 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3067. 10 арк.
131. Справа про придбання для Почаївської лаврської школи географічних карт та інших речей. 3 березня 1898 – 30 травня 1898рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1515. 28 арк.
132. О состоянии сельских одноклассных училищ, церковно- приходских школ в Волынской губернии, 1873 г. // Ф. 442 («Канцелярія Київського, подільського та волинського генерал-губернатора»). Оп. 544. Спр. 158. 193 арк.
133. Листування Лаври з Кременецьким повітовим наглядачем церковно – парафіяльних шкіл, Радою Почаївської двокласної церковно – учительської школи і архієпископом Волинсько – Житомирським, про придбання для лаврської церковної школи підручників і харчів за 22 серпня 1914–29 травня 1915 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 163. 31 арк.
134. Справа про переведення Лаврського училища у приміщення, яке займає становий пристав. 23 жовтня 1883 – 29 жовтня 1884 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3427. 42 арк.
135. Рапорти завідуючого лаврської друкарні і листування з Волинською консисторією про закупівлю для друкарні матеріалів за 13 квітня 1834р. – 20 квітня 1835р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 487. 17 арк.
136. Матеріали до річного звіту по роботі лаври за 1838 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 241. 164 арк.
137. Відомості про продаж книг і ікон Почаївської книгарні за 1834 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 500. 26 арк.
138. Полное собрание законов Российской империи. Т. 42. – СПб., 1867. 800 с.
139. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. К., 1887. – Ч. 1. 365 с.
140. Денисов Л. И. Православные монастыри Российской империи. М., 1908. 984 с.

141. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Житомир: Волынская губернская типография, 1913. 585 с.
142. Батюшков П. Н. Волынь. Санкт – Петербург: Общественная польза, 1888. 288 с.
143. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1893, Т.3. 147 с.
144. Переверзев Н. В. Справочная книга о приходах и монастырях Волынской епархии. Житомир, 1914. 446 с.
145. К истории винокурения и винной торговли в Малороссии в XVIII в. // Киевская старина. 1903. №11. С. 60.
146. Извлечения из отчёта обер-прокурора графа Толстого святейшего синода по ведомству православного исповедания за 1867 г. // Волынские епархиальные ведомости. 1 апреля 1869 г. № 6 ч. неоф. С. 286–287.
147. Записка о порядке учреждения одноклассных сельских народных училищ в Киевской, Подольской и Волынской губерниях // Волынские епархиальные ведомости. 1 мая 1870 г., № 9. ч. оф. Ст. 252–268.
148. История первоначального устройства Волинської Духовної Семинарії и списки воспитанников окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования (1796–1896) // Волынские епархиальные ведомости. 1896. № 3 ч. неоф. С. 82–85.
149. Звіт Волинської Єпархіальної Училищної Ради про церковно – парафіяльні школи та школи грамоти Волинської єпархії за 1891/92 навч. рік // Волынские епархиальные ведомости. 1893 г. №10–11. С. 262.
150. Примѣрная Смѣта расходовъ на содержание Училища Почаевской Лавры съ десятию пансионерами, содержащимися на счетъ Лавры № 21 1869 г. // Волынские епархиальные ведомости. 1869. ч. оф. С. 605–609.
151. Правила для Почаево-лаврского научно-ремесленного училища // Волынские епархиальные ведомости. 1873. № 6. С. 135–144.
152. Сведение о состоянии Почаевского лаврского училища за октябрь 1872 г. // Волынские епархиальные ведомости. № 23 1 декабря 1872 г. С. 637.
153. Примѣрная смѣта расходов на содержания училища Почаевской лавры съ приблизительнымъ расчетомъ издержекъ на годовое содержание двадцати пяти пансионеровъ // Волынские епархиальные ведомости. 16 марта 1873. № 6. С. 144.

154. Горбинченко І. В. Соціальний статус православного духовенства в Україні другої половини ХІХ століття: історіографія проблеми // вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія / Відп. ред. проф. В. Ф. Колесник. – К., 2010. – Вип. 100. – С. 10–13.
155. Буравський О. А. Соціально-економічне становище Римо-католицької церкви в Правобережній Україні (кінець ХVІІІ–початок ХІХ ст.). // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичне релігієзнавство. 2012. Вип. 6. С. 89–97.
156. Стоколос Н. Г. Російсько-православне «очищення обрядів» Греко-уніатської церкви та його трагічні наслідки // Україна – Ватикан: християнство в контексті його включення в різноманіття сфер пересічного буття // Науковий збірник за ред. Л. Филипович і П. Яроцького. – К.: УАР, 2015. С. 122 – 129.
157. Мартинів Ю. І. Організаційна структура господарського комплексу Почаївської лаври ХІХ – початку ХХ ст. // Наукові записки Тернопільського Національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2011. Вип. 1. С. 22–25.
158. Мартинів Ю. І. Видавнича діяльність Почаївської лаври // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського, Історичні науки. 2012. Вип. 3.33. С. 97–102.
159. Мартинів Ю. І. Фінансове та матеріально-технічне становище Почаївської лаври в кінці ХІХ на поч. ХХ ст. // Сборник научных трудов SWorld. Иваново. 2013. Выпуск 3. Т. 41. С. 95–100.
160. Мартинів Ю. І. Формування архітектурного комплексу Почаївської лаври в 1831 – 1920 рр. // Аналітико інформаційний журнал СХІД, січень-лютий 2014 р. Вип. 1. С. 150–154.
161. Алексеев С. И. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформленной России 1856–1904 гг. СПб.: Наука. 2003. 276 с.
162. Никишина Е. А. Финансовое обеспечение деятельности православных религиозных организаций. М. : Дело и Сервис. 2008. 224 с.
163. Николин А. Церковь и государство (история правовых отношений). Издание Сретенского монастыря. 1997. 430 с.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЧАЇВСЬКОЇ ОБИТЕЛІ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ 1831–1914 РР.

2.1 Формування синодальної системи управління РПЦ та її поширення на діяльність Волинської єпархії

Внаслідок другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої Правобережна Україна була включена до складу Російської імперії. Ці глобальні геополітичні перетворення супроводжувалися кардинальними змінами державно-адміністративного устрою новоприєднаних територій, що мало незворотні наслідки й позначилося на становищі населення. Російський уряд, який на українських землях цілеспрямовано проводив уніфікаторську політику, прагнув до перетворення Церкви у складову централізованого самодержавного устрою. Відтак, розпочався процес інтеграції церковних інституцій Правобережної України у суспільний простір імперії, що передбачало застосування законодавчої бази Російської імперії на цій території.

Монастирі, як потужні релігійні, соціально-політичні й економічні центри у системі держано-церковних відносин, привертали особливу увагу світської влади, оскільки їх лояльність була важливим чинником підтримки урядової політики. Процес їхнього підпорядкування російському центру розпочався ще у XVIII ст. Як зазначають дослідники, церковні реформи Петра I (1682–1725 рр.) і Катерини II (1762–1796 рр.) були спрямовані на обмеження автономності монастирів (церковно-адміністративної, економічної, кадрової, духовної, освітньої). Проте, у першій половині XVIII ст. українські православні монастирі продовжували залишатися відносно самостійними у своїй діяльності [1, с. 649–650]. Їх включення в систему державного управління стало завданням наступного періоду.

Системні зміни у становищі інституцій РПЦ, зокрема й монастирів, пов'язані з Духовним регламентом 1721 р. Вищим законодавчим органом РПЦ вважався Св. Синод, який до 1917 р. був постійно діючим органом управління. Усі постанови, укази Св. Синоду до 1917 р. виходили із грифом: «За наказом Його Імператорської

величності», що свідчило про повне підпорядкування РПЦ державі. З другої половини XIX ст. церковна влада стала називатися «Відомством Православного Сповідання», як й інші відомства: військове, фінансове, судове та внутрішніх справ [2, с. 287].

Законодавча ініціатива Св. Синоду за змістом і взаємодією з державною владою формувалася двома шляхами: з окремих питань Св. Синод отримував санкції винятково від монарха, з інших – співпрацював як орган законодавчої влади на рівні з іншими вищими державними установами. Законодавчу владу цьому органу надано від початку його заснування. Коло питань, що перебували у компетенції Св. Синоду з «соизволения», «одобрения» або «утверждения» монарха, але без участі інших органів влади, не були зазначені в державних законодавчих актах. Зазвичай, Св. Синод працював над проектами законів, що стосувалися винятково установ православного віросповідання і не входили до компетенції інших відомств, а їх реалізація не передбачала асигнувань із державного казначейства [3, с. 28]. Всі проекти законів інших міністерств, що стосувалися церковного відомства, надсилалися на затвердження обер-прокурору й Св. Синоду. Закони, які публікувалися в офіційних друкованих виданнях Св. Синоду, доводили до відома кожного парафіяльного священика. Це здійснювалося через духовні консисторії, які отримавши від Св. Синоду розпорядчі документи, відправляли їх у єпархії та контролювали їх виконання [3, с. 29].

За умови погодження з імператором Св. Синоду належало право відкриття нових кафедр, обрання ієрархів. Він здійснював верховний нагляд за виконанням церковних законів усіма членами Церкви і за духовною освітою народу. Св. Синоду належало право встановлювати нові свята і обряди, а також канонізувати святих угодників, впровадити Святе Писання і богослужбові книги, накладати цензуру на твори, які негативно висвітлювали богословський, церковно-історичний і канонічний зміст [2, с. 290].

Посада обер-прокурора Св. Синоду – найвища посада в ієрархії РПЦ, яку займав світський чиновник, призначений виключно імператором, була затверджена в 1722 р. указом імператора Петра I. Статус обер-прокурорської посади поступово

прирівнювався в правах з міністрами та керівниками окремих відомств: на початку ХХ ст. обер-прокурор призначався і звільнявся іменними указами Сенату; в справах служби підпорядковувався виключно імператору, якому представляв подання, звіти «відомства православного сповідання». Його владі та контролю підлягали підвідомчі установи в усіх сферах церковного управління [4, с.106].

Обер-прокурор був посередником між Св. Синодом, з одного боку, та імператором, вищими центральними державними інстанціями, міністрами і керівниками відомств – з іншого. Він доводив до відома Св. Синоду укази імператора, веління і резолюції, подавав імператору на розгляд доповіді й рішення Св. Синоду. У якості керівника «відомства православного сповідання» співпрацював з міністрами, керівниками відомств, Комітетом Міністрів, Державною Радою і Сенатом; був членом Комітету Міністрів і Державної Ради. Інструкція обер-прокурора була майже переписана з інструкції генерал-прокурора при Сенаті [5, с. 274]. Згідно зі штатним розписом, затвердженим у 1818 р., у складі Св. Синоду нараховувалося 8 єпархіальних єпископів, 2 віце-президенти. Його постійними членами були: митрополити Петербурзький, Київський, Московський і екзарх Грузії, а також інші архієреї, включені до складу Св. Синоду, згідно з наказом імператора.

Закономірно, що монастирі, як структурна одиниця Церкви підпорядковувалися Св. Синоду. Реформи Петра I внесли значні корективи у монастирське життя. Він намагався призупинити кількісне зростання монастирів і скоротити число вже існуючих осель. У 1701 р. ним ініційовано створення Монастирського приказу, реформування монастирського управління, побуту, що згодом знайшли своє відображення у Духовному регламенті 1721 р. Статті Духовного регламенту також забороняли будувати нові монастирі без дозволу Св. Синоду; маленькі монастирі передбачалося об'єднати або приписати їх до більш значних. За результатами цих змін значна кількість монастирських церков була перетворена у парафіяльні [6, с. 76]. Наприкінці ХVІІ ст. новий монастир міг бути заснований лише за рішенням уряду та Св. Синоду [7, с. 287].

Дослідники відзначають, що політика Петра I щодо РПЦ мала два напрямки: обмеження землеволодіння шляхом заборони на купівлю землі та її феодальних привілеїв як землевласника. У 1701–1705 рр. цар провів фактичну секуляризацію вотчин і селян духовенства і монастирів, позбавивши права управляти вотчинами і отримувати з них прибутки. 92 % усіх селян перейшли у підпорядкування Монастирського приказу. Відтепер прибутки надходили у казну, а духовенству надавалося утримання [8, с. 544].

Політику послаблення монастирів з метою перетворення їх на керовану державою інституцію продовжила Катерина II. Внаслідок трьох хвиль секуляризації (1764 р., 1786 р., 1795 р.) в період її царювання лише на території європейської частини Росії (за виключенням Києва і Лівобережної України) ліквідовано 440 монастирів, що складало 47 % від їх загальної кількості [8, с. 547]. За результатами секуляризації РПЦ втратила 8,6 млн дес. землі, але й надалі залишалася потужним землевласником. У останній чверті XVIII ст. у 29 губерніях вона володіла понад 700 тис. дес. [8, с. 548].

У майбутньому монастирям повернули право управляти вотчинами, проте більшу частину прибутків отримувала держава. Тому секуляризація мала частковий характер. За Катерини II супроводжувалася поділом монастирів на два типи: штатні та позаштатні. 31 березня 1764 р. вийшло додаткове розпорядження, згідно з яким останні поділялися на три класи [5, с. 142]. Позаштатні монастирі не отримували від держави фінансової допомоги й існували на кошти від власних прибутків [4, с. 69]. Штатними були ті монастирі, які отримували від держави фінансову допомогу. Урядом щорічно виділялося для штатних монастирів 110275 руб. сріблом, а після скасування кріпосного права у 1861 р. сума урядових витрат на монастирі зросла й становила 168200 руб. сріблом. Окремо виплачувалися кошти для монастирів (лавр) першого класу, які отримували щорічно не менше 2000 руб. сріблом. На суму впливали як статус єпархії, так і монастиря у структурі РПЦ [9, с. 88].

Штатні монастирі також поділялися на три класи. Настоятелями першокласних монастирів були архімандрити, а трикласних – ігумени. Внутрішнє життя монастиря визначалося загальними церковними канонами і нормативними

актами, а також внутрішніми правилами, уставами й інструкцією. Обмеження у землеволодінні та введення штатів, на думку дослідників, зближало монастирі з імперським державним апаратом [8, с. 548].

Наприкінці XVIII ст. введено зміни у господарську діяльність монастирів. Згідно із указом Павла I від 18 грудня 1797 р., монастирі отримали по 30 дес. землі. Кожна обитель мала право займатися господарською і економічною діяльністю, мати свої власні земельні й лісові угіддя. Проте, монастирі позбавлялися права продавати свою власність, а лише здавати в оренду. В 1805 р. і 1810 р. імператор Олександр I видав укази, які дозволяли монастирям купувати нерухоме майно. Монастирі отримали право орендувати, будувати й купувати у власність будинки або інші приміщення для своїх потреб, орендувати ділянки землі. Під час царювання Миколи I процес набуття церквою землеволодінь посилювався. Згідно із «Правилами» 1838 р., монастирі могли отримати лісові угіддя віж 50 до 150 дес. [8, с. 550]. «Звід законів межування» від 1842 р. розширив права монастирів, надавши їм у володіння відведенні казною угіддя (землі, ставки та ін.) на правах власності. Мінімальні розміри монастирських наділів визначалися у межах 100–150 дес. (у випадках нестачі земель держава компенсувала це відповідними коштами) [10, с. 238]. Після реформи 1861 р. кількість монастирських земельних угідь зменшилася, внаслідок їхньої передачі у власність держави. Натомість монастирі отримали грошову компенсацію [11, с. 98]. Загалом, за оцінками дослідників, РПЦ у період 1764–1917 рр. зуміла за підтримки царської влади, повернути секуляризовані землі й угіддя. Володіння окремих монастирів досягли значних розмірів [8, с. 558].

Відзначаючи непослідовність секуляризаційних заходів самодержавства щодо церковного і монастирського землеволодіння, дослідники вказують, що вони істотно змінили становище православних монастирів. Своїм наслідком укази мали встановлення їх матеріально-фінансової залежності від державних субсидій, що на практиці обмежувало самостійність як в економічній діяльності, так і в інших сферах [12, с. 306]. Монастирські володіння у XIX – початку XX ст. стали джерелом, з якого уряд міг черпати ресурси. Оскільки господарство Росії, в основному через неефективність його управління, постійно зазнавало фінансових труднощів, уряд

«запускав руку» в прибутки від монастирських і церковних володінь. Прибутки від монастирських маєтків використовувалися для різних цілей і уряд сам не мав чіткого уявлення про їх розподіл [13, с.128].

Слід зазначити, що на приєднаних землях Правобережжя, Поділля і Волині секуляризацію церковних і монастирських маєтків царський уряд розпочав лише у 1841–1843 рр. й проводив упродовж наступних двадцяти років [1, с. 676–677]. Ці заходи мали свої особливості з огляду на міцні позиції католицьких монастирів – василіанських, домініканських, бернардинських та інших. Тому секуляризаційні вимоги до православних і католицьких монастирів помітно відрізнялися й були більш жорсткими до останніх. Натомість, упродовж 40–70-х рр. XIX ст. спостерігалася розбудова православних монастирських господарств: церков, дзвіниць, господарських приміщень тощо [12, с. 308].

Попри те, що в Україні указ 1786 р. з політичних міркувань не був повністю реалізований, за різними даними ліквідовано від 29 (34 %) до 45 монастирів із загальної кількості – 85 [12, с. 306]. Ліквідація значної частини монастирських землеволодінь, переведення чорного і білого духовенства, монастирів переважно на утримання держави, призвело до їх матеріально-фінансової залежності від державних субсидій, а, відтак, – від державно-синодальної влади [1, с. 671– 672].

Поділяючи думку вітчизняних дослідників про національний характер українських православних монастирів першої половини XVIII ст. та їх вагомий духовний вплив на суспільство, акцентуємо увагу, що у вирішенні господарських питань монастирі цілковито керувалися російським законодавством, розпорядженнями Св. Синоду, які узгоджувалися з імператором, а також вказівками консисторій. На ремонт господарських чи церковних споруд, розміщення банківських вкладів, надання в оренду майна та менш важливі питання потрібно було отримати дозвіл церковного керівництва і відповідної губернської адміністрації. Безпосередній єпархіальний нагляд за монастирськими економіями виконували благочинні над монастирями [14, с. 12]. Майнові права монастирів регулювалися «височайшими» указами. Речі та нерухомість (землі, будівлі), що належали монастирям за аналогією зі священними та освяченими речами, вважали

невідчужуваними і становили недоторканну церковну власність. Монастирі керувалися і здійснювали свою діяльність відповідно з «Положенням про монастирі і ченців Російської Православної Церкви» [15, с. 68]. Монастирям з «височайшої» санкції дозволялося купувати і отримувати в дарунок незаселені маєтності та іншу нерухомість. Від 1903 р., у випадках благодійних пожертвувань, нерухомого майна монастирям, дозвіл на його передачу надавав єпархіальний архієрей [11, с. 102].

Керуючись указом від 1825 р., насельникам і ченцям монастирів заборонялося займатися торгівлею. Виняток становили лише вироби, виконані ними особисто (з дозволу керівництва і за посередництва особливо виділених престарілих братій). Ченці не мали права приймати на зберігання чужі речі, крім духовних книг. Їх також позбавляли права втручатися у цивільні й громадські справи, права бути опікунами, піклувальниками і повіреними у справах, що не стосувалося монастирів.

Внутрішній монастирський устрій визначався традиційними чернечими правилами, статутом монастиря, указами Св. Синоду і Духовної Консисторії та «Інструкцією благочинному монастирів». Ця інструкція видана у 1828 р. Св. Синодом. Постриг у ченці контролювався державою. Особа, яка бажала стати ченцем чи послушником, обов'язково мала бути вільною від приватних та суспільних зобов'язань. У Російській імперії в синодальну епоху постриг у ченці дозволявся чоловікам від тридцяти років, а жінкам – від сорока. Постриг відбувався лише за умови добровільної згоди особи, у випадку примусового постригу, священослужбовці несли кримінальну відповідальність. Насельниками монастирів були представники різних верств населення: духовенства, дворян, купців, ремісників, військовослужбовців (звільнених у запас), селян (яких приймали в монастир виключно за рекомендаційним листом поміщика). Проте, найбільший відсоток становили особи із сімей духовенства [16, с. 14–19].

Вихід із чернецтва в синодальний період визначався низкою канонічних правил та державних законів. До 1823 р. позбавлення чернечого стану могло відбутися лише у виключних випадках. Згідно із указом Державної Ради від 10 квітня 1823 р. узаконено добровільний вихід із чернецтва [5, с. 143].

Посилення консервативних тенденцій у політиці імператора Миколи I щодо РПЦ знайшло своє обґрунтування у директиві міністра народної освіти графа С. Уварова від 1834 р., зміст якої у подальшому відобразився формулою «Православ'я. Самодержавство. Народність». Відтак, РПЦ стала стрижнем внутрішньої політики царату. Урядом були ініційовані адміністративні заходи, які спрямовувалися не лише на покращення освітньої підготовки, зміцнення церковної дисципліни, вдосконалення проповідницької діяльності православного духовенства. Відповідними указами, розпорядженнями посилено вертикаль управління і контроль над церковними інституціями РПЦ.

Обмежено вплив Церкви на кадрову політику, зокрема призначення і звільнення священнослужителів. У єпархіях створено консисторії, що обмежили владу місцевих архієреїв. Консисторії формувалися з місцевого духовенства за призначенням світських властей і отримали право затверджувати кадрові рішення архієреїв, які стосувалися переведення на інше місце, заборону в служінні або звільнення священнослужителів. Окрім того, консисторії були апеляційними інстанціями для духовенства і представляли його інтереси у Св. Синоді [11, с. 158].

Таким чином, політика царського уряду спрямовувалася на підпорядкування РПЦ й петворення її на одну із державних інституцій. Секуляризаційні реформи Петра I і Катерини II підірвали фінансово-майнові засади монастирів, обмеживши їх землеволодіння, прибутки і привілеї як землевласників. Влада патріарха замінена Св. Синодом – світською інституцією, що регулювала усі сфери життя духовенства та монастирів. Основними функціями Св. Синоду слід вважати законодавчу та контролюючу. Варто наголосити, що діяльність РПЦ на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. стала предметом підвищеної уваги й опіки з боку Св. Синоду і російського самодержавства. Проте секуляризаційні заходи були розпочаті лише у 40-х рр. XIX ст. з огляду на міцні позиції Римо-Католицької Церкви на новоприєднаних територіях.

Після включення Правобережної України до складу Російської імперії, діюча влада розпочала процес її інтеграції в загальнодержавну структуру. Указом від 25 червня 1840 р. на «західні губернії» поширено дію законодавства імперії, а дію

Литовського статуту скасовано. Практичне застосування загальноросійського «Зводу законів» розпочалося з 1842 р.

Одночасно відбувалася адміністративно-територіальна структуризація устрою РПЦ. Імператорськими наказами створено Київську, Волинську та Подільську єпархії. Зауважимо, що на початках незначна кількість православних парафій унеможливила створення окремої Волинської (також Подільської) єпархії. Указом від 13 квітня 1793 р. засновано православну єпархію-архієпископію другого класу з назвою «Мінська, Ізяславська і Брацлавська», управління якої доручили щойно звільненому із польської в'язниці єпископу Віктору Садковському, надавши йому сан архієпископа. За два роки, указом Катерини II від 12 квітня 1795 р. утворено Житомирську вікарну кафедру, підпорядковану архієпископу Мінському і Волинському. Для керівництва Житомирської єпархії призначався вікарний єпископ Житомирський з відповідним державним утриманням на його особу, архієрейський дім, церковний хор, консисторію тощо. Єпархія отримала статус третього класу. Правлячим архієреєм призначено Варлаама Шишацького. Резиденція єпископа Житомирського і духовна консисторія розмістилася у приміщеннях Преображенського монастиря м. Острога [17, с. 59–60].

Лише 16 жовтня 1799 р. Волинсько-Житомирська вікарна єпархія отримала самостійність в управлінні, її єпископи стали називатися «Волинськими і Житомирськими». Проте, статус її класу не змінився [18, с. 9]. Після ліквідації Греко-Уніатської Церкви¹ у 1839 р. кількість православних парафій невпинно зростала, що зумовило відкриття у Волинсько-Житомирській єпархії вікарної кафедри, а в 1841 р. засновано Острозьке вікарство. У цей час єпархіальне управління після перебування його в Острозі (1795–1824 рр.) переміщено в Аннопіль (1825–1832 рр.), а згодом – у Почаїв (1832–1840 рр.). У 1840 р. єпархіальне управління перенесено у м. Житомир. На початку свого існування

¹ Після Берестейської унії 1596 р. назва нової Церкви неодноразово змінювалась. За Австро-Угорської імперії декретом Марії-Терезії 1774 р. цій Церкві встановлено офіційну назву «Греко-Католицька Церква». У діаспорі з 1950-х рр. XX ст. вона отримала назву «Українська Католицька Церква», в незалежній Україні з 1991 р. – «Українська Греко-Католицька Церква». Оскільки мова йде про кінець XVIII – XIX ст., то в Російській імперії офіційною назвою була «Греко-Уніатська Церква», а також поширеними тоді дефініціями «греко-уніат», «уніат», «уніатство» [24, с. 7].

Волинсько-Житомирська єпархія була підпорядкована архієпископу Варшавському і Новогеоргієвському, а з 1860 р. знову стала самостійною в управлінні [17, с. 60].

У 1860 р. від Волинської єпархії було відокремлено Варшавський округ, а єпархіальні кордони приведено у відповідність із губернськими [19, с. 10]. Наприкінці ХІХ ст. Волинсько-Житомирська єпархія мала два вікарства – Острозьке (1841–1902 рр.), яке в 1902 р. перейменоване на Кременецьке, а також Володимир-Волинське, відкрите в 1891 р. У 1910 р. повторно відкрито знову Острозьке вікарство [17, с. 60].

Головним органом управління єпархією була духовна консисторія. «Статут духовних консисторій» затверджено Св. Синодом і підписано імператором Миколою І 27 березня 1841 р. Основу Статуту складав «Духовний регламент», затверджений Петром І, а також деякі інші раніше затверджені укази з питань єпархіального управління. Статут переглянуто під час його перевидання у 1883 р., однак принципових змін внесено не було. Таким чином, єпархіальні управління отримали правову основу, що сприяло уніфікації їхньої діяльності на території імперії.

Згідно зі статутом, духовна консисторія, зокрема, й Волинська, під керівництвом Св. Синоду та єпархіального архієрея, здійснювала контролюючі, розпорядчі та судові функції. У справах управління єпархією митрополиту допомагали заступники – вікарії або вікарні єпископи [20, с. 33–34]. Здійснюючи управлінську діяльність, духовна консисторія діяла через підвідомчі їй інституції та призначених осіб: духовні правління, благочинних, священників тощо [21, с. 215]. Контроль останніх здійснювався шляхом надання консисторії обов'язкових документів, звітів та спеціальних доповідей. На підставі внутрішньої звітності консисторія звітувала Св. Синоду, який таким чином отримувал інформацію про стан справ у єпархії [2, с. 274].

Окрім того, Волинська духовна консисторія здійснювала контроль над священнослужителями й мирянами, стежила за роботою церковного суду, збирала статистичні дані тощо. Секретарі консисторії призначалися обер-прокурором і безпосередньо йому підпорядковувалися. Синодальні укази та розпорядження

надходили до канцелярії консисторії, зазвичай, на ім'я єпархіального архієрея. Відповідно, він направляв укази у консисторію, коли за особливих обставин вважав за необхідне безпосередньо їй дати доручення, чи мати від неї пояснення. Проте, у багатьох випадках окремі документи Св. Синод надсилав також до Волинської духовної консисторії.

Розпорядження консисторії або єпархіального архієрея мали форму загальнодержавних указів і розпочиналися словами: «Указ його імператорської Величності з Волинської духовної консисторії...». Такі постанови мали статус офіційних документів і були обов'язковими до виконання у межах єпархії [3, с. 181–182].

Серед основних обов'язків консисторії були: призначення на церковні посади; звіти про кандидатів; постриг у монастирі; контроль за належним оформленням і збереженням церковних книг; управління архієрейським будинком, а також монастирями і храмами. Юрисдикція консисторії поширювалася як на мирян, так і на духовенство [2, с. 274]. Секретарям консисторій доручався контроль за поведінкою і діяльністю єпископату та детальне звітування обер-прокурору. У 80-х рр. XIX ст. поновилася практика частого переміщення архієреїв на кафедрах. В українських єпархіях єпископи правили в середньому по три – п'ять років [19, с. 14].

На утримання Волинської єпархії Св. Синодом щороку виділялося 400 тис. руб. сріблом [23, с. 419]. Заробітна плата працівників консисторії була такою, як і в інших єпархіях. Наприклад, архімандрит отримував 4000 руб. сріблом, секретар – 1500 руб., казначеї, архіваріуси та інші працівники – 500 руб. сріблом. Окрім того, щороку за сумлінну працю працівники консисторії отримували премію в розмірі 500 руб. сріблом [22, с. 668]. Також надавалися кошти на утримання єпархії. Зокрема, у 1868 р. виділено: на ремонт приміщення – 175 руб. сріблом, на утримання архієрейського дому – 4 тис. руб. сріблом, на виплату інших послуг – 2 тис. руб. сріблом та інші витрати [23, с. 419].

У межах повітів існували органи адміністративно-церковної влади – духовні правління. Вони виконували розпорядчі та контролюючі функції на місцевому рівні і слугували проміжною ланкою між консисторією та благочиніями. Їх обов'язком

було: доведення розпорядження до відома благочинних повіту, контроль за їх виконанням, прийом та перевірка парафіяльної документації і подальше її подання в консисторію. Духовні правління комунікували з державними органами влади. Приміром, вони були зобов'язані «на першу вимогу» світської влади надавати необхідну інформацію про стан монастирів і церков в межах повітів, займатися поширенням розпоряджень владних органів шляхом розсилки благочинним різних законодавчих актів.

До 1832 р. у Волинській єпархії було 12 духовних правлінь: Кременецьке, Дубенське, Луцьке, Ковельське, Острозьке, Заславське, Житомирське, Рівненське, Новоград-Волинське, Овруцьке, Староконстянтинівське і Володимир-Волинське. Фактично вони дублювали функції консисторії, тому з часом втратили своє значення й до 1864 р. їх почергово ліквідували. Ліквідація духовних правлінь забезпечила можливість не тільки здійснювати безпосереднє керівництво єпархіальним життям, але й контролювати розподіл коштів [17, с. 61].

Функції ліквідованих духовних управлінь були розподілені між консисторією і благочиніями. Останні здійснювали контроль над довіреними їм церквами. Кожен повіт Волинської губернії мав 5–6 благочинь. Кількість яких залежала від територіальних розмірів єпархії та щільності парафіяльної мережі. У 80–90-х рр. XIX ст. Волинській єпархії діяло 63 благочинь [19, с. 14]. Станом на 1912 р. Волинська єпархія поділялась на 77 благочинних округів (12 міських і 65 сільських) [17, с. 61]. З 1881 р., підпорядковуючись наказу Св. Синоду, виборність благочинних та членів благочинницьких рад скасовано. Відтоді їх призначали архієреї. Це закріплювалося новими правилами для благочинних та новою редакцією «Статуту духовних консисторій» [19, с. 14]. Норми імперського законодавства, поширені на єпархіальному рівні у другій половині XIX ст., сприяли створенню такої системи управління, яка руйнувала традиції народного представництва у церковному врядуванні.

На час приєднання Правобережної України до складу Російської імперії діяла синодальна система управління РПЦ, основи якої закладено у XVIII ст. Встановлення контролю над діяльністю церковних інституцій і духовенства усіх рівнів мало на меті їх підпорядкування інтересам Російської імперії. Відтак,

розпочався процес включення релігійних громад Правобережжя у систему державного управління. Відбулася адміністративно-територіальна структуризація устрою РПЦ. Імператорськими наказами створено Київську, Волинську та Подільську єпархії. Лише у 1860 р. Волинсько-Житомирська єпархія стала самостійною в управлінні, що зумовлено зростанням кількості православних парафій. Головним органом управління єпархією була духовна консисторія, що здійснювала контролюючі, розпорядчі та судові функції. «Статут духовних консисторій» затверджений Св. Синодом і підписаний імператором у 1841 р. і перевиданий із незначними змінами в 1883 р. Таким чином, єпархіальні управління отримали правову основу, що сприяло уніфікації їхньої діяльності на території імперії.

Органи адміністративно-церковної влади – духовні правління, що функціонували у межах повітів як проміжна ланка між консисторією і благочиніями, до 1864 р. почергово ліквідовано. Ліквідація духовних правлінь спростила керівництво єпархіальним життям і контроль розподілу коштів. Функції ліквідованих духовних управлінь розподілили між консисторією і благочиніями.

Монастирі, як потужні релігійні, соціально-політичні й економічні центри у системі держано-церковних відносин, привертали особливу увагу світської влади, оскільки їх лояльність була важливим чинником підтримки урядової політики. Царським урядом проводилася політика узалежнення монастирів шляхом секуляризації земельних угідь та надання державних субсидій. Проте, з огляду на міцні позиції католицьких монастирів – василіанських, домініканських, бернардинських та інших, ставлення до православних обителів було більш лояльним, що дозволило останнім, зберегти свої землеволодіння й зміцнити фінансове й економічне становище. У своїй діяльності монастирі керувалися і «Положенням про монастирі і ченців РПЦ».

Таким чином, на православні громади Правобережній Україні і Волині знаходилися під церковно-адміністративним управлінням імперсько-синодальному уряду, що мав на меті посилення уніфікаційних заходів у РПЦ та знищення національних релігійних особливостей і традиційного церковного устрою. Наприкінці ХІХ ст. українські єпархіальні установи знаходилися під повним контролем Св. Синоду.

2.2. Включення Почаївського монастиря у структуру РПЦ (1831–1833 рр.)

Наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. одним зі стратегічних завдань царського уряду була ліквідація Греко-Уніатської Церкви. З цією метою видано низку урядових постанов і законів, спрямованих на реалізацію русифікаційної політики царату на Волині.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на Волині, активно діяли Почаївський, Дерманський, Дубнівський, Луцький, Мелецький, Овруцький греко-католицькі монастирі. Окремі з них, включно із Почаївським монастирем, у вказаний період належали ЧСВВ².

Питання про включення Почаївського монастиря у юрисдикцію РПЦ активізувалося у 1823 р. Того року згорів собор у м. Острозі, де перебувало Волинське єпархіальне управління. У 1823 р. архієпископ Волинський і Житомирський Стефан повідомив про цю подію імператору і Св. Синоду, а також наголосив на необхідності передачі Почаївського монастиря РПЦ і переміщення туди єпархіального управління. Проте, Олександр I не мав підстав для такого рішення й не задовільнив прохання митрополита Стефана³. У зв'язку із цим, у 1825–1832 рр. єпархіальне управління переведено у м. Аннопіль [4, с. 134].

Поверненням до репресивних методів реалізації етноконфесійної політики Російської імперії став період правління Миколи I (1825–1855 рр.), наслідки якого

² Чин Святого Василя Великого – східно-католицький монаший Чин (Орден), діє у східних Католицьких Церквах, які дотримуються візантійського обряду. Монахи цього Чину дотримуються правил, написаних у IV ст. св. Василієм Великим. Український Чин монахів-василіан був утворений у 1617 р. завдяки реорганізації монастирів Київської митрополії, які разом із митрополитом Київським та єпископами прийняли єдність із єпископом Рима [25, с. 442].

³ Ставлення російського уряду до греко-уніатів має свою історію. 22 квітня 1794 р. Катерина II (1762–1796 рр.) видала наказ: «Про знищення унії». Згідно з указом, священників, які відмовлялись переходити у православ'я виселяли із парафій, у них забирали житло [17, с. 41]. На посади єпископів призначались особи, контрольовані царським режимом. Після смерті Катерини II, у 1796 р., політика російських імператорів, Павла I (1796–1801 рр.) і Олександра I (1801–1825 рр.) була більш лояльною до інших віросповідань, зокрема і греко-католиків. Павло I (1796–1801 рр.) у 1797 р. видав маніфест про віротерпимість, а наступного року, поряд із православними, були відкриті три уніатські єпархії [17, с. 46]. Релігійна політика Павла I, а саме: ставлення до унії як до складової частини католицизму, усунення від процесу приєднання уніатів світської влади та поліції і, навіть, заборона православному духовенству здійснювати свідомий вплив – усе це призвело до уповільнення процесу ліквідації унії. Становище Греко-Уніатської Церкви не змінилось і в перші роки царювання Олександра I, зокрема у 1824–1825 рр. православ'я прийняли лише 13 колишніх уніатів [17, с. 49].

для духовно-культурного життя правобережної України були доволі вагомими [24, с. 159].

Одним із ідейних натхненників приєднання Греко-Уніатської Церкви до РПЦ був уніатський священик Й. Семашко, який у 1820-х рр. прийняв православ'я. Директор департаменту іноземних сповідань Г. Карташевський, запропонував Й. Семашко розробити проект приєднання греко-уніатів до православ'я. У відповідь на цю пропозицію останнім укладена програмна записка: «О положении униатской церкви в России и средствах возвратить оную в лоно православнои церкви». Ця записка була схвалена таємним радником Миколи I з питань приєднання греко-уніатів графом Д. Блудовим, який згодом займав ключові посади в російських міністерствах. Як наслідок, до 1830 р. на Волині було закрито такі монастирі: Білостоцький, Дубнівський, Гощанський, Дорогобузький, Луцький, Мільчанський, а окремі, наприклад, Тригірський, Піддубецький, Верховський планувалося перетворити на парафіяльні храми [17, с. 52].

Окрім того, з метою повної ліквідації Греко-Уніатської Церкви, Микола I ухвалив низку указів і постанов. З-поміж цих документів варто відзначити: указ від 9 жовтня 1827 р. «Про заборону приймати в греко-уніатське чернецтво людей іншого обряду» [24, с. 174]; указ від 22 квітня 1828 р. згідно з яким, створена «особлива» Греко-Уніатська колегія [24, с. 177]; резолюція 10 червня 1830 р. «Про заборону людям Греко-Російського та Уніатського віросповідань наймитувати при Католицьких монастирях» [24, с. 167]; указ від 10 вересня 1830 р. «Про заборону Духовенству Римо-Католицького сповідання наvertати людей Православного віросповідання у свою віру» [24, с. 168]; указ від 19 липня 1832 р. указ «що скасовував деякі римо-католицькі монастирі» [24, с. 172].

Приводом для знищення Греко-Уніатської Церкви, і ЧСВВ зокрема, стало польське листопадове повстання 1830–1831 рр., яке подекуди було підтримане василіанськими священиками і монастирями, зокрема і Почаївським. Це дало підстави звинуватити ЧСВВ в тому, що він підтримував: «латинський фанатизм і ненависть до всього російського і православного». Відтак, польське повстання стало

не стільки причиною, скільки нагодою ліквідувати Греко-уніатську Церкву і ЧСВВ [26, с. 181].

Після польського повстання 1830–1831 рр. важливе місце у проведенні політичних заходів самодержавства на Волині належало Комітету в справах Західних губерній, створеному 14 вересня 1831 р. Його головним завданням було пришвидшення процесу інтеграції Волині у структуру Російської імперії до повної уніфікації усіх сфер її внутрішнього життя з іншими російськими губерніями. Пріоритетним напрямком був підрич соціальної та економічної бази Римо-Католицької та Греко-Уніатської Церков.

У 1832 р. вийшов царський указ про закриття у Західних губерніях 191 із 305 існуючих монастирів на Волині [17, с. 55]. В 1831 р. в РПЦ було передано Почаївський, Городищенський і Овруцький монастирі. А в 1832 р. вийшов царський указ про закриття у Західних губерніях ще 191 з 305 існуючих монастирів (на Волині – 35). Цього ж року ЧСВВ остаточно ліквідовано [17, с. 55].

Саме громади греко-уніатів становили перспективу кількісного зміцнення православних епархій. У 1834 р. в таємній інструкції російського уряду вказувалося про необхідність «поступового й обережного» підпорядкування уніатів «Відомству православного сповідання» Російської імперії. У зв'язку із переходом уніатів у православ'я в 1838 р. генерал-губернатори були наділені надзвичайними повноваженнями. Рішення Полоцького собору 12–18 лютого 1839 р. про ліквідацію Греко-Уніатської Церкви були затверджені указом царя Миколи I від 25 березня 1839 р. На підставі цих документів синод РПЦ прийняв постанову про «приєднання уніатів» до РПЦ [17, с. 49].

У 1839 р. більшість уніатських монастирів були передані у власність РПЦ або ліквідовані, а частина малих монастирів і скитів приєдналася до великих монастирів чи лавр. Зокрема, у Волинській епархії нараховувалося 11 православних монастирів: Почаївська лавра (до неї входив Дубенський Хрестовоздвиженський скит), Дерманський, Мелецький, Володимирський, Кременецький, Любарський, Тригорський, Загаєцький і жіночі Корецький і Городищенський монастирі [27, с. 38–39]. Окрім того, вище греко-уніатське духовенство було зобов'язане

передати РПЦ усі свої митрополичі та єпископські маєтки в державну казну. Поле діяльності греко-уніатського духовенства невпинно скорочувалося. Їхня душпастирська опіка вірних трактувалася царським урядом як «нав'язування православним виконувати уніатські обряди» і заборонялася [28, арк.141–144].

Поштовхом до нової хвилі репресій щодо Римо-Католицької Церкви було польське національно-визвольне повстання 1863 р. Російський уряд використав репресії щодо ксьондзів і монахів, застосовуючи смертну кару та заслання до Сибіру. Із загальної кількості 187 римо-католицьких монастирів (130 чоловічих і 32 жіночих монастирів) було закрито 130, а церковні маєтки конфісковано [17, с. 56].

Проте, варто зазначити, що парафіяльне духовенство упродовж другої половини ХІХ ст. так і не поділяло принципи російського православ'я. Значна кількість священиків, за власним переконанням та на вимоги віруючих здійснювали обряди, що традиційно побутували у містечках і селах [29, арк.1–20].

Становище РПЦ у другій половині ХІХ ст. на Волині не було стабільним, що, передусім, зумовлено відсутністю належного морально і релігійного впливу православних священиків. Піклуючись про авторитет православної віри, царський уряд прийняв низку законів, які дозволяли священикам насильно приймати людей у православну віру. Цьому приділялася значна увага ще за часів Олександра І. Окрім того, священики мали право використовувати таємницю сповіді і довірливі розмови людей, які різко висловлювалися проти РПЦ [17, с. 109–110]. Сільське населення змушене було працювати на церковнослужителів і сплачувати їм десятину, окрім того вони будували священикам житло та забезпечували їх традиційними у сільській місцевості будівлями. Відповідно у селах відбувалися випадки, коли селяни відкрито паплюжили православну віру, ходили на Службу Божу до костелів. Наприклад, ліквідований у 1892 р. Заболотецький римо-католицький костел «виявляв велику ворожість до православ'я і російської народності і служив причиною багатьох чвар у релігійному і церковнопарафіяльному житті місцевого населення» [24, с. 324]. Царській владі не вдалося насадити російське православ'я у його класичному вигляді. Симбіоз російської догматично-обрядової практики та греко-уніатської творили особливу релігійну практику (культуру) на Волині.

Підводячи підсумки діяльності Св. Синоду за 1869 р., обер-прокурор, граф П. А. Толстой наголошував, що збільшення кількості православних храмів та зростання кількості священників в Україні сприяє успішному витісненню католицизму. Динаміка переходів колишніх римо-католиків у православ'я впродовж останніх років є стабільною і у 1868 р. становила 13639 осіб [30, с. 286–287].

На початку ХХ ст. православ'я на Волині було найбільш масовим віросповіданням. Згідно із даними загального перепису населення 1897 р., кількість православних Волинської губернії становила 2,1 млн. осіб, або 70, 4%, іудеїв – 13 % римо-католиків – 9,9 %, протестантів – 5,8 % [17, с. 119].

Слід зауважити, що політику ліквідації уніатських монастирів підтримувало керівництво губернської влади. Наприклад, волинський і подільський тимчасовий воєнний губернатор, генерал-ад'ютант Василь Левашов, у рапорті до головнокомандувача 1-ї армії генерал-фельдмаршала, графа Фабіана Сакена висловив пропозицію передачі Почаївського василіанського монастиря православним на підставі того, що він «був заснований у 1559 р. як православний, тобто ще до укладення церковної унії в Речі Посполитій» [31, с. 69]. Він наголошував на антиросійській позиції ченців цього монастиря, яка, на думку В. Левашова, проявилася достатньо яскраво. Найпереконливішим аргументом на користь закриття василіанського монастиря у Почаєві та передачі його православним для В. Левашова була підтримка ченцями польських повстанців. Згідно з інформацією, якою володів генерал-губернатор, вони нібито зобов'язались запалити багаття на монастирському дворі, що мало бути сигналом для початку повстання на Волині та Поділлі. Коли 10 квітня 1831 р. польський генерал Юзеф Дверніцький прибув до Почаєва, то його урочисто вітали мешканці містечка і ченці. Василіани запросили Ю. Дверніцького до монастиря і відслужили на честь повстанців урочисту літургію [32, с. 487].

Далі В. Левашов стверджував: «Не згадуючи про звинувачення, підставою для яких є плітки, що у Почаївському монастирі була схована грошова сума, зібрана волинською шляхтою для допомоги повстанцям й вручена Ю. Дверніцькому, ні про провіант і коней, які він отримав або конфіскував, слід вказати, що до повстанців

приєдналися тоді двоє монастирських слуг і один учень, а окрім того, 45 жителів містечка Почаїв і багато прибувших сюди жителів Волинської губернії» [31, с. 69].

Опрацьовані нами дослідження українських авторів, а також архівні матеріали не містять інформації про чисельність ченців, учнів духовних закладів і монастирських слуг, які взяли участь у повстанні 1830–1831 рр. О. Карліна у статті вказує на підставі досліджених нею документів судово-слідчої комісії, що до повстанців приєдналися ієромонах Скірмонт і учень Почаївської школи Камінський, а коли повстанці покинули Почаїв, то разом з ними пішло вісім ченців [31, с. 69].

У серпні 1831 р. генерал-губернатор В. Левашов висловив конкретні пропозиції щодо майбутнього Почаївського монастиря та його насельників. Насамперед, він пропонував звільнити всіх арештованих «монахів Почаївського монастиря [і їх] розмістити в інших монастирях римо-уніатського сповідання, а цей монастир повернути у первісну власність його Греко-російської Церкви і прийняти це правило для всіх римо-уніатських і католицьких монастирів у випадку з'ясування їхньої участі у повстанні» [31, с. 70].

У вересні 1831 р. Микола I видав указ про те, щоб «Василіанський Почаївський монастир з усією церковною приналежністю, рухомим і нерухомим майном, капіталами передати у відомство православного греко-російського духовенства» [33, с. 135]. Було вирішено тут же, в монастирі, розмістити Волинського єпархіального архієрея з його штатом, консисторією і семінарією [33, с. 135]. Св. Синод у 1831 р. наказав православному єпископу Волинському і Житомирському Амвросію (Мореву) прийняти головний храм Почаївської обителі у свою юрисдикцію. Окрім того, єпископ мав подати до Св. Синоду дані про кількість основних храмів в монастирі, скласти тимчасовий штатний розпис, а також виконати деякі інші розпорядження [33, с. 138].

На час передачі Почаївського монастиря у підпорядкування РПЦ, настоятелем був Якинф Вешатинський. Литовська Греко-Уніатська Консисторія розпорядилася, щоб усі ченці з Почаєва – всього 36 осіб, були переселені в інші василіанські монастирі, які продовжували функціонувати. На підставі цього рішення п'ять ієромонахів (разом з Я. Вешатинським), ієродиякон та один ченець були переведені

у Барський та Любарський монастирі, чотири ієромонахи і один ієродиякон – у Загорівський, три ієромонахи – в Пугінський, три ієромонахи та один ієродиякон – у Володимирський, два ієромонахи – у Білостоцький, три новіції і п'ять осіб, які ще не прийняли чернечі обітниці – у Кременецький [31, с. 72].

Окреме розпорядження консисторії стосувалося тих десяти ченців і одного ієродиякона, які були арештовані і перебували у Київській фортеці-в'язниці. Сподіваючись на їх звільнення, консисторія веліла колишньому настоятелю, архімандриту Яну Сківському відправитись у Любарський монастир, ієромонахам Граціану Крупському – у Барський, Томашу Савицькому – у Білостоцький, Пауліну Камінському – у Кременецький, Пантелеймону Цекуцькому, Федоту Пастанкевичу – в Мелецький, Гнату Стародубському і Гілю Подолинському – в Гощанський, Ярославу Новицькому – у Верховський, Феодосію Козачевському – у Володимирський, ієродиякону Никифору Кулаковському – в Загорівський монастирі. Таким чином, Почаївський василіанський монастир покинуло 47 ченців, залишаючи на місці усе майно, крім церковних літургійних предметів [31, с. 72].

Спеціальна комісія з прийому Почаївської обителі від василіан, куди увійшли представники державної влади та духовенства, працювала впродовж 10 жовтня – 25 листопада 1831 р., складаючи детальний опис монастирського майна. Комісія мала з'ясувати участь ченців-василіан у повстанні 1830 р., але вона, головним чином, займалася пошуками ніби то прихованого уніатами майна, коштів і документів. Проте, василіани відмовлялися підписувати будь-які документи і намагалися вивести цінні церковні речі та книги з обителі [33, с. 141]. Окрім того, комісією у жовтні 1831 р. знайдено «секретну книгу», в якій містилися записи про те, що на рахунках монастиря перебували значні кошти (1473453 злотих), а ще 529817 злотих віддано в позику [33, с. 142].

Комісією затверджено наступні об'єкти власності монастирського комплексу для передачі під юрисдикцію РПЦ. Зокрема, чотири церкви: Упенський собор із Чудотворною іконою і «Цельбоносною Стопою», органом, сповідальнями та інше (на той час в соборі знаходилося 32 бокових престола, де служилися тихі обідні); церква Печерна в ім'я святої великомучениці Варвари з мощами преподобного Іова;

церква Тепла в ім'я Святої Трійці (не збереглася); церква кам'яна Різдва-Богородиці на полі, де була здійснена коронація ікони Божої Матері; кам'яна дзвіниця (у якій було 4 дзвони); двоповерховий кам'яний Братський корпус, у якому знаходились келії, трапезна, свічковий магазин і винний погреб; церковне начиння, ризниця та богослужбові книги; бібліотека (2000 екземплярів книг надрукованих латинською, польською, французькою, італійською і російськими мовами); друкарня (4 друкарських верстати, запаси слов'янських і польських букв); господарські приміщення поза братським корпусом (два кам'яних будинки, в одному з яких згодом розмістилися архієрейські палати, а в іншому – Волинська православна консисторія, будинки друкарні, школи для півчих, приходської школи, сараї, амбари, кузня та інше); п'ять фільварків – Старо- і Ново-Почаївський, Будецький, Комаровецький і Червонолуцький, при яких були 5 корчм, пивоварня, винокурня, а також місцева ратуша. Обитель володіла селами: Старий і Новий Почаїв, Будки, Бережна, Вигода, частиною сіл Комарівка і Червона лука, до яких належало 237 кріпосних селян. Монастирське господарство мало коней, вівці, рогату худобу, закрома з зерном, значні запаси вина і продуктів, пасіку, яка нараховувала 800 вуликів; фондушевий маєток, пожертвований ще Анною Гойською. Фінансові кошти складали: 1242333 зл., 1000 червонців, 12528 руб. сріблом, 40 руб. асигнаціями (згодом знайдено інші кошти, що заховані василіанами або передані іншим людям); архів, що знаходився в непорядкованому стані [33, с. 138]. Комісією рекомендовано додатково до єпископського штату «для безупинного та пристойного звершення богослужіння призначити 12 ієромонахів, 4 ієродиякона з потрібним числом службових монахів і призначити монастирських служителів» [3, с. 86].

10 жовтня 1831 р. ректор Волинської духовної семінарії, архімандрит Флавіан з іншими священослужителями звершили водосвяття та окроплення Успенського собору. Після цього були відслужені вечірня та молебень Божій Матері, а на наступного дня – Божественна літургія. Цей день в російській церковній історіографії трактується, як день формального повернення Почаївського монастиря в православ'я після 110-літнього василіанського періоду. Незабаром на гору Почаївську прибув і перший її православний настоятель – преосвященний Амвросій

(Морев)⁴ єпископ Волинський і Житомирський. 25 жовтня в обителі започатковано православні архієрейські богослужіння [33, с. 143].

Передача Почаївського та інших василіанських монастирів православним ченцям започаткували нову хвилю знищення ЧСВВ в Російській імперії. Упродовж 1832–1834 рр. закрито ще 12 монастирів у Волинській, Київській і Подільській губерніях [31, с. 75].

Згодом, після описаних подій почалася кампанія, спрямована на дискредитацію василіан у суспільстві. Серед авторів, які висвітлювали історію Почаївського монастиря в дусі російської цензури були: А. Хойнацький, архімандрит Амвросій та інші.

У праці «Сказание о Почаевской Успенской Лавре», яка була декілька разів перевидана у другій половині XIX ст., архімандрит Амвросій описав почаївських василіан як п'яниць та аморальних осіб. Наприклад, описуючи прибуття до монастиря православного духовенства 9 жовтня 1831 р. та пред'явлення василіанам указу Синоду від 2 жовтня 1831 р. «О поступлении Почаевского монастыря в ведение православными», архімандрит Амвросій стверджував, що коли василіани зібрались у трапезній для ознайомлення з указом, то «все почти они были пьяны [...]». Грубость, сопротивление и дерзость простирались до неимоверного неистовства. Разнося водку в трапезной зале, потчивали ею друг друга, подносили её с насмешкой ректору семинарии, кричали, шумели, и ничто не могло вразумить их, и если бы не военная сила, расставленная в коридорах, удерживающая их, допустили бы себя до большего буйства» [35, с. 144]. При цьому автор не посилався на жоден документ.

---

⁴ Єпископ Амросій (Олексій Іванович Морев) (1785–15.10.1854 рр.) – єпископ РПЦ (Пензький і Саранський, Нижнегорський, Волинський і Житомирський, Оренбурзький і Уфимський). Народився у 1783 р. в сім'ї сільського священика Бежецького повіту Тверської губернії. Закінчив Тверську духовну семінарію і Олександрівську духовну академію. У 1806 р. пострижений в монахи. 7 березня 1816 р. освячений в сан архімандрита Новгородського Антонієва монастиря. З 23 січня 1822 р. – ректор Орловської духовної семінарії і одночасно намісник Брянського Петропаловського монастиря. 17 червня 1823 р. освячений в сан єпископа Оренбурзького і Уфимського. 1 грудня 1828 р. переведений у Волинську єпархію. У період його каденції в лоно РПЦ були повернуті Почаївський і Білостоцький монастирі, а також деякі храми Волинської єпархії. З 1 лютого 1832 р. – єпископ Нижньогорський. Помер 15 жовтня 1854 р. у м. Пенза.

Із переходом монастиря під юрисдикцію РПЦ упродовж 1831–1833 рр. неодноразово порушувалися судові справи проти василіан, які намагалися вивезти цінні і коштовні речі з обителі. У фондах Державрхіву Тернопільської обл., містяться справи, які стосуються зазначених подій. Наприклад, 24 червня 1832 р. засвідчена розмова із почаївськими василіанами, ієромонахами Андрієм і Назарієм, під час якої останній розповів, що вивіз за кордон скриню золотих і срібних прикрас [36, арк. 1]. Наведемо ще один випадок, пов'язаний із вивезенням цінних речей. Зокрема, у 1841 р. відбулося судове засідання Кременецького повітового суду, під час якого розглядалося звинувачення василіанських ієромонахів Дзелінського і Чаплинського, які у період переходу монастиря до РПЦ, вивезли з обителі дві скрині срібних церковних речей і посуду. Згідно з їхніми свідченнями, вони зробили це, аби повернути ті речі їхнім власниками, але конкретних імен вказано не було [37, арк. 4]. У архівних документах не збереглося інформації про подальшу долю василіанських монахів і повернення коштовних речей.

Тому архімандрит Антоній Рафальський у період передачі монастиря особливу увагу приділяв охороні обителі і неодноразово звертався до державних чиновників із проханням посилити охорону. На початку 1832 р. єпископ Волинський Інокентій звернувся до Подільського і Волинського генерал-губернатора В. Левашова з проханням призначити військову охорону Почаївської лаври, мотивуючи це тим, що після передачі монастирського комплексу православним виникла загроза нападу з боку колишніх її власників. Він вважав, що василіани таємно навідувалися до Почаєва, щоб вивезти монастирське майно або навіть підпалити монастир. Єпископ доводив, що селянам, котрі охороняли вночі монастир не можна було довіряти, оскільки вони були вірними Греко-Уніатській Церкві. Допомогу в охороні монастиря надав начальник Радзивилівського прикордонного митного округу, проте єпископ Інокентій вважав її недостатньою, тому просив розмістити у містечку батальйон [31, с. 74].

У Почаїв і Радзивилів було направлено кінну команду зі складу 5-ї уланської дивізії і по одній роті піхоти. Патрульні групи уланів (так звані «роз'їзди») склалися з 10 вершників. Вони також мали на меті не допустити проникнення з-за

кордону озброєних осіб. Начальник головного штабу 1-ї армії писав генерал-губернаторові В. Левашову, що озброєна охорона монастирю потрібна, «бо майже явна недоброзичливість самих мешканців Почаєва до нашого (православного) духовенства, яке не в стані надати їм ті вигоди, якими вони користувались за уніатів, як від самого монастиря, так і від численних богомольців» [31, с. 74].

Очевидно, упродовж року ситуація дещо стабілізувалась. Обер-прокурор Синоду князь П. Мещерський подав генерал-губернатору В. Левашову такі дані: якщо у листопаді 1831 р., до передачі монастиря православному духовенству, у Новому Почаєві було 29 православних вірних, то за рік їх стало 169, а згодом до православ'я перейшло ще 237 уніатів і 10 католиків [31, с. 75].

Уже в червні 1834 р. видано наказ військового міністра: мати у Почаївській лаврі для формування караулу інвалідну команду (один обер-офіцер, два унтер-офіцери і 40 рядових)⁵. Вона була у складі Кременецької повітової інвалідної команди і входила до Житомирського внутрішнього гарнізонного батальйону [31, с. 75].

Характерною особливістю політики Миколи I було негативне ставлення до Греко-Уніатської Церкви, що виявилось у репресивній діяльності царського уряду. Кульмінаційним моментом реалізації такої політики російського царату у релігійно-церковному житті Правобережної України стала ліквідація Греко-Уніатської Церкви і ЧСВВ, активізована після поразки польського листопадового повстання 1830–1831 рр. Оскільки, ці структури розглядались урядовими колами імперії як ворожі, що гальмували процеси інтеграції Правобережної України в Російську імперію. Царським урядом та вищим православним духовенством ініційовано низку заходів, спрямованих на реорганізацію адміністративного-територіального устрою Правобережжя і утворення на цих територіях єпархій РПЦ. Ліквідаційна антиуніатська політика царського уряду позначилася на долі Почаївського монастиря, який після поразки польського листопадового повстання 1830–1831 рр. був приєднаний до РПЦ.

⁵ Інвалідна команда або (військові інваліди, які внаслідок фізичних травм не мали можливості нести польову службу) – категорія військовослужбовців внутрішні військ Російської Імператорської армії XVIII–XIX ст., метою яких була охорона особливо важливих об'єктів (заводів, фабрик, державних установ, фортець, тюрем, монастирів тощо). Інвалідна команда перебувала в губернських і повітових містах і підпорядковувалась командирі губернського батальйону [38, [http:// enc.cap.ru/?t=publ&hry=115&lnk=2882](http://enc.cap.ru/?t=publ&hry=115&lnk=2882)].

2.3 Система внутрішнього управління Почаївською лаврою та її фінансове забезпечення

Внутрішнє управління Почаївської Успенської обителі, регулювалося постановами і указами Св. Синоду і Волинсько-Житомирської єпархії. Варто зазначити, що за основу внутрішнього управління обителі була взята «Інструкція Духовного собору Почаївської лаври про обов'язки лаври по зразку інструкції з Києво-Печерської лаври». У ній, зокрема, чітко описувалися обов'язки членів Духовного собору і самих монахів обителі.

У 1833 р. імператором Миколою I видано указ, згідно з яким «Почаївську Успенську обитель за багаточисельність прочан, що стікаються до неї, за пишність її церков, обсяг і величність будівель перетворити в православний монастир 1-класу, присвоївши їй назву Лаври» [33, с. 136]. У цьому ж указі зазначалося, що очолюватиме лавру священоархімандрит, якому «бути завжди Волинським архієреєм». Безпосередні обов'язки, пов'язані із управлінням монастиря, покладалися на «особливого, благонадійного та достойного архімандрита з найменуванням намісника». Зважаючи на значущість Почаївського монастиря у духовному і релігійному житті, зверх єпископського штату «для безупинного та пристойного звершення богослужіння» наказувалося призначити 12 ієромонахів, 4 ієродіакона «з потрібним числом службових монахів і призначити монастирських служителів» [33, с. 136].

Таким чином, Почаївська лавра, згідно з указами імператора, рішеннями і постановами Св. Синоду, була зарахована до складу штатних монастирів 1 класу [39, арк. 3]. Лавра підпорядковувалася безпосередньо священноархімандриту, який одночасно очолював і Володимиро-Житомирську єпархію [40, с. 24].

Вищим управлінським органом лаври був Духовний собор, у компетенції якого були усі важливі питання життєдіяльності обителі [41, с. 17]. Він надавав допомогу священному архімандриту та наміснику в управлінні лаврою. Духовний

собор скликався священним архімандритом з числа основних посадових осіб монастиря та досвідчених ченців. Духовний собор був дорадчим органом при намісникові монастиря [42, арк. 1]. Окрім справ релігійного характеру, Духовний собор займався фінансово-господарськими питаннями: це стосувалося позик під відсотки, виплати заробітної плати працівникам обителі, будівництва, ремонту культових та господарських споруд, організації урочистостей з нагоди приїзду поважних персон, купівлі, продажу та здачі в оренду землі та садів, найму працівників для виконання тих чи інших робіт тощо [39, арк. 1].

У своїй діяльності та прийнятті рішень, які регулювали життєдіяльність обителі, Духовний собор керувався законодавчими актами, зокрема: Духовним регламентом, указами Св. Синоду, державними нормативними і законодавчими указами Російської імперії, а також місцевими розпорядчими і законодавчими актами Волинської губернії та Кременецького повіту. Усі рішення собору записувались у спеціальний журнал, який в кінці року здавали в архів [42, арк. 3].

В інструкції були зазначені основні обов'язки членів Духовного собору: дотримання усіх постанов і указів Св. Синоду та Волинської єпархії; співпраця із державними органами влади Волинської губернії та Кременецького повіту; вирішення загальних питань, пов'язаних із внутрішнім життям обителі; планування фінансово-господарською діяльністю монастиря; утвердження річного бюджету; виплата заробітної плати працівникам і монахам обителі; виділення коштів для святкування тих чи інших урочистих подій; Духовний собор вирішував питання нагляду за освітнім рівнем обителі; створення нових шкіл, училищ; забезпечення друкарської справи; будівництва та реставрації культових споруд; розглядав скарги на монахів і посадових осіб монастиря. Скарги на монахів розглядав намісник обителі, а скарги на намісника передавалися у єпархію [42, арк. 3].

Членами Духовного собору були: намісник, казначей, економ, ризничий, благочинний, скарбник, друкар та інші. Усі вони мали мати сан ієромонаха, призначалися архімандритом або намісником монастиря [42, арк. 2]. Діяльність Духовного собору Почаївської лаври регламентувалася «Інструкцією Духовного собору Почаївської лаври про обов'язки лаври за зразком інструкції Києво-

Печерської лаври», засідання членів Духовного собору, згідно з інструкцією, відбувалося щотижня у понеділок, середу і п'ятницю, крім святкових днів. За відсутності архімандрита засіданням керував його намісник. Рішення Духовного собору обговорювалися усіма його членами і приймалися шляхом голосування. Існувала певна ієрархія прийняття рішень, які стосувалися внутрішнього та зовнішнього життя. Передусім розглядалися питання і пропозиції, які вносили старші члени собору, а вже потім і молодші [39, арк. 1 зв.].

Ієромонахи керували друкарнею, свічковим заводом та іншим структурними підрозділами лаври. Також насельниками монастиря були ієродиякони з правом допомагати правити Службу Божу, диякони, особи, які допомагали священикам у богослужінні, монахи, які служили при монастирі, послушники – кандидати у монахи. Послушник не давав обітниць, не носив монаший одяг і допомагав при богослужінні і у господарстві монастиря. Згідно із правилами, послушники служили при монастирі шість років, щоб отримати сан монаха. Відправляти Службу Божу архімандритові допомагав архідиякон, а діяльністю ієродияконів керував еклезіарх. Ченці, вишколені у стінах монастиря, могли претендувати на підвищення і в інших монастирях, де з певних причин відчувався брак кадрів [42, арк. 4].

Після отриманням нового статусу і для поповнення штату в Почаївську лавру були направлені духовні особи з єпархій Російської імперії. На основі архівних документів маємо можливість простежити кількісний склад монахів, встановити місце їх попереднього служіння впродовж досліджуваного періоду. З 1835 до 1911 р. кількість ієромонахів коливалася в межах 18–22 осіб, лише в 1852 і 1909 рр. їх кількість становила відповідно 16 і 15 осіб. Кількість ієродияконів зростала від 3–5 осіб у 1835–1844 рр., з 1852 р. їх кількість збільшується від 6 до 13 осіб у 1911 р. Впродовж 1835–1844 рр. кількість монахів не перевищує 2 особи, лише в 1836 і в 1839 р. їх кількість становила відповідно 1 і 3 особи. Кількість монахів зростала з 1852 р., коли їх було 4 особи, і в наступні роки сягала 7–10 осіб. Проте, їхня кількість у 1876 і 1911 р. становила 5 осіб. У лаврі у цей період була значна кількість послушників, у період з 1835 по 1854 р. їх кількість коливалась в межах 19–39 осіб, у 1864 р. у лаврі вже було 52 послушника. З наступного 1862 р. до 1882 р. їх

налічувалося від 40 – 47 осіб. У 1909 і 1911 рр. у лаврі відповідно перебувало 50 і 59 послушників. У період 1835 по 1839 р., 1854 р., 1862–1876 і 1909–1911 р. у лаврі були відсутні дякони. Лише у 1841–1842 рр. у лаврі перебувало 4 дякони, у наступні 1844 р. і 1852 рр. – відповідно 1 і 2 дякони, у 1860 р. – 7 дяконів, і в 1882 р. – 1 дякон. Священників у лаврі практично не було, лише у 1852 р. у звіті зафіксовано 5 священників [44, арк. 2–3; 45, арк. 2–5; 46, арк. 7; 47, арк. 10–12; 48, арк. 8–10; 49, арк. 3–5; 50, арк. 4–7] (Див. таб. 1).

Таким чином, кількість насельників змінювалася щороку. Очевидно, що їх кількість була детермінована низкою чинників, серед яких природні (смерть, хвороба тощо), а також адміністративного характеру (переміщення по службі, пенсійний вік, переїзд в інші монастирі тощо).

Вік насельників обителі коливався від 16 до 70 років. Вони походили з Волинської, Подільської, Київської, Курської, Орловської губерній [51, арк. 17]. Насельники різнилися за соціальним станом: колишні селяни, міщани, купці, з сімей духовенства та дворянства тощо. Перевага при просуванні службовими сходинками надавалася представникам духовенства або міщанам, купцям, у яких була відповідна базова освіта і які розумілися на веденні господарства при монастирі (Див. таб. 1).

Упродовж 1832–1914 рр. Почаївська обитель мала 10 священноархімандритів: єпископ Волинський і Житомирський Антоній (Рафальський) 1832–1840 рр.; архієпископ Варшавський і Новогеоргієвський Ніканор 1840–1848 рр.; архієпископ Варшавський і Новогеоргієвський Арсеній 1848–1860 рр.; архієпископ Волинський і Житомирський Антоній 1860–1866 рр.; архієпископ Волинський і Житомирський Агафанел 1866–1876 рр.; архієпископ Волинський і Житомирський Дмитрій 1876–1882 рр.; архієпископ Волинський і Житомирський Тихон 1882–1885 рр.; архієпископ Волинський і Житомирський Паладій 1885–1889 рр.; архієпископ Волинський і Житомирський Модест 1889–1902 рр.; архієпископ Волинський і Житомирський Антоній 1902–1914 рр. [34, с. 255].

Усі священноархімандрити мали титул архієпископа Володимиро-Житомирського. Виняток становили лише два священноархімандрити, які були архієпископами Варшавським і Новогеоргіївським – владика Ніканор (1840–

1848 рр.) і Арсеній (1848–1860 рр). у зв'язку із тим що у 1843–1860 рр. Волинська єпархія була об'єднана із Варшавською і Новогеоргієвською. Лише із 1860 р. Волинська єпархія отримала самостійність. Саме з цього часу волинські архієреї постійно перебували у Житомирі, лише влітку проживали у Почаївській лаврі. Зазвичай, священноархімандрити Почаївської лаври, призначались із інших єпархій Російської імперії, лише двоє були вихідцями із України – Антоній (Рафальський), який народився у с. Нуйно Ковельського повіту Волинського намісництва та архієпископ Паладій, який народився у с. Зиновичі Літинського повіту Подільської губернії. Усі інші священноархімандрити, були родом із російських губерній. Там відбулося становлення їх як особистостей, там вони отримували духовну освіту і почали кар'єрний ріст.

Єпископ Волинський і Житомирський призначав намісника лаври, який безпосередньо займався її управлінською діяльністю. У досліджуваний період їх було сімнадцять й вони мали чернечий сан архімандрита. У досліджуваний період намісниками монастиря були: Антоній (Рафальський) 1832–1834 рр.; Григорій (Немолівський) 1834–1838 рр.; Неофіт (Лелинович) 1848–1860 рр.; архімандрит Амвросій (Лотоцький) 1860–1865 рр.; архімандрит Феодосій 1865–1868 рр.; архімандрит Павло червень – грудень 1868р.; архімандрит Михайло 1868–1871 рр.; архімандрит Смарагд 1871–1872 рр.; архімандрит Іоан (Якубович) 1872–1883 рр.; архімандрит Геронтій 1883–1884 рр.; архімандрит Валентин 1884–1886 рр.; архімандрит Модест (Комісаревський) 1886–1891рр.; архімандрит Іриней 1891–1895 рр.; архімандрит Філарет 1895–1900 рр.; архімандрит Амвросій 1900–1905 рр.; архімандрит Тімолай 1905–1912 рр.; архімандрит Паїсій 1912–1920 рр. [34, с. 254–255]. Прикметно, що намісник Модест, після смерті архімандрита Паладія став архієпископом Волинським і Житомирським. Період служіння намісників був обмежений у часі. Стійкої тенденції закінчення своїх повноважень не прослідковуємо. Середньостатистичний період керівництва складав 5 років. Найдовше керували лаврою Іоан, Паїсій, Тімолай. Проте, архімандрит Павло виконував свої обов'язки лише 7 місяців, Смарагд і Геронтій – рік часу. Очевидно, що зміна намісників зумовлена низкою як об'єктивних, так і суб'єктивних причин.

Намісник був відповідальним за дотримання статуту монастиря та ніс персональну відповідальність за усі сфери життя обителі. Він очолював монастирські богослужіння або доручав це робити старшим за саном, виголошував на богослужіннях відповідні повчання або доручав це робити іншим ієромонахам. Він приймав відвідувачів: богомольців, представників церковних та державних установ, приватних осіб різного рангу. Всі практичні питання, пов'язані із перебуванням паломників у монастирі слід було вирішувати з ним. Намісник клопотав перед правлячим архієреєм про нагородження найбільш достойних осіб з числа братії. Також, він був розпорядником коштів та майна монастиря [42, арк. 6].

Намісник був відповідальним за діяльність членів Духовного собору, які керувалися посадовими інструкціями. Намісник здійснював загальний нагляд за виконанням ними службових обов'язків, і в разі потреби мав попередити або обмежити втручання у сферу діяльності один одного. Проте, й самому настоятелю заборонялося навантажувати членів Духовного собору обов'язками, що виходили за межі їхніх посадових обов'язків [42, арк. 4].

За духовно-релігійним життям насельників монастиря наглядав помічник намісника – благочинний. Його обов'язком було вимагати дотримання усіх канонічних вимог церковного життя, зокрема присутності братії на богослужіннях, сповіді, дотримання посту, належного зовнішнього вигляду, вирішення конфліктних ситуацій між насельниками, контроль за торгівлею церковною атрибутикою тощо [42, арк. 28 зв.–35].

Обов'язком казначея були нагляд за надходженням й витратами монастирських коштів, ведення прибутково-видаткових книг з дотриманням правил звітності, яка щомісячно надавалася Духовному собору та наміснику. Суми, які щомісяця надходили від «зборщиків», казначеєм обліковувалися. Ці звіти зберігалися у канцелярії Духовного собору і завірялися підписом намісника. Наприкінці місяця усі грошові надходження із зазначенням, «якою монетою зібрана сума», а також витяги зі звітів намісник у присутності двох членів Духовного собору переносив у спеціальне сховище, яке знаходилось у Соборній церкві. У інструкції зазначалося, що «внесені суми мідними» зберігаються на підлозі, а золото, срібло і

асигнації слід класти у скрині. Одна скриня для «Лаврської штатної, неокладної і друкарської» суми, а друга для «братської суми». Скрині закривалися ключем казначея і опечатувалися монастирською печаткою. Відкривати сховище казначей міг лише у присутності намісника і еклезіарха [42, арк. 6 зв., 7]. Еклезіарх мав обов'язок наглядати за сховищами, які були опечатані. Проте, намісник і казначей також повинні були звертати увагу на стан замків і печаток і в разі їхнього пошкодження повідомляти еклезіарха.

У лаврі встановлено достатньо жорсткий контроль над збереженням коштів. Настоятель чи казначей не мали монополії у цій сфері. Усіма коштами розпоряджався Духовний собор, на якому колегіально приймалося рішення про видатки та їхнє спрямування на ті чи інші потреби.

Вилучити певну суму, згідно із рішенням Духовного собору, казначей не мав права одноосібно, лише у присутності настоятеля і еклезіарха. Сума обліковувалася у прошнурованому зошиті із зазначенням номіналу і призначення витрат та завірялася підписами усіх трьох посадовців. Зошит обліку коштів казначей повинен був зберігати у своїй келії під замком [42, арк. 6 зв., 7]. На дрібні витрати лаври Духовний собор виділяв казначею 1000 руб. сріблом, але й над їх обігом встановлено контроль. Ці кошти витрачалися, згідно із розпорядженнями намісника або рішень Духовного собору. Розпорядження про видачу якихось сум намісник записував у спеціальному журналі і потім доводив до відома Духовного собору. Казначей під час виплати коштів брав розписки. На свій розсуд він міг видавати суми, які не перевищували 10 руб. сріблом. Вони обліковувалися ним у прошнурованому зошиті [42, арк. 6 зв., 7–8].

Казначей також слідкував за станом закупівель продуктів та рухом усіх інших видів матеріальних цінностей. При необхідності він виїжджав у місця закупівель або проплат, щоб переконатися у здійсненні платежів, у межах виданих ним сум. Також він контролював оплату найманих працівників. Під час кінцевого розрахунку оцінку проведених робіт здійснювали також особи, призначені собором [42, арк. 8].

У своєму розпорядженні казначей мав послушників, які, згідно із рішенням Духовного собору, допомагали йому підтримувати у належному стані

документальну звітність. До його келії, де зберігалися документи і певні суми, була приставлена охорона [42, арк. 8].

Обов'язком економа було утримання в належному стані всього нерухомого і рухомого майна монастиря: внутрішніх, церковних, монастирських, печерних і міських споруд; конюшні з кіньми та їхнє харчування; кінні екіпажі; утримання в охайності і чистоті монастирських дворів і колодязів; майна, яке здавалося в оренду; всіх торгових лавок і місць, які належали лаврі; гостинниць; садів. У розпорядженні економа перебувала і частина братії, яка займалася монастирською працею, а також наймані працівники, яких економ залучав до планових або сезонних робіт. Економ також контролював їхню працю [42, арк. 14]. Посадова інструкція економа зобов'язувала його мати описи рухомого і нерухомого майна лаври, а також того майна, що здавалося в оренду. Згідно з описами, економ мав контролювати належну його експлуатацію, а також звіряти терміни перебування майна в оренді. Про порушення умов оренди економ мав повідомляти Духовний собор, щоб останній міг завчасно прийняти необхідні міри. Передусім, це стосувалося своєчасного надходження орендної плати. У разі пошкодження майна інструкція зобов'язувала економа вимагати компенсацію збитків [42, арк. 16 зв.]. Відшкодування втраченого чи пошкодженого монастирськими «зловмисниками» було внутрішньою справою обителі. З орендарями конфліктні ситуації вирішувалися через поліцію [42, арк. 16 зв., 17 зв.]. За порушення посадової інструкції у стосунках з орендарями, економ персонально відповідав і підлягав стягненню з нього сім забраних збитків [42, арк. 17].

Посадова інструкція зобов'язувала економа вести господарські справи ретельно і без зайвих витрат. Під час проведення будівництва або реконструкції необхідно було передусім залучати лаврських робітників. У разі необхідності використати найманих працівників економу необхідно було обґрунтувати своє рішення підряду. Він готував опис і кошторис запланованих робіт, які затверджував Духовний собор. Економ контролював якість будівельних та усіх інших господарських робіт. Проте, на завершальному етапі будівництва або реконструкції

роботу приймав не лише він, але й члени Духовного собору, які повинні були засвідчити виконання договірних обов'язків [42, арк. 14, 14 зв.].

Одним із основних будівельних матеріалів була деревина. Відтак, економ зобов'язаний був з метою «збереження Лаврського інтересу» першочергово використовувати ресурси лаврських лісів і лише у виняткових випадках здійснювати закупівлі виробів із деревини [42, арк. 15, 15 зв.].

Окремим пунктом посадова інструкція зобов'язувала економа приділяти особливу увагу художнім майстерням, які діяли при монастирі. Їхні роботи мали високу ринкову вартість, тому з метою економії коштів, на розписи храмів, художню реставрацію, написання ікон, виготовлення культових предметів, різьблення по дереву, художнє ковальство тощо, економ мав забезпечувати лаврських майстрів необхідними умовами праці та інструментами. Посилання в посадовій інструкції на указ Св. Синоду від 1 грудня 1785 р. про необхідність навчання художньої майстерності дітей, які б у майбутньому зайняли місця своїх учителів і продовжили їх заняття, вказує на обов'язок економа забезпечити повноцінне функціонування цих закладів [42, арк. 15, 15 зв.].

Виконувати посадові інструкції економу допомагали: келар, гостиничний, трапезний, кухар, завідувачі господарськими фільварками, майстернями, садівники, пасічники та інші монастирські служителі й послушники. Усі вони знаходилися у безпосередньому підпорядкуванні економа. Про належне керування ними відповідними господарськими службами економ доповідав наміснику [42, арк. 18].

В опрацьованих нами документах відсутня посадова інструкція ризничого. Коло його обов'язків описав А. Хойнацький. Ризничому належало у належному стані утримувати культові предмети, на які складався відповідний опис. В описі церковного майна та усіх ризничних предметів зазначалася їх кількість, вага та вартість. Зазвичай, опис зберігався у ризниці, в безпечному місці, й без благословення намісника нікому не надавався [33, с. 142].

На нижчому щаблі ієрархічної структури лаври перебували послушники. Послушником був кандидат на прийняття чернечого постригу, до якого він наполегливо готувався під керівництвом намісника та визначеного останнім

духовного наставника. Послушник зобов'язувався дотримуватися статуту монастиря. Зазвичай, послушники виконували найменш кваліфіковану роботу в господарстві монастиря. Термін перебування послушником тривав від 3 до 6 р. Проте, випробувальний термін, за рішенням Духовного собору міг бути продовженим. Рішення про завершення терміну перебування у статусі послушника і прийняття ним чернечого постригу, приймалося архімандритом монастиря, за письмовим поданням намісника спільно з Духовним собором [51, с. 56].

У лаврі монахи отримували житло (келії), харчування і їх частково забезпечували одягом. Зазвичай, келія являла собою кімнатку, де чернець жив і молився. У монастирських статутах є рекомендації щодо загального плану чернечої келії: відсутність розкоші, простота, чистота, заборона тримати у келіях їжу (якщо є загальна трапеза), книги світського змісту і т. п. [53, с. 59].

У монастирі монахи виконували ті доручення, які були їм прописані статутом. Після загальної молитви, усі працювали на монастирських господарствах, займалися благоустроєм обителі [54, с. 21].

Закони Російської імперії, накази Св. Синоду, статuti духовних консисторій містять безліч документів, які стосувалися різних сторін взаємозв'язку Церкви і держави, держави і монастиря. Навіть процедура постригу вимагала згоди Волинської казенної палати і губернатора [59, с. 67–69]. Згідно з діючими в Російській імперії законами, монахи обмежувалися у громадянських правах. Їм заборонялось займати державні посади, змінювати самовільно місце проживання, займатися торгівлею (винятком були монастирські вироби) тощо. Після постригу ченці відмовлялися від рухомого і нерухомого майна, яке переходило до їх спадкоємців або у власність монастиря, лише архієреї і вища духовна влада могли розпоряджатися ними [55, с. 279].

Життя у лаврі було регламентовано суворими правилами, які обмежували будь-які самостійні дії ченців. Їхня діяльність відбувалася з дозволу і під наглядом вищого керівництва та Духовного собору обителі [56, с. 73].

Таким чином, управління Почаївської Успенської обителі, регулювалося постановами й указами Св. Синоду і Волинсько-Житомирської єпархії. Вищим

управлінським органом лаври був її Духовний собор, який формувався з числа ієромонахів та ієродияконів. Перебуваючи у статусі монастиря 1 класу, лавра підпорядковувалася безпосередньо священноархімандриту, який одночасно очолював і Володимиро-Житомирську єпархію.

Висновки до розділу 2

Упродовж XIX – початку XX ст. в Російській імперії відбувався процес зміцнення абсолютної влади монарха, що передбачало удосконалення системи державного управління. Внаслідок церковних реформ, започаткованих Петром I і продовжених Катериною II, вибудовано вертикаль управління і контролю церковними інституціями РПЦ. Посилення консервативних тенденцій у політиці Миколи I, що знайшло своє відображення у формулі «Православ'я. Самодержавство. Народність», перетворило РПЦ у стрижень внутрішньої політики царату. Від часу заснування Св. Синоду РПЦ поетапно ставала частиною державного механізму. Св. Синод, наділений законодавчими і контролюючими функціями, у співпраці з іншими державними відомствами регулював усі сфери життєдіяльності РПЦ. Зокрема, створення нових церковних структур (єпархій, консисторій, кафедр), здійснював кадрову політику, контролював святково-обрядові питання, видавництва богословських творів, провадив літературну цензуру. На час входження Волині до складу Російської імперії Св. Синод володів усіма необхідними законодавчими інструментами для інтеграції віруючих у релігійне життя РПЦ.

Система управління Волинської єпархії не відрізнялася від інших єпархій РПЦ. Від часу заснування у 1795 р. вона отримала статус третього класу. Головним органом управління єпархії була духовна консисторія, яка під керівництвом Св. Синоду та єпархіального архієрея здійснювала розпорядчі та судові функції. Юрисдикція консисторії поширювалася на Почаївську лавру та інші монастирі Волині.

Адміністративно-церковна влада в межах Волинської губернії належала повітовим духовним управлінням. Почаївська лавра знаходилася на території Кременецького повіту, проте в процесі посилення царської влади і дублювання

функцій духовної консисторії вони до 1864 р. були ліквідовані. Функції 12 ліквідованих духовних управлінь були розділені між консисторією і благочиніями. Станом на 1912 р. Волинська єпархія поділялася на 77 благочинних округів. За кількістю парафій, храмів, духовенства Волинська єпархія стала найбільшою у Російській імперії.

На початковому етапі в її діяльності мали місце особливості, пов'язані з місцевою специфікою, зокрема з суспільно-побутовими та релігійними традиціями часів Речі Посполитої. Адаптація духовенства до нових умов відбулася приблизно в другій чверті XIX ст. В період утвердження РПЦ на Волині спочатку було організоване місцеве церковно-адміністративне управління, відповідно відбулася кадрова перестановка православного духовенства. На середину XIX ст. Волинська єпархія стала повноцінною складовою частиною налагодженого бюрократичного механізму РПЦ. Аналіз діяльності духовенства Волинської єпархії у синодальний період дав можливість поглибити розуміння значимості РПЦ як державної інституції в суспільному житті краю. Цьому сприяла низка чинників: в першу чергу, на Волині із утворенням нової єпархії впроваджувалася русифікація краю, по-друге, тут активно відбувалося навернення уніатів до православ'я, цьому також сприяли і державні органи влади на місцях, які допомагали православній Церкві.

Передача Почаївського монастирського комплексу, як потужного духовного, культурного і господарського центру в структуру РПЦ була закономірною, етапною подією цілеспрямованої боротьби російської влади з Греко-Уніатською Церквою. Витіснення василіан із Почаївського монастиря стало одним із мотиваційних чинників закриття їхніх монастирів у Волинській, Київській і Подільській губерніях. Відтак, у Волинській єпархії нараховувалося 11 православних монастирів. Переведення католицьких і греко-уніатських монастирів у юрисдикцію РПЦ передбачало створення певної правової бази – низки указів і постанов, які регулювали діяльність чернецтва і монастиря. Включення Почаївського монастиря у структуру РПЦ відбувалося на підставі уже прийнятих документів. Власне процедура передачі Почаївського монастиря вимагала також спеціальних указів щодо нього. Ними регулювалися питання переселення почаївських василіанських

ченців в інші монастирі; створення комісії з питань обліку майна та коштів; керівного і кадрового складу почаївських насельників; охорона обителі тощо. Згідно з класифікацією, прийнятою в РПЦ, Почаївська лавра була зарахована до штатних монастирів першого класу, які отримували від держави грошову допомогу. Внутрішнє життя лаври визначалося статутом монастиря, указами Св. Синоду, розпорядженнями духовної консисторії, «Інструкцією благочинному монастирів» від 1821 р. та «Інструкцією Духовного собору Почаївської лаври про обов'язки лаври за зразком інструкції Києво-Печерської лаври». Її майнові права (оренда, купівля, продаж нерухомості та земельних угідь, будівництво нових споруд) регулювалося церковними канонами, нормативними актами, затвердженими Св. Синодом.

Управлінські функції у лаврі священноархімандрит, він же єпископ Волинський і Житомирський, делегував намісникові монастиря. Проте, вищим управлінським органом був Духовний собор лаври, який скликався священним архімандритом з числа основних посадових осіб монастиря та досвідчених ченців. У компетенції Духовного собору були всі питання, що стосувалися релігійно-церковного і фінансово-господарського життя обителі. Сфери діяльності лаври були розділені між її кураторами, головними з яких були: намісник, казначей, економ, ризничий, благочинний, скарбник, друкар. Аналіз «Інструкції Духовного собору» вказує на взаємоконтроль діяльності членів собору, обов'язок ведення звітності, особливу вимогливість та увагу за рухом обігових коштів та майна. На посади ієромонахів та ієродияконів, які здійснювали керівництво, запрошувалися особи не лише Волинської, а переважно інших губерній Російської імперії. Ієрархічна структура насельників обителі дозволяла контролювати виконання покладених на них обов'язків і забезпечувати усі сфери життєдіяльності лаври.

Список використаних джерел до 2 розділу

1. Климов В. В. Українські православні монастирі та чернецтво: позиція в національній історії. Монографія. К.: Інститут філософії НАН України. 2008. 883 с.
2. Смолич И. К. История русской церкви. 1700–1917. М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, Ч. I., 1996. 798 с.
3. Кондратюк Ю. С. Церковнопарофіяльне діловодство Волинської єпархії кінця XVIII–початку XX століть: монографія. Житомир. Держ. технолог. ун-т.– Житомир: ЖДТУ, 2010. 210 с.
4. Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917. М.: «Русская панорама», 2003. 480 с.
5. Знаменський П. В История русской церкви. М.: Директ-Медиа, 2012. 1060 с.
6. Конюченко А. И. Русское православное духовенство во второй половине XIX–начала XX вв. Социально-политические институты провинциальной России (XVI–начало XXв.). Челябинск, 1993. С. 76–93.
7. Полное собрание законов Российской империи. Т. 42. СПб., 1867. 800 с.
8. Русское православие: вехи истории / Научн. ред. А.И.Клебанов. М.: Политиздат, 1989. 719 с.
9. Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществах и доходах наших онастырей. СПб., 1876. 396 с.
10. Руководственные для православного духовенства указы Святейшего правительствующего синода. 1721–1878 г. Москва, 1879. III, 504 с.
11. Зырянов П. Н. Русские монастыри и монашество в XIX и начале XX века. М.: Вербум-М, 2002. 319 с.
12. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. // Редкол.: А. Колодний (голова), В. Климова та ін. К.: Український Центр духовної культур, 1996–1999. Т. 3. Православ'я в Україні. 1999. 560 с.
13. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк: Бавнд Брук, 1966. 360 с.

14. Кравченко О. М. Монастирі Північно-західної Слобожанщини середини XVII – XVIII ст. як об'єкти Культурної спадщини: автореф. дис. іст. наук: спец. 26.00.05 «Музеєзнавство. Пам'яткознавство». Київ, 2012. 35 с.
15. Денисов Л. И. Православные монастыри Российской империи. М., 1908. 984 с.
16. Ивановский В. Русское законодательство в XVIII–XIX вв. в своїх постановленнях относительно монашествующих лиц и монастырей. Харьков, 1905. 174 с.
17. Жилюк С. І. Релігійна політика царизму на Волині (1793–1917 рр.): монографія. Острог: Вид-во НаУОА, 2010. 228 с.
18. Описание монастырей в Российской империи ныне находящихся. М., 1834. 238 с.
19. Шугальова І. М. Зміни в адміністративному устрої православної церкви в Україні в другій половині XIX ст.: автореф. дис. канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01. «Історія України». Запоріжжя, 2005. 20 с.
20. Чиркова О. А. Православна Церква в Україні в кінці XVIII – XIX століттях (на матеріалах «Киевских Епархиальных Ведомостей», «Полтавских Епархиальных Ведомостей», «Черниговских Епархиальных Известий»): дис. канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 «Історія України». Київ, 1998. 199 с.
21. Рожко. В. Є. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (870–2000 рр.): Історико -краєзнавчий нарис. Луцьк: Медіа, 2001. 672 с.
22. Знаменский П. В. Приходское духовенство в России со времени реформы. Казань: Унив. тип., 1873. 851 с.
23. Штат архиерейский домов и кафедральных соборов // Волинские епархиальные ведомости. 1 апреля 1868. С. 419.
24. Шеретюк Р. М. Греко-уніатська церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII–XIX ст.). Рівне: Волинські обереги, 2012. 432 с.
25. Паславський І. Василіани (базиліани) // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1: А – В. С. 442.

26. Дубилко І. Почаївський монастир в історії нашого народу. Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1986. 115 с.
27. Краткое сведение о православных монастырях волынской епархии в настоящее время несуществующих // Волынские епархиальные ведомости. №14 ч. неоф. Ст. 38–39.
28. Дело о запрещении униатским священникам принуждать православных граждан выполнять униатские обряды. Из журнала регистрации исходящих документов // Центральный державний історичний архів м. Києва. Ф. 533 («Київський військовий губернатор, 1796–1832 рр.»). Оп. 1. Спр. 782. 144 арк.
29. Отчёты священников о состоянии церквей Киевской епархии за 1844 г. // Центральный державний історичний архів м. Києва. Ф. 127 («Київська духовна консисторія, 1793–1917 рр.»). Оп. 1023. Спр. 78. 65 арк.
30. Извлечения из отчёта обер-прокурора графа Толстого святейшего синода по ведомству православного исповедания за 1867 г. // Волынские епархиальные ведомости. 1 апреля 1869 № 6 ч. неоф. С. 286–287.
31. Карліна О. Репресії щодо василіан на Волині після Листопадового повстання 1830 року та «стирання пам'яті» про них. Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. К.: ПНВЦ «Пріоритети», 2013. Вип. 6. С. 69–76.
32. Два документа по делу передачи Почаевской лавры из ведения униатов в ведомство православное // Киевская старина. 1882. № 3. С. 480.
33. Хойнацкий А. Ф. Почаевская Успенская лавра. Историческое описание. Почаев, 1897. 557 с.
34. Свято–Успенская Почаевская Лавра. Взгляд через века. Историческое повествование. Почаев: Издательство Свято–Успенской Почаевской Лавры, 2007. 261 с.
35. Амвросий. Сказание историческое о Почаевской Успенской лавре бывшего наместника Лавры архимандрита Амвросия. Почаев, 1886. 313 с.
36. Справа про розкрадання монастирського майна монахами уніатами під час переходу монастиря у православ'я // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 24. 22 арк.

37. Переписка з Волинською і Литовською Духовною консисторією про розкрадання монахами-василіанами майна Почаївського монастиря // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 91. 7 арк.
38. Кодыбайкин С. Н. Инвалидные команды. URL: <http://enc.cap.ru/?t=publ&hry=115&lnk=2882> (дата звернення: 23.06.2017).
39. Переписка з Волинсько-Житомирським єпископом про організації в Почаївській лаврі Духовного собору за 1831 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 2. 9 арк.
40. Галагин И. Д. Краткое известие о Почаевской лавре. СПб.: Акад. наук, 1845. 40 с.
41. Левицкий О. Основные черты внутреннего строя Западнорусской церкви в 16–17 вв. // Киевская старина. 1884. № 8. С. 627–654.
42. Інструкція Духовного собору Почаївської лаври про обов'язки лаври по зразку інструкції Києво-Печерської лаври за 1831 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 1. 38 арк.
43. Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Правительствующего Синода 1721–1878. М.: Типография М. Н. Лаврова. К., 1879. 500 с.
44. Відомість на монахів і послушників Почаївської лаври з вказанням їх біографічних даних // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 899. 9 арк.
45. Службовий список монахів і послушників Почаївської лаври за 1841 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1058. 15 арк.
46. Службовий список намісника лаври, відомість про штати лаври і список монахів і послушників за 1837 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 200. 16 арк.
47. Справа про виплату платні монахам і послушникам лаври за 1838 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 237. 36 арк.

48. Відомості на видачу платні монахам і послушникам лаври за 1840 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 337. 67 арк.
49. Службовий список намісника лаври і список монахів і послушників за 1842 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 382. 15 арк.
50. Списки монахів і послушників лаври за 1834 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 64. 15 арк.
51. Штатна відомість на церковно службовців Почаївської лаври за 1836 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 667. 20 арк.
52. Левицкий В. Материалы по истории Почаевской Лавры. Почаев, 1912. Т.1. 240 с.
53. Романенко Е. В. Повседневная жизнь русского средневекового монастыря. Издательство: Молодая гвардия, 2002. 359 с.
54. Хойнацкий А. Ф. Очерки из истории православной церкви и древнего благочестия на Волыни. Житомир, 1878. 60 с.
55. История Русской Православной Церкви в документах региональных архивов России: аннот. справ.-указ. / науч. рук. Архимандрит Иннокентий Просвирнин. М.: Изд. Новоспасского монастыря, 1993. 681 с.
56. Карашевич П. Нариси історії Православної церкви на Волині. Луцьк: Твердиня, 2010. 164 с.
57. Гудима А. Почаївський монастир в історичній долі українства. Т.: Підручники і посібники, 2003. 40 с.
58. Справа про облаштування церкви в с. Андрушівка Кременецького повіту за 1898–1901 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4156. 12 арк.
59. Мартинів Ю. І. Формування системи внутрішнього управління Почаївською лаврою у синодальний період // Наукові записки Тернопільського Національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2018. Вип. 1. Ч. 2. С. 67–72.

РОЗДІЛ 3

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЧАЇВСЬКОЇ ЛАВРИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

3.1. Фінансово-кредитна діяльність

У системі господарських відносин Почаївської лаври фінансово-кредитна діяльність посідала особливе місце. До фінансово-кредитного комплексу варто віднести не лише надходження від вірян, але й усі інші види обігу коштів, які забезпечували її життєдіяльність: пожертви, прибутки від церковної і господарської діяльності, різні види кредитування і позичкові операції, рух коштів на банківських рахунках, державне фінансування, сплата податків. Різноманітна фінансово-кредитна діяльність лаври вказує на її включення у фінансову систему Російської імперії.

Одним із основних джерел фінансових і майнових надходжень Почаївської лаври були пожертви від віруючих. Пожертви здійснювалися також згідно з рішеннями державних інституцій. В історії Почаївської обителі пожертви мали давню традицію⁶. Напередодні включення до складу РПЦ Почаївський монастир володів значними коштами й земельними наділами. У першій третині ХІХ ст. щорічні суми пожертв обчислювалися десятками тисяч злотих, що підтверджується архівними документами. Наприклад, у 1814 р. монастир отримав пожертви на суму 15500 зл. У різні роки сума пожертв була різною. Зокрема, у 1852 р. вона становила

---

⁶ Щедрим жертводавцем була Анна Гойська, яка у 1597 р. подарувала обителі чудотворну ікону Божої Матері, а напередодні своєї смерті заповіла 300 зл. сріблом [1, с. 161]. Крім того, А. Гойська пожертвувала монастирю 304 дес. землі, млин і ставок у с. Комарівка, з почаївського фільварку монастир мав отримувати 10 частину хліба. У підпорядкування монастиря передавалися також села із селянами [2, арк. 1]. У 1649 р. доброчинцями монастиря стали Федір та Єва Домашевські, які були фундаторами будівництва храму Святої Трійці, а також у заповіті пожертвували монастиреві 33 тис. зл. [3, арк. 18]. Одним із найбільших фундаторів Почаївського монастиря був граф Микола Потоцький, що перейшов з католицького обряду на східний і став у 1771 р. засновником і фундатором основного храму монастиря – Успенського собору [4, с. 100]. Граф подарував монастирю 224,4 тис. зл. [5, арк. 2]. Доброчинцями і жертводавцями Почаївського монастиря були також князі Михайло і Адам Вишневецькі, княгиня Марія Збаразька, князі Малинські, Ясногорські та багато інших представників шляхти і дворянства Волині, які жертвували і дарували Почаївському монастиреві не тільки готівкові кошти, а й земельні наділи [4, с. 68]. Зокрема, поміщик Червленковський пожертвував монастирю 3500 зл., Криштофор Ласка – 4000 зл. [3, арк. 19].

2 тис. руб. сріблом⁷ [6, арк. 4]. Надалі суми готівкових пожертв у «російський період» мало чим відрізнялися від попереднього «польського періоду». У травні 1869 р. скарбник, звітуючи Духовному соборові Почаївської лаври, повідомив, що у період Великодніх свят 1868 р. зібрано 3374 руб. сріблом. Надалі суми пожертв зростали. У 1894 р. лавра отримала 4 тис. руб. сріблом [7, арк. 15]. У 1906 р. представниками Союзу російського народу зібрано 15660 руб. сріблом [8, арк. 2]. З них 12955 руб. сріблом зберігалися у Кременецькому казначействі. У 1908 р. сума пожертв склала 30 тис. руб. сріблом [4, с. 256].

Аналіз фінансово-майнової документації монастиря дає підстави стверджувати про значні пожертви на користь монастиря у «російський період». У другій половині XIX ст. найщедрішими жертводавцями були імператори Олександр II, Микола I, Микола II [4, с. 174].

25 вересня 1842 р. лавру відвідав імператор Микола I із родиною й численною свитою дворян. Наступного року імператор пожертвував обителі ризницю та одяг для архієрея, шість мантий для священників [4, с. 67]. Під час свого перебування на Волині у 1859 р. імператор Олександр II подарував лаврі коштовний іконостас. Виготовлений у візантійському стилі майстром Босе та інженером Д. Журавським, він складався із двох ярусів. Ікони розписували відомі художники Лавров, Горбунов та Васильєв [9, с. 264]. Загальна вартість іконостасу становила 50 тис. руб. сріблом. Також до іконостасу додано 4 лампади вагою 58 фунтів кожна, загальною вартістю 2488 руб. сріблом, а також зробив грошову пожертву у сумі 20 тис. руб. сріблом [4, с. 350].

У 1890 р. в лаврі перебував імператор Олександр III разом, який подарував срібну лампаду 91 проби. Лампада, вагою 22 фунти, була виготовлена на фірмі П. Овчиннікова. Відомо, що вартість цього подарунка становила 4 тис. руб. сріблом [4, с. 345].

Постійним жертводавцем монастиря була фрейліна царського двору, графиня Анна Орлова-Чесменська, графиня Антоніна Блудова, дочка відомого

---

⁷ Згідно зі встановленим курсом російського рубля до польського злотого – 6 руб. 67 коп., сума пожертви складала 13340 зл.

імператорського чиновника Д. Блудова, який у різні роки займав посади міністра внутрішніх справ, юстиції, голови Державної Ради та Ради Міністрів, та інші відомі особи. За усталеною традицією на користь лаври жертвували цінні речі, зокрема культові предмети із дорогоцінних металів, оздоблені коштовним камінням книги, ікони, одяг, золоті й срібні прикраси тощо. Пожертви надходили з різних губерній Російської імперії. У 1839 р. князь Святополк Четвертинський, з нагоди навернення до православного обряду, подарував лаврі коштовну ікону св. Володимира з ризою. Марія Едінг подарувала лаврі свої діаманти, на виручені за них кошти було, зокрема, виготовлено церковний посуд вартістю 2873 руб. сріблом [4, с. 164]. Церковний посуд та церковні предмети подарувала дружина державного радника Наталія Амосова, подібно вчинила й графиня Кудашова [4, с. 165].

У 1842 р. графиня Анна Орлова-Чесменська подарувала лаврі мистецьку срібну труну (раку) для мощів преподобного Іова вагою 147 фунтів, срібні лампади вагою 4 фунти. У 1850 р. вона подарувала обителі новий срібний кіот, виготовлений у Москві відомим майстром-митцем Полтавцевим. Кіот важив 2 фунти і коштував 7586,67 руб. сріблом [4, с. 168]. У квітні 1912 р. цінний подарунок – золотий перстень з діамантами – зробив Володимир Волоковський [10, арк. 4]. Серед раніше подарованих речей, були срібні та золоті хрести, ікони, позолочені лампади, одяг для монахів і архімандрита тощо [10, арк. 2].

Усі найцінніші речі та готівкові кошти Духовний собор Почаївської лаври зберігав у власному сховищі. Їх, зазвичай, не фіксували в облікових книгах. Також у сховищі зберігали золоті і срібні прикраси, подаровані монастирю або куплені ним. Серед основних прикрас варто зазначити золоті хрестики, ланцюжки, каблучки, срібні гудзики, срібне кадило. Усього станом на 1844 р. обитель мала приблизно 150 одиниць різних дорогоцінних прикрас [11, арк. 30].

У 1834 р. при лаврі була створена постійна варта, завданням якої стало охороняти не тільки територію обителі, але й основні цінності, які там зберігалися [12, арк. 2].

Традиційною формою грошових надходжень лаври була «кружка». Це пожертви від простих вірян, тих які населяли Почаїв й навколишні села, а також

паломників. Кухлі із різними написами розставлялися в усіх церквах, а також біля мощей, чудотворної ікони, іконостасу. У різний період ці суми становили: у 1837 р. – 3830 руб. сріблом, 1844 – 5398 руб. сріблом, у 1854 – 7041 руб. сріблом [13, арк. 5; 14. арк.; 6 зв.; 15, арк. 11] (Див. таб. 2).

До прибутків обителі можна віднести гаманцевий збір, коли під час літургії обходили мирян із гаманцем. На жаль, прослідкувати надходження від цього збору не вдалося у зв'язку із відсутністю документів. Деякі автори зауважують, що сума збору не є суттєвою, важливим залишається факт отримання платні за надання традиційних релігійних послуг [16, с. 190].

Фінансові накопичення лаври формувалися й завдяки коштам, яку вносили віруючі за треби – відправлення обрядів, зокрема панахиди, хрещення, шлюбу тощо. Окремо бралася платня за поминання померлих. Наприклад, графиня Анна Орлова, з власної ініціативи, пожертвувала лаврі 30 тис. руб. сріблом на вічний спомин своєї душі [4, с. 165]. Зазначимо, що, згідно із відомими нам архівними документами, мінімальний розмір платні за вічний спомин душі померлого у кінці ХІХ ст. становив 100 руб. сріблом з особи [17. арк. 22].

У 1839–1843 рр. міністром фінансів Російської імперії Е. Канкріним (1774–1845 рр.) була проведена грошова реформа. Від 1 липня 1839 р. основною грошовою одиницею затверджувався срібний рубль. Старий асигнаційний рубль залишався в обігу, але, як грошовий знак, мав другорядний характер. Реформа сприяла зміцненню фінансової системи країни, оскільки було встановлено обов'язковий курс для паперового карбованця. Наприклад, на Київщині цей курс становив 4 руб. асигнаціями до 1 руб. сріблом. Між асигнаційними і срібними курсами рубля була велика різниця, чим користувалися деякі купці. Проте, на Волині у перші десятиліття ХІХ ст. як грошовий еквівалент в окремих випадках використовувався польський злотий, який прирівнювався до 6 руб. сріблом 67 коп. [18, с. 72].

Грошова реформа значно поживила діяльність банківської системи. Почаївська лавра, так само, як й інші церковні установи, користувалася послугами банків, зокрема Державного банку, Санкт-Петербурзької опікунської ради, Кременецького

казначейства, комерційних та позичкових банків. Зокрема, у середині XIX ст., отримані від пожертвувань кошти, архієреї помістили під відсотки у Кременецькому повітовому казначействі. У 1839 р. лавра зберігала в банках 64946 руб. сріблом. У 1841 р. загальна сума з отриманими відсотками становила 73800 руб. сріблом [19, арк. 46]. В 1857 р. у банках було 25000 руб. сріблом, а в 1876 р. – 241315 руб. сріблом заставних грошей. До цього треба додати нові села в Кременецькому повіті: Москалівка, Ванжулів та Волиця, отримані від графа М. Потоцького [4, с. 94]. Зокрема, у 1870 р. сума вкладених капіталів становила 168 475 руб. сріблом [4, с. 85]. У 1887 р. лаврський капітал, як готівкою, так і тих коштів, які знаходилися у банках становив 211315 руб. сріблом [4, с. 193]. Відсоткова ставка капіталів була різною й коливалася від 3,5 % до 7 % .

Банки Російської імперії у XVIII – першій половині XIX ст. практично не виконували кредитної функції. В умовах кріпосництва вони здійснювали діяльність лише за умов урядової підтримки. У більшості міст банківські установи для кредитування торгівлі й промисловості були відсутні. Таке становище обумовлювалося, насамперед, статусом банківської діяльності. До кінця 1880-х рр. вона взагалі не розглядалася як кредитна й законодавчо відносилася до сфери торгівлі. У Торговому статуті, викладеному в ч. 2 XI тому «Зводу законів» 1857 р., зазначалося, що до торговельних операцій належало відносити різні банківські справи [20, с. 77].

Учені вважають, що до фінансової реформи 1860-х рр. в Росії не було банківського кредитування, адже в умовах, коли необхідні економічні передумови ще не сформувалися, основною метою створення переважної більшості дореформених кредитних установ було, по суті, не кредитування, а приховане фінансування російського дворянства. Що ж до приватної і громадської ініціатив у сфері кредитування, то до середини XIX ст. вони практично були відсутні. На початку XIX ст. урядом встановлено певні формальні правила, які регулювали кредитну діяльність єпархії, а саме: позичкові операції у кожній установі мали бути виокремлені у самостійне діловодство; за будь-якими позичковими операціями дозволялося стягувати не більше 4 %; терміни видачі позичок встановлювалися

короткотермінові – до 5-ти років та довготермінові – від 10 до 50 років. Довготермінові позички могли надаватися: єпархії на заснування установ загальноєпархіального значення; приватним церквам під забудову садиб; окремим парафіям на будівництво церков, шкіл, причтових приміщень. Усі надані позички повинні були мати надійні гарантії повернення [20, с. 77]. Кредит же для потреб Церкви залишався фактично недоступним. Тривалий час архієреї й духовники нижчих рангів користувалися послугами приватних та громадських кредитних установ [21, с. 55].

За умови відсутності розвинутої системи кредитування фізичних осіб ці послуги надавала Почаївська лавра. Аналіз документів засвідчує, що лавра надавала позики готівкою фізичним особам різного соціального стану. Відтак, різнилися розміри кредиту та об'єкти застави. Грошові позики від 15 до 100 руб. сріблом брали у монастиря із заставою своїх земель і будинків переважно селяни, парафіяльне духовенство та міщани з довколишніх сіл та міст. Поміщики, які брали у лаври кредит, підписували фінансові документи: договори, розписки, а також акти застави або передачі обителі нерухомого майна. Акти про передачу нерухомого майна застави сіл та інших земельних ділянок передбачали обов'язкове зазначення вартості та терміну виплати як самих сум, так і відсотків [22, с. 53]. Монастирські кредитні ставки, які становили 4–6 %, були найнижчими й обумовлювалися інструкцією Духовного собору Почаївської лаври. У той же час облікова ставка Державного комерційного банку Російської імперії, коливалася в межах 6–10 % [20, с. 78].

До монастирських кредитів на значно більші суми від 100 і до 10 тис. рублів сріблом вдавалися заможніші прошарки тогочасного суспільства – урядовці, дворяни та єврейські громади. Договори і векселі про суми позичених грошей зберігалися у спеціальному сховищі [23, арк. 12].

Найпоширенішим заставним об'єктом у таких кредитних відносинах була земля, вартість якої мала була відповідати розмірам грошової позики [24, с. 54]. Часто у монастиря позичали кошти заможні верстви населення через посередників [25, арк. 2]. Усі боргові чеки знаходилися у сховищі монастиря і від боржників часто

вимагали отримання відсотків. Так, у 1832 р. «князь Сенгушко» позичив 90 тис. зл. через свого посередника, згодом уся сума була повернута монастирю [26, арк. 7].

Оцінка вартості землі складалася із отримуваних прибутків від сільськогосподарського використання цієї землі, чисельності кріпосних селян, а також вартості господарського майна (будівлі, робочий реманент тощо). Для парафіяльного духовенства предметом застави частіше служили церковне срібло або інші храмові цінності. Для міщан основним заставним об'єктом були житлові будівлі [27, с. 43].

Зокрема, під заставу були надані лаврі села Червона Лука від графа Држевецького, який взяв в кредит 15725 руб. сріблом та графа Ледуковського, який взяв у кредит 7200 руб. сріблом під заставу с. Комарівка. Заставним майном графа Тарнавського були села Старий і Новий Почаїв [28, арк. 7, 8].

Станом на 1832–1833 рр. сума позичених лаврою коштів становила 304461 руб., одночасно процентна сума відсотків склала 17421 руб. Одночасно станом на 1833 р. готівкова сума, яка зберігалася у лаврі, становила 62378 руб. сріблом [28, арк. 3]. Суми кредитних коштів, які надавала лавра, була значною. У 1834 р. вона отримала 91900 руб. сріблом, позичених графом Тарнавським і 15725 руб. сріблом – від графа Држевицького, від графа Ледужинського – 7395 руб. сріблом [28, арк. 8]. Згідно із нашими підрахунками, лише у 1835 р. лавра надала позику на загальну суму 73855 руб. сріблом, а отримані відсотки склали 3204 руб. сріблом [28, арк. 11].

У 1844 р. князю Сангушку було позичено 13500 руб. сріблом з яких лавра отримувала 773 руб. сріблом відсотків; графу Бржестівському – 3 тис. руб. сріблом, відсотки від позики склали 180 руб. сріблом. Загалом, у 1844 р. лавра надала позику на суму 43155 руб. сріблом [28, арк. 1 зв.]. Того ж року вона отримала 5270 руб. сріблом відсотків [28, арк. 2]. У 1876 р. загальна позикова сума значно зросла і становила 211315 руб. сріблом [29, арк. 13].

У договорах передбачалися різні форми повернення коштів. Їх могли сплачувати не тільки готівковою рентою, а й натуральним оброком, який могли

покривати продуктами, найманою працею передачею в оренду ділянок землі, які перебували у заставі [30, с. 93].

Економічна реформа кінця 1850 – початку 1860–х рр. активізувала розвиток банківської справи в Російській імперії й на території України. Реформи 60–70-х рр. XIX ст. сприяли пожвавленню товарно-грошових відносин, що у свою чергу, стимулювало процес створення банківської мережі. Було створено низку державних банківських установ – Державний банк, Дворянський земельний і Селянський поземельний банки. Поступово почала формуватися й мережа недержавних банківських установ: комерційні банки, міські громадські банки, товариства взаємного кредиту, міські та сільські кредитні товариства, позиково-ощадні товариства тощо. На території України становлення банківських установ пов'язують із появою у 1860 р. контор Державного банку. Спочатку такі контори почали діяти у Києві, Харкові, Одесі, та відділення – у Полтаві. Наприкінці XIX ст. їх мережа зросла до 13 відділень: у Бердянську, Житомирі, Кам'янець-Подільському, Катеринославі, Кременчуці, Миколаєві, Полтаві, Ромнах, Феодосії, Херсоні, Чернігові, Юзівці і Ялті, де було тимчасове відділення, яке працювало з 25 травня – 1 листопада [31, с. 246–248].

З розвитком фінансово-кредитної системи в Російській імперії, монастирі стали активно вкладати наявні кошти під відсотки у банки. Уряд зобов'язував духовенство розміщувати вільні грошові капітали («церковні», «економічні» прибутки) у державні цінні папери й тримати їх у Державному банку, який був створений у 1859 р. [32, с. 75]. Залишки від річних церковних прибутків та готівкова спадщина пожертвованого на монастир майна розміщувалися на депозитних банківських рахунках [21, с. 55]. Тому більшість великих монастирів і лавр РПЦ намагалися вкладати свої кошти у банки з метою отримання прибутків. Зрозуміло, що прибутковість монастирів була різною й визначалася ефективністю їхньої економічної діяльності. Проте, усі монастирі отримували державні дотації, які були незначними. Наприклад, у 1873 р. на утримання монастирів державою виділено 407 тис. руб. [33, с. 154].

У 1875 р. стався перший банківський крах, коли припинив свої операції Московський комерційний позиковий банк. Ця подія спричинила недовіру до банків у підприємницьких колах, відплив внесків та загальмувала процес створення нових кредитних установ. Як наслідок, низка банків, переважно провінційних, ліквідували свої справи. У другій половині 70-х рр. – на початку 80-х рр. XIX ст. під впливом світової аграрної кризи становище сільського господарства погіршилося. Через появу на європейському ринку дешевого американського збіжжя ціни на вітчизняне зерно значно знизилися. Промисловість розвивалася, щоправда за рахунок важкої – вугільної, металургійної, гірничої, машинобудівної тощо. Таким чином, ситуація у сільському господарстві не сприяла розвитку кредитних установ, а у промисловості формувався вузький сектор застосування кредитно-банківських інструментів [30, с. 93].

Однією із банківських установ, куди надходили лаврські кошти була Санкт-Петербурзька опікунська рада. На рахунки цієї установи лавра перераховувала значно менші суми: у 1836 р. – 3085 руб. сріблом, 1839 р. – 233 руб. сріблом. Проте, у 1842 р. лавра помістила на рахунки цієї установи 23982 руб. сріблом і 10800 руб. асигнаціями, отримані відсотки склали 3770 руб. сріблом [34, арк. 14]. У 1843 р. рахунки лаври поповнилися ще на 3300 руб. сріблом, що склало 256 руб. сріблом відсотками [35, арк. 2]. У 1844 р. сума вкладених лаврою коштів на рахунки Санкт-Петербурзької опікунської ради становила 39518 руб. сріблом, а сума відсотків – 1580 руб. сріблом [36, арк. 2]. У 1849 р. лавра поповнила рахунок ще на 6450 руб. сріблом, й отримала 258 руб. сріблом відсотками [36, арк. 2]. У подальшому Почаївська лавра активно співпрацювала Санкт-Петербурзькою опікунською радою. Суми її депозитів зростали. Лише у 1883 р. лавра отримала 21 тис. руб. сріблом відсотків від вкладених коштів [36, арк. 4]. Зазначимо, що відсоткова ставка у цій фінансовій установі не була високою, лише 4 %. Власні кошти знаходилися у банківських установах, а квитанції зберігалися у монастирській церковній ризниці. Відсотки ж надсилались до монастиря регулярно.

Важливе значення для фінансового становища Почаївської обителі мала податкова система держави, згідно з якою монастирі теж сплачували численні

податки. До загальнодержавних видів оподаткування, під які потрапляла фінансово-господарська діяльність лаври, належали: подушний податок, який сплачувався із кожної селянської душі у фіксованому розмірі; «питний» (горілчаний) податок; земські та місцеві збори, а також натуральні повинності.

Аналіз архівних документів дозволяє констатувати, що Почаївська лавра сплачувала усі обов'язкові збори, встановлені державою. Зокрема, податок з підприємницької діяльності лавра сплачувала до Кременецького казначейства [37, арк. 2]. У 1835 р. державі сплачено 1474 руб. сріблом усіх податків [28, арк. 13]. У 1838 р. річний податок із підпорядкованих лаврі сіл складав 500 руб. сріблом, крім того кожне село сплачувало 996 руб. сріблом [37, арк. 3]. Одним із найпоширеніших видів оподаткування був земельний податок, який мав тенденцію до зростання. Так, у 1860-х рр. податок на землю становив 6 руб. сріблом за 1 гектар, у 1903 р. – 147 руб. [38, арк. 18], а напередодні Першої світової війни – 793 руб. [38, арк. 24]. Також були встановлені губернський земський збір у розмірі 9 руб.; податок на будівництво житлових споруд – 67 руб.; податок за продаж церковних товарів на території лаври – 7 руб.; податок на ліс та інші податкові збори. У 1914 р. Почаївська лавра сплачувала державі податки розмірі 1500 руб. [38, арк. 5].

Відомо, що у 1890-х рр. за експлуатацію лаврського готелю сплачено до державної казни 174 руб. Від доходів лаврського млина у с. Сураж податок складав 27 руб. [39, арк. 29]. За використання своїх свічкового, цегельного і вапняного заводів у власних потребах лавра сплатила державі 64 руб. податкових зборів [40, арк. 4].

Дослідження питання видатків дозволило з'ясувати, що податки не вичерпували списку фінансових зобов'язань лаври перед державою. Так, у 1866 р. Кременецьке казначейство провело експертну оцінку нерухомого майна лаври. Від нещасних випадків були застраховані основні підприємства монастиря і священнослужителі. Зокрема, Кременецька повітова комісія застрахувала свічковий завод на 20 тис. руб. сріблом, лаврський Суразький млин – на 30 тис. руб. сріблом.

Слід зазначити, що Духовний собор лаври не опирався страхуванню, розуміючи ризики частих пожеж, які на той час мали місце [39, арк. 4].

Сплачуючи податки, лавра запроваджувала власні, насамперед, для залежних від неї селян, які орендували землю чи інші приміщення, тим самим компенсуючи свої видатки і, навіть, формуючи частину прибутків. У 1855–1856 рр. жителі Кременецького повіту, зокрема й міста Почаєва, які користувалися лаврського землею, щомісячно сплачували чиншовий збір за оренду – 12 руб. сріблом за дес. землі [37, арк. 2]. За оренду з торгових лавок у 1914 р. було отримано 1362 руб., за оренду садів – 1500 руб. [41, арк. 7–8].

Про всі прибутки монастиря від отриманих пожертв, навряд, чи вдасться дізнатися, оскільки крім офіційного обліку, існував ще й таємний облік пожертв від різних осіб. Зрозуміло, що, маючи пожертви, як одне із джерел для серйозних накопичень, Духовний собор Почаївської лаври мав можливість самостійно вирішувати, куди вкладати наявні у його розпорядженні кошти [42, с. 174].

Таким чином, фінансово-кредитна діяльність Почавської лаври у ХІХ – на початку ХХ ст. включала усі види обігу коштів, які забезпечували її життєдіяльність: традиційні надходжень від вірян, що мали різні форми пожертв («кружка», «гаманцевий збір», коштовні подарунки тощо), різні види кредитування й позичкові операції, рух коштів на банківських рахунках, державне фінансування, сплата податків тощо.

Дарування коштовних подарунків залишалося ознакою вірності православному віросповіданню. Найщедрішими жертводавцями були імператор, його родина, найближче оточення, високопосадовці, які дарували культові предмети із дорогоцінних металів, оздоблені коштовним камінням книги, ікони, одяг, золоті й срібні прикраси тощо. Зазвичай, їх не фіксували в облікових книгах й зберігали у власному сховищі.

Фінансові накопичення лаври формувалися також завдяки пожертвам чисельних вірян і паломників, жителів Почаєва і навколишніх сіл. Традиційною статтею грошових надходжень лаври були «кружка», «гаманцевий збір», «церковна сума», оплата за виконання треб. Серед зазначених форм пожертви від пересічних

віруючих найбільші грошові надходження мала «кружка». Річні суми від «кружки» в окремі роки перевищували прибутки від виробництва свічкового заводу. «Гаманцевий збір» формувався під час літургії, коли обходили мирян із гаманцем. На жаль, прослідкувати надходження від цього збору не вдалося, оскільки він не фіксувався в документах окремих рядком. Незначні кошти на тлі «кружки» отримували від «церковної суми», яка включала кошти від реалізації хрестиків, ікон, просфор, карточок з виглядом Почаївської лаври тощо. Також, у фінансових звітах не фіксувалися суми, отримані від треб. За умови відсутності розвинутої системи кредитування фізичних осіб в першій половині XIX ст. ці послуги надавала Почаївська лавра. В якості кредитора обитель співпрацювала з заможними верствами населення свого регіону, надаючи клієнтам під заставу земельних наділів та нерухомого майна нижчі відсотки (4 – 6 %), ніж у державному банківському секторі. В окремі роки суми позик обчислювалися десятками тисяч рублів.

Грошова реформа 1839 р. та наступні економічні реформи сприяли пошваленню товаро-грошових відносин, зокрема, позитивно вплинули на становлення і розвиток державної банківської системи Російської імперії. Аналогічно, як інші церковні установи, обитель користувалася послугами банків, зокрема Державного банку, Санкт-Петербурзької опікунської ради, Кременецького казначейства, комерційних та позичкових банків, отримуючи відповідні відсотки від розміщених капіталів. Суми банківських вкладень, які наприкінці XIX ст. перевищували 200 тис. руб. сріблом, і від 1840 р. не було нижчою 100 тис. руб. сріблом, вказують на стабільну динаміку фінансового розвитку лаври, її потужний потенціал.

Одночасно лавра надавала фінансові послуги, зокрема, була кредитором, який співпрацював з заможними верствами населення свого регіону, надаючи клієнтам нижчі відсотки, ніж у державному банківському секторі. У окремі роки суми позик обчислювалися десятками тисяч рублів. Одночасно, Почаївська лавра мала податкові зобов'язання.

3.2 Монастирські промисли і промислове виробництво

Структура виробництва Почаївської лаври була типовою для економіки Волинської губернії. Розвиток промислового виробництва, який розпочався ще у дореформений період, стрімко розвинувся після скасування кріпацтва у 1861 р. Проте, фабрично-заводська промисловість не стала домінуючим сегментом в економіці Волині, яка продовжувала залишатися аграрною губернією. Тут були відсутні корисні копалини, як, наприклад, у південно-східних губерніях, де розвивалася важка промисловість зі значними капіталовкладеннями. Натомість, у Волинській губернії, де сільське населення становило більшість, швидких темпів розвитку набрала обробна промисловість.

Важливим сегментом господарювання Почаївської лаври була її промислова діяльність. Її значення в національній господарській системі визначалася значною рухомою і нерухомою власністю [43, с. 46].

Досліджені нами архівні матеріали вказують, що Почаївській лаврі у ХІХ ст. належало шість видів промислів: бджільництво, лісове господарство, млинарство, рибальство, полювання та збиральництво. Реформа 1861 р. сприяла розвитку ринкової економіки. На початку ХІХ ст. лавра започаткувала власне промислове виробництво: цегляний, вапняний та свічковий заводи, продукцію яких на початку їх існування використовували виключно для власних потреб. Лише наприкінці ХІХ ст. продукцію цих заводів почали продавати, спочатку в межах Кременецького повіту, а згодом в інших повітах Волинській губернії. На монастирських підприємствах використовувалася праця залежних селян та наймитів. Варто зазначити, що основу дрібного підприємництва обителі становила також торгівля релігійно-культовими предметами, продуктами сільського господарства і продукцією промислових виробництв.

У 1860–х рр. ХІХ ст. на території України, за неповними даними, налічувалося 2147 промислових підприємств. Їх кількість та сума вартості виробленої продукції

невпинно зростала. У 1869 р. в українських губерніях нараховувалося 3712 фабрик і заводів, у 1897 р. їх уже було 8063. Тобто число їх зросло більше, ніж удвічі [44, с. 53–54]. У Волинській губернії станом на 1893 р. нараховувалося 1672 великих і малих промислових підприємств. У сфері промислового виробництва домінували цукрові й винокурні заводи. У 1896 р. в повітах Волинської губернії нараховувалося 3 заводи із виробництва скла, 6 винокурних, 5 смоляних, 11 шкіряних, 1 свічковий, 35 маслобійних, 2 пивоварних і 17 цегельних заводів [44, с. 54].

Для порівняння у 1899 р. на Поділлі було 52 фабрики різного типу, де робітників нараховувалося понад 100 осіб на кожному із підприємств. На Полтавщині у 1893 р. було 4078 фабрик і заводів. Проте, більша частина цих промислових закладів була незначною і мала кустарний характер [44, с. 54]. У пам'ятній книжці Волинської губернії станом на 1914 р. наводяться деякі дані про підприємства губерньського міста Житомира. Працювали, чавунно-ливарний, котельно-механічний, скипидарний, єпархіальний свічковий заводи і управління цукрового підприємства, по 2 шкіряні і миловарних, 3 винокурних, 3 цегляних і 4 пивоварних заводів і управлінь периферійних підприємств, управління лісопильного заводу (цехи якого перебували у передмісті Корбутівка), макаронна фабрика, фабрики турецького тютюну і дерев'яних цвяхів понад 18 мебельних цехів і фабрик, 6 гранітних кар'єрів, дизельно-моторний, 6 парових та газових млинів і їхніх управлінь, близько 15 управлінь водяних млинів [45, с. 250–258].

У Кременці на початку XIX ст. працювало декілька промислових підприємств, зокрема у 1845 р. – цегельний, свічковий і миловарний заводи, у 1897 р. в місті працювали пивоварний і свічковий заводи, 10 столярних і меблевих майстерень, дві красильні, три лісопильні, дві маслоробні, чотири слюсарно-механічні майстерні. На початку XX ст. у Кременці запрацювали чавунно-ливарний завод, сірникова фабрика, цегельний завод, чотири друкарні [46, с. 35].

Господарська діяльність Почаївського монастиря заслуговує на увагу дослідників з низки причин: з метою аналізу особливостей колективного господарювання церковної інституції; для відображення місця церковної обителі у господарстві регіону та з'ясування засобів існування лаври.

Виробництво різних видів продукції у монастирі мало стало традицію й особливо не відрізнялося від інших монастирів. Наприклад, у маєтках Овруцького монастиря, на час прийому їх у казенне відомство (1831 р.), у порівнянні з 1824 р. були збудовано нові винокурні, корчми, цегельня. Проведений у 1842 р. опис Фастівського маєтку зафіксував у м. Фастові наявність цегляного, двох винокурних заводів, а також пивоварню у с. Снігурівка. Окрім того, налічувалося 17 водяних і 4 круп'яних млини [47, с. 27]. Житомирський бернардинський монастир у 1839 р. володів 24 дерев'яними й 10 кам'яними торговими лавками, цегляним і пивоварним заводами, млином [47, с. 27].

Давніми галузями господарства українських монастирів були бджільництво та пасічництво. Дослідники зауважують, що цей промисел розвивався у місцях вирощування гречки, яка була чудовим медоносом [48, с. 87].

Запровадження пасічництва вимагало застосування особливих прийомів і навиків у догляді за бджолами, як, наприклад, підготовка та схованка бджіл на зимівлю у теплі погребі. У медоносний період монастирі тримали пасіки у лісах, садочках, між полями, у лісопосадках, поблизу лип чи квітучих трав, а прилеглу до них землю не розорювали. Для зимівлі пасіки облаштовували спеціальні погребі. Для ведення бджільництва, обитель, окрім послушників, використовувала працю найманих пасічників.

Мед використовувався для внутрішнього споживання і на продаж [49, арк. 3]. Практикувалася й торгівля вуликами разом із бджолиними роями. Загалом, пасіки були прибутковим видом господарської діяльності. Тому й не дивно, що монастирська братія охоче займалася бджільництвом, продукцію якого – мед і віск – використовували, крім усього іншого, ще й в релігійній обрядовості. Одна чи навіть кілька пасік були обов'язковим атрибутом кожного монастирського господарства й нерідко нараховували 200–900 вуликів [49, арк. 4].

На початку ХХ ст. у власності Почаївської лаври було три пасічних господарства: одне – біля свічкового заводу, друге – на території Кановійської дачі і третє – біля лаврського лісу [50, арк. 23]. Із розвитком промислового виробництва пасічництво не втратило свого значення й успішно розвивалося. З архівних

документів відомо, що після 1925 р. кількість лаврських пасік зросла до п'яти. Перша пасіка на Вафельній мала 118 вуликів, друга пасіка розташовувалася біля свічкового заводу і в ній було 73 вулики, третя пасіка знаходилася у новому саду й нараховувала 92 вулики, четверта – Кановійська пасіка мала 184 вулики, і п'ята пасіка – св. Іова нараховувала 145 вуликів. Тож загальна кількість вуликів у лаврських пасіках становила 612 одиниць [50, арк. 12].

Загальний контроль за діяльністю пасік здійснював економ, який подав Духовному собору Почаївської лаври щомісячні та річні звіти про кількість отриманого меду.

Окремої уваги заслуговують методи тогочасного бджільництва. Зокрема, огляд вуликів здійснювався двічі на рік. Перший раз від 25 березня – 7 квітня, під час якого підрізали лишки меду, перевіряли, як перезимували бджоли й чи вистачає запасу меду. Коли траплялося, що меду замало для дозимівлі, то пасічник жертвував кількома слабкими бджолиними сім'ями. Бджіл викурювали, а мед розподіляли між іншими сім'ями. Наступний огляд пасіки проводився наприкінці вересня (підглядування або підбирання) й тоді здійснювали основний забір меду [51, с. 109].

У журналі «Киевская старина», містяться відомості про варіння меду в православних монастирях: «По древнему примеру православных братств, братия монастырская сытила мед к празднику св. Онуфрия, и продавала в этот день богомольцам, извлекая из этого некоторую пользу на поддержание обители» [52, с. 25].

Ведення продуктивного пасічництва вимагало застосування нових прийомів у догляді за бджолами, як, наприклад, підготовка та влаштування бджіл на зимівлю у теплі зимівники [51, с. 110]. Загалом, праця на монастирських пасіках була своєрідною школою для місцевого населення. На кожній із почаївських лаврських пасік працювали 7–10 осіб, їхня заробітна платня, наприклад, в середині XIX ст. становила 7–15 руб. сріблом на тиждень [53, арк. 83].

У XIX ст. вуликами служили дуплянки-пні, виготовлені з дерев, які мали природні дупла. Такі вулики не мали дна, в його стінках був лише один отвір-льоток, і всі маніпуляції з бджолами проводилися через отвір у нижній частині пня.

Вулик видовбувався з липової, вільхової чи дубової деревини; пні накривали берестиною чи соломою; ставили їх відкритим дном прямо на землю, а основу прикопували [51, с. 109].

Попри те, що в першій чверті XIX ст. П. Прокоповичем виготовлено рамковий вулик, який здобув визнання серед пасічників, монастирські пасічники дотримувалися «дідівської» технології. Тим не менше, вони отримувати високі врожаї меду, що свідчить про наявність досвіду та майстерності.

Щороку кількість бджолосімей у почаївській монастирській пасіці була різною. З опрацьованих джерел випливає, що кількість поставлених на зимівлю вуликів коливалася у різні роки від 60 до 700 одиниць [54, арк. 3]. Так, у Акті про майно Почаївського монастиря 1736 р. міститься згадка про 200 вуликів [4, с. 142]. Вже у 1833 р. їх було 560, а у 1836 р., лавра мала пасіку 950 вуликів, тоді з них було продано 54 пуди меду (885 кг.) [55, арк. 193]. У 1843 р. кількість вуликів зменшилася до 500 одиниць, проте меду було зібрано 81 пуд (1327 кг.) [54, арк. 5]. Середній показник виробленого меду із кожного вулика, у різні роки, становив 18–25 фунтів (7,4–10 кг.).

У середині XIX ст. на території Волинської губернії мед продавали за ціною 3–5 руб. сріблом за пуд, а наприкінці XIX ст. ціна становила 6 руб. сріблом [55, с. 103], віск коштував від 12 – 20 руб. сріблом за пуд. Ймовірно, що віск приносив більші прибутки, оскільки був сировиною для виготовлення свічок. Якщо в середньому з вулика «викачували» 8 пудів меду, то його вартість у зазначені періоди становила 32 і 48 руб. сріблом. Таким чином, бджільництво можемо вважати ефективною сферою господарської діяльності Почаївської лаври. Кількість вуликів – оптимальною для задоволення власних потреб та комерційної діяльності.

Власна кількість вуликів на монастирських пасіках залежала від двох основних чинників: перший це природній, який впливав на зимівлю бджолиних сімей та їхню кількість; другий – людський, який, насамперед, полягав у належному догляді за пасікою, вмінні і навиків пасічників.

Продукція з лаврських пасік щороку збільшувалася, а разом із тим покращувалася і якість виробленого меду, що позитивно позначалося на зростанні

обсягів його реалізації. Мед із Почаївської лаври купували переважно жителі Кременецького повіту [54, арк. 7]. Зазвичай, продаж меду здійснювався гуртовими партіями. З архівних документів відомо, що у 1834 р. зібрано 159 пудів меду, у 1899 р. лавра реалізувала меду всього на 550 руб. сріблом. При цьому, 53 пуди меду (на суму 230 руб. сріблом 69 коп.), що становило, за нашими розрахунками, майже 42 % річної реалізації меду, було продано одному жителю м. Почаєва [56, арк. 5]. У 1912–1913 рр. меду було продано на 3000 руб. сріблом [57, арк. 17]. Окрім того, ченці займалися збутом меду на ярмарках, що приносило додатковий прибуток лаврі.

Ведення бджільництва супроводжувалося й певними витратами на ремонт вуликів, закупівлю матеріалів, необхідних для утримання пасіки. Ієромонахи, які завідували пасікою, підтримували її в належному стані і добре дбали про пасічне господарство. Вони вели облік прибутків і витрат, про які щомісяця звітували перед Духовним собором Почаївської лаври.

З документів відомо, що для ремонту пасік закуповувалися цвяхи, дріт, напилки та інші необхідні матеріали. Такі закупівлі, наприклад, у 1912 р., було зроблено на суму 330 руб. сріблом, а для зберігання меду придбано одинадцять бочок та віск, усього на суму 2 тис. руб. сріблом [58, арк. 13].

Ведення пасічного господарства стимулювалося необхідністю отримувати якомога більше воску, що як сировина постачався на лаврський свічковий завод. Свої свічкові заводи мала кожна єпархія, і усі вони потребували сировини. З лаврських пасік частину добутого воску відправляли на власний свічковий завод, а решту продавали мешканцям Кременецького повіту [50, арк. 12].

Таким чином, пасіки були прибутковим видом господарської діяльності. Тому й не дивно, що Духовний собор Почаївської лаври постійно дбав про збереження та розвиток пасік, а завідувачів, які не справлялися із обов'язками, звільняв з посади. Цей орган управління звільняв і тих працівників, які здійснювали несанкціонований продаж меду на свою користь. Такий випадок зафіксовано у документах, про звільнення завідувача Кановійської пасіки ієродиякона Васіяна [59, арк. 92].

Відомо також, що керівництво лаври дбало про кваліфікацію працівників пасік. Періодично їх відряджали на збори бджолярів, які відбувалися у Кременці. Там вони збагачувалися новими знаннями та досвідом ведення бджільництва [59, арк. 15]. Таким чином, пасіки були прибутковим видом господарської діяльності.

Ще одним важливим видом монастирських промислів була вирубка лісу та реалізація деревини, що здійснювалася переважно у Кременецькому повіті [60, арк. 1]. Серед основних порід дерев, що росли в Почаївському лісі, були: ясен, клен, граб, береза, дуб та ін. Кожне дерево у лісі мало свій порядковий номер, його товщина і висота регулярно вимірювалися. Лаврський ліс налічував майже 300 порід дерев [60, арк. 58].

Ліс вирубували й для власних потреб: деревина використовувалась на будівництво храмів, нових приміщень, ремонт існуючих споруд, а також як паливо [27, с. 45]. У перші десятиліття XIX ст. ліси використовували тільки як сировину для опалення приміщень, згодом – як будівельний матеріал. У середині XIX ст. територія лаврського лісу нараховувала 170 дес. і 10 дес. дубового заповідника, пожертвований ще А. Гойською [4, с. 191].

За лісовими насадженнями здійснювався догляд: щоквартально обрізувалися гілки, проводилися санітарні вирубки, та насадження нових порід дерев. Канцелярія Почаївської лаври щомісячно отримувала звіти про грошовий прибуток від продажу деревини [60, арк. 3; 61, арк. 68].

Займаючись таким видом економічної діяльності, лавра отримувала певні кошти, тим самим посилюючи свій економічний потенціал. Наприклад, тільки в лютому 1912 р. лавра реалізувала деревини на суму 5 тис. руб., а в наступному місяці – на суму 1500 [62, арк. 1]. Найбільше деревини продавали у зимовий період, її ціна у листопаді-грудні становила 5 руб. сріблом за 1 куб. сажень (1 куб. сажень = 9,7127 м³) [60, арк. 3].

Лавра реалізовувала деревину державним та земським закладам, зокрема школам Кременецького повіту. Так, у березні 1912 р. продано деревини на загальну суму 1500 руб., у т. ч. Старопочаївській школі на 370 руб., школі в Кременці – 270

руб., школі у с. Будки – 400 руб., Почаївській гміні – 520 руб. лавра також постачала деревиною Почаївську лікарню, з якої отримано 800 руб. [60, арк. 7].

Наведені дані свідчать про високу рентабельність торгівлі деревиною. Тому Духовний собор лаври стежив за збереженням своїх лісових насаджень. Жителів Кременеччини, які використовували Почаївський ліс без дозволу, карали штрафами за незаконне вирубування. Так, у червні 1912 р. поліція передала Духовному собору Почаївської лаври 70 руб., що отримала як сплачений штраф за незаконне вирубування дерев у монастирському лісі жителями м. Почаєва Іваном та Дмитром Романюками [60, арк. 50].

Для забезпечення продажу лісового матеріалу, Духовним собором лаври прийнято інструкцію [62, арк. 465]. Згідно з якою, лісовий матеріал продавали лише у визначені дні – понеділок, середу і п'ятницю. Участь в продажі брала спеціальна комісія, яку призначав Духовний собор Почаївської лаври. Вона й встановлювала ціну деревини [62, арк. 466].

Вирубка лісу підлягала суворому контролю і звітності. Покупцеві виписувалися ордери і квитки, із зазначенням породи та номера дерева, у яких зазначалася вартість товару. У квитку зазначали також особисті дані покупця. Квитки видавалися покупцеві, а ордери залишалися у касі лаври. Квитки покупець віддавав лісничому, а вже від нього отримував дозвіл на вирубування дерев. Своєю чергою, лісничий здавав у канцелярію лаври квитки та гроші, які він отримував від покупця [62, арк. 466].

Щоб вирубати певну кількість дерева у монастирських лісах, Духовний собор Почаївської лаври звертався за спеціальним дозволом до Кременецького повітового лісового управління. І лише після отримання письмового дозволу із вказаною кількістю лісу здійснювалася його вирубка [62, арк. 20].

Щомісячно у канцелярію Почаївської лаври подавалися звіти про кількість вирубаних дерев із зазначенням їх породи та розміром отриманого грошового прибутку. Така складна система давала змогу встановити оптимальний режим вирубки лісів і дбати за збереженням навколишнього середовища.

Територія Почаївського лісу була обгороджена, що давало певний захист від незаконного вирубування дерев. Реалізація деревини, а, відтак, і прибутковість цього виду діяльності зростала. Про це свідчить результат аналізу архівних джерел. Встановлено, що у січні 1901 р. продано лісового матеріалу на суму 600 руб., а на утримання лісу і на платню працівникам витрачено 200 руб. [62, арк. 88]. Таким чином, прибуток склав 65 %. Ця сума не враховує забезпечення лісом власних потреб, що значно здешевлювало роботу найманих працівників.

Однією з найпоширеніших форм господарювання ченців стало заснування водяних млинів. Млини не потребували великої кількості робітників, але приносили значний прибуток. З борошна, яке надходило з млинів випікали хлібобулочні вироби та проскурки для причастя.

Проте, не лише монастирські потреби у борошні, але й прибутковість справи підштовхнули лаврське управління до розвитку млинарства як напрямку власної господарської діяльності. У лаврі використовували млини трьох видів: водяні, вітрові й, так звані, «лодейні», змонтовані на човнах [63, с. 11].

До 1861 р. у млині працювали селяни, котрі належали монастирю. Монастирські млини не обкладалися податком і працювали ефективно. Свій перший млин лавра придбала у вересні 1859 р. в єврея Мотя, жителя Старого Почаєва. Коштував цей млин 150 руб. сріблом [64, арк. 1]. Після скасування кріпосного права у млині, як і в інших господарствах Почаївської лаври, працювали наймані робітники, яким виплачували заробітну платню. Мельник отримував 50 руб. на місяць, а його помічник – 30 руб. сріблом [65, арк. 26].

Належному доглядові і ремонту млинів надавалося велике значення. Зокрема, у 1895 р. відбувся ремонт окремих млинів і закупівля нового обладнання [66, арк. 6]. Так, на складний ремонт першого млина у 1895 р. витрачено 400 руб. [64, арк. 2].

Другий млин знаходився у с. Сураж, поблизу р. Іква. Тут працювали ставничий, сторож, кухарка і писар, які виконували свої обов'язки згідно з інструкціями. Працівників на роботу запрошували із числа місцевих жителів. В обов'язки завідувача млином, входив догляд за млином, видача платні працівникам, ведення касових звітів про кількість виробленої продукції [67, арк.6–7]. На території

Суразького млина був збудований будинок, в якому проживали працівники. Також тут займалися підсобним господарством. У млині мололи жито, пшеницю, ячмінь і гречку. На початку ХХ ст. в Суразькому млині щомісяця переробляли 40 пудів пшениці, 58 пудів жита, 38 пудів ячменю, 23 пуди гречки і 17 пудів вівса [65, арк. 2].

Ще один млин, який належав Почаївській лаврі, але у зазначений нами період був зданий в оренду єврею Фейбешевичу, знаходився у с. Попівці. Згідно із орендною угодою, підписаною у 1833 р., щомісячно лавра отримувала від 40–60 корців муки. Така кількість меленої продукції вироблялася практично щорічно. Ринкова ціна за один корець меленої продукції у Кременецькому повіту становила 15 коп. [68, арк. 27]. Нескладні підрахунки доводять, що середня вартість виробленої млином продукції, яка покривала оренду, за рік становила 72–90 руб. сріблом.

Наприклад, Києво-Печерська лавра мала 4 водяні млини, на яких щорічно мололи приблизно 15 тис. пудів зерна. У 1887 р. монастир збудував на р. Либідь паровий млин з пилорамою при ньому. Цей млин, де працювало 11 робітників, мав річну продуктивність 58974 руб. сріблом [16, с. 170.]

Господарські потреби лаври обслуговувала кузня, у якій працював коваль і його помічники. Для кузні закуповувалися усі необхідні знаряддя праці та матеріали. Так, у 1832 р. – 7 корців вугілля вартістю 3 руб. сріблом [68, арк. 5]. Щомісяця коваль отримував 35–40 руб. заробітної плати, мельник – 4 руб. сріблом [68, арк. 12].

Розведення риби було типовим промислом для монастирів. Через угіддя, які належали Почаївській лаврі, протікало всього дві річки – Іква та Горинь [69, с. 45]. Тому більшу частину риби обитель купувала у місцевих підприємців.

Одним із найдавніших допоміжних промислів місцевого чернецтва було збиральництво. Воно суттєво доповнювало асортимент продуктів харчування. Збирали ягоди (чорниці, суниці, ожину, калину, горобину, глід, шипшину, терен, дикі вишні тощо), гриби, горіхи, жолуді, дикі яблука, груші, щавель, кмин, дикий часник і цибулю, лікарські рослини (м'яту, ромашку, валеріану, череду, звіробій, кропиву тощо) [70, с. 112]. Серед найбільш поширених способів заготівлі продуктів

збиральництва були сушіння і соління. З березового та кленового соку виготовляли квас.

Особливе місце серед поширених промислів посідало мисливство. Для полювання використовували різноманітні пастки, сильця, сітки та вогнепальну зброю. При лаврі були свої мисливці, які не тільки полювали на дичину, а й дбали про її збереження. За незаконне полювання і за браконьєрство Духовний собор Почаївської лаври встановлював спеціальні штрафи [71, арк. 27]. Необхідно зазначити, що мисливство не потребувало значних зусиль, водночас воно давало продукти харчування, сировинні матеріали для виготовлення одягу і взуття, а також було предметом обміну та дарування. На жаль, до нашого часу дійшло небагато свідчень про розвиток цього промислу в Почаївській лаврі.

У майстернях обителі працювали теслі, ключники, столярі, ковалі, шевці, кравці, бондарники [72, с. 136]. Монахи і послушники спільно із найманими працівниками виконували штукатурні, малярні, крівельні, кам'яні роботи.

Пошиттям одягу займалися ченці-кравці. Для виготовлення натільного та поясного вбрання використовувалося полотно, яке виготовляли з льону або конопель, а також шовкові тканини. Для пошиття верхнього одягу використовувалися грубе полотно та різні види сукна, а зимового – ще й хутро [73, с. 92]. Готовий одяг збували на місці, рідше – в інших містах Волині [72, с. 93].

Окремо варто згадати позолотну майстерню Почаївської лаври, яка виготовляла та реалізовувала церковних предметів щорічно на суму 6199 руб. сріблом [4, с. 27]. За працю і сумлінне виконання послушань братія та послушники отримували одяг, взуття, їжу та продовольчі товари.

Важливою галуззю промисловості було винокуріння. 1836 р. на Волині нараховувалося 46 винокурних заводів, а 1848 – 75, які випускали продукції на суму 138207 руб. сріблом. На середину XIX ст. на Волині функціонувало 14 пивоварень [74, с. 32]

Алкогольні напої користувались попитом серед населення, тому від гуральництва та пивоваріння монастирі мали непоганий прибуток. У лаврських гуральнях виготовляли декілька видів напоїв: горілку, медовуху, портвейн та інші

вина. У гуральнях і броварнях обителі, зазвичай, використовувалася наймана праця [75, с. 72]. Основною сировиною для виробництва напоїв служили жито, ячмінь, гречка, овес та пшениця [76, с. 92].

У василіанський період монастирське гуральництво мало неабиякий розвиток. У погребях зберігалася значна кількість бочок і пляшок алкогольних напоїв – вина, лікери, наливки, медовуха, горілка, пиво. А. Хойнацький вказує, що у 1831 р., коли ченці-василіани передавали монастир православним, у його погребях знайдено: питного меду – 74 бочки, вина угорського – 20 бочок (1 бочка = 491,976 л.), інших вин різних сортів – 415 пляшок, горілки – 10 великих куф (1 куфа = 40 відром), кілька бочок різних наливок, а також багато пляшок рому, портеру, старого меду і різного лікеру [4, с. 144].

У зазначений нами період, гуральництво продовжувало розвиватися. У травні 1855 р. збудовано лаврську броварню. Частину коштів для будівництва броварні надав граф Тарнавський. Головним інженером заводу був Мальський [77, арк. 3]. На будівництво витрачено 7834 руб. сріблом [77, арк. 6 зв.]. Устаткування – щітки для миття бочок, резервуари, термометри, крани і холодильники для зберігання пива – придбано на суму 130 руб. на Варшавському машинобудівному заводі. Для кращої роботи броварні закупили пивні бочки різного об'єму, в яких мало зберігатися зварене пиво. У містах Кременець та Дубно придбано за 18 руб. сріблом скляний посуд, дріжджі, хміль, смола для пивних бочок [78, арк. 30].

На роботу в броварні було запрошено чеського броваря Антоніна Шнайдера, якому доручалася закупівля необхідних для виробництва компонентів. Вочевидь, як на ті часи, його варили чимало. Наприкінці XIX – на початку XX ст. щорічний прибуток від продажу пива у лаврській броварні становив 850 руб. сріблом [78, арк. 37]. Відомо, також, що у січні 1901 р. на заводі зварено 230 відер пива, що становило 2826,7 літрів (1 відро звареного пива містило 12,29 літрів напою) [78, арк. 37].

Загалом, торгівля продуктами гуральництва при Почаївській лаврі була доволі збалансованою, адже місцевим жителям обителі продавала продукцію власного виробництва, а для власного споживання закуповувалися якісні спиртні напої. У

монастирських підвалах зберігалися вина, шампанське, портвейн, ром, горілка тощо інших виробників.

Монастирське гуральництво сприяло збільшенню посівів сільськогосподарських культур, із яких вироблялися алкогольні напої, що сприяло інтеграції цього сегменту монастирського виробництва у розвиток економіки й товарно-грошових відносин у Волинській губернії в середині XIX ст. [79, с. 227].

Серед повітів Волинської губернії у Кременецькому, поряд із Староконстянтинівським і Житомирським, значного поширення набуло виробництво будівельних матеріалів. При Почаївській лаврі діяли цегельний та вапняний заводи [80, арк. 8]. Лаврський цегельний завод збудовано на початку XIX ст., переважно для власних потреб. Згідно з описами, будівля заводу мала 32 сажнів довжини (75,5 м.) і 5 сажнів ширини (11,8 м.). На території цегельного заводу були ще два дерев'яні приміщення. В одному із них зберігали вироблену цеглу, а в іншому – проживали працівники заводу [81, арк. 4].

Глину, як сировину для виготовлення цегли, добували на території заводу, інші ж матеріали купувалися. Цеглу формували ручним способом. Оскільки, процес випалу на той час був трудомістким і примітивним, завод, зазвичай працював влітку, коли природнім способом сушили продукцію.

Активний розвиток цегельної промисловості розпочався з середини XIX ст. Заводи масово стали використовувати нові технології, які дозволили виготовляти цеглу впродовж року. Власні цегельні мала значна кількість православних монастирів Російської імперії. Подібні заводи існували у Жаботинському, Онуфріївському, Мошногірському, Вознесенському, Корсунському монастирях. Наприклад, у Мошногірському монастирі цегельний завод почав діяти у 1872 р., він складався з англійської випалювальної печі і виготовляв 42 тис. штук цегли. У Соловецькому монастирі виготовляли до 40 тис. шт. цегли щорічно. Власником цегляного заводу була Києво-Печерська лавра. У 1831 р. він знаходився на так званій «Низшей Лебеди», там було збудовано 6 приміщень для виготовлення цегли, три цегляні печі і три житлові будинки та інші господарські приміщення. У 1910 р. тут працювало 58 осіб, які виготовляли 2 млн. 264. тис. цегли щорічно [82.].

Зазвичай, зведенням цегельного заводу при монастирі розпочиналося укладання контракту з майстром, де зазначалися умови будівництва горна та накриття для виробництва цегли-сирцю. Також обумовлювався найм робітників, права та обов'язки майстра-підрядчика і вимоги щодо якості цегли [83, с. 226].

На цегельному заводі Почаївської лаври працювало 15 осіб, відповідальність за їхню роботу і якість продукції покладалось на виконроба (майстра), якого призначав Духовний собор [84, арк. 17]. Пошук майстра був у край відповідальною справою, оскільки від його кваліфікації залежало річне виробництво будівельного матеріалу. Були встановлені вимоги й до трудової дисципліни. Порушників звільняли із заводу [81, арк. 1].

На цегельному заводі встановлено 30-ти денний робочий графік. Робочий час становив 10 год. на день. Праця робітника не вимагала високої кваліфікації, відтак заробітна плата складала 36 руб. сріблом на місяць [84, арк. 20]. Цегельний завод був місцем постійних або тимчасових заробітків для жителів навколишніх населених пунктів.

На монастирських цегельних заводах були відсутні стандарти виготовленої продукції. Вимоги до розмірів цегли та її якісних пропорцій визначалися у кожному окремому випадку. Зокрема, у Почаївській лаврі довжина цегли становила 6 вершків (1 вершок – 4,4 см) (24,4 см), ширина 3 вершки (13,2 см), а товщина – 1,5 вершка (6,6 см). Вага цегли не повинна була перевищувати 10–11 фунтів (1 фунт – 0,40 кг.) (4–4,4 кг). На лаврському заводі цеглу виготовляли двох кольорів: червону і рожеву [94, арк. 4]. Кожна цеглина маркувалася літерами «П Л» («Почаївська лавра»). Такі власні маркування проводилися у всіх монастирях. Наприклад, цегельний завод Жаботинського Свято-Онуфріївського монастиря, що знаходився у с. Медведівка (нині Чигиринського району Черкаської обл.) маркував свою цеглу літерами «О М» («Онуфріївський монастир») [85, с. 25–29].

На лаврському заводі щорічно виробництво цегли зростало. У 1831–1834 рр. кількість річного виробництва становила 22 тис. цегли, у 1836 р. виробництво майже подвоїлося й становило 42 тис. виробів. У 1863 р. – 40 тис., а у 1894 і 1904 рр. становило 22 тис. На початку ХХ ст. обсяги річного виробництва перевищили

50 тис. одиниць, зокрема у 1908 р. – 50 тис., 1910 – 70 тис. 1911 р. виготовлено найбільшу кількість цегли – 79 тис. [86, с. 55]. Зростання обсягів виробництва цегли пов'язано, насамперед, із будівництвом Троїцького собору, яке тривало впродовж 1906–1911 рр. (Див. таб. 3).

З архівних документів відомо, що у 1854 р. згоріла частина заводу. Виробіток цегли було тимчасово зупинено. Пожежа нанесла збитків на суму 2 тис. руб. [87, арк. 98].

У 1867 р. лавра використовувала вироблену цеглу лише для власних потреб, передусім, для будівництва нових храмів та реставрації існуючих споруд. З кінця XIX ст. Духовний собор Почаївської лаври почав продавати вироблену цеглу, але реалізовували її лише у Кременецькому повіті. На початку XX ст. вартість лаврської цегли становила 4,99 руб. сріблом за одну тисячу [84, арк. 2]. Зазначимо, що завод постійно дбав про покращення якості виробленої продукції.

Таким чином, виробництво цегли у Почаївській лаврі в останній чверті XIX ст. набуло промислового виробництва, що зміцнювало потужність лаврського господарства. Зростання попиту на його продукцію, відображало загальну тенденцію розвитку цегельного виробництва на Волині, забезпечувало власні потреби та становило одну зі статей лаврського прибутку.

Лавра мала й власний вапняний завод, який знаходився у м. Почаєві. Він щорічно давав лаврі близько 300–400 корців вапна [88, арк. 16] яке використовувалося для внутрішніх потреб обителі, зокрема під час будівництва та реставрації лаврських споруд. Лише в окремих випадках його могли продавати. На заводі працювало 5 робітників, зазвичай, з місцевих жителів [81, арк. 5]. Очолював виробництво виконроб. Завод працював 14 днів в місяць цілодобово, що пов'язано з особливостями технологічного процесу [89, арк. 2]. Праця була важкою й небезпечною. З розвитком будівництва культових та господарських споруд лаврського комплексу потреби у вапні зростали. Наприклад, у 1837 р. випалено – 259 корців вапна [90, арк. 1], вже у 1844 р. – 320 корців [91, арк. 1].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в структурі економіки Волині зросло видобуток каменю, який використовували під час будівництва житлових будинків,

шосейних шляхів, залізничних колій, колодязів тощо. Загалом на території Волинської губернії на початку ХХ ст. функціонувало 75 кар'єрів [92, с. 89]. Зазначимо, що Почаївська лавра мала у власності свою каменоломню. Щорічний видобуток каменю не перевищував 20 куб. сажнів каменю. Зазвичай, він використовувався для будівництва культових та господарських споруд [86, арк. 33].

Важливе місце у структурі господарського виробництва монастирів, зокрема, й Почаївської лаври, займали свічкові заводи. 19 січня 1872 р. Св. Синод видав указ, який дозволяв духівництву православних єпархій Російської імперії, для збільшення церковних прибутків, облаштовувати свічкові заводи і крамниці [93, с. 324]. Відтак, єпархіальні свічкові заводи монополізували виробництво та реалізацію своєї продукції [94, с. 153].

Виготовленням свічок Почаївська обитель займалася з 1831 р. Свічковий завод, відповідно до указу Св. Синоду, збудовано за проектом архітектора Растрахунова у 1868 р., й став одним з найприбутковіших серед виробництв Почаївської лаври. Він був розміщений у північній частині лаврського саду. На його будівництво витрачено більше 9 тис. руб. сріблом [95, с. 256]. На заводі у різний період працювало від 3 до 10 осіб, включно з наглядачем, які працювали 10 год. на добу [88, арк. 3]. Наглядач звітував перед Духовним собором про стан заводу і кількість виробленої продукції. Традиційно наглядачами свічкового виробництва були ієромонахи обителі, зокрема, у 1834 р. – Серафим; 1836 р. – Платон [97, арк. 8]; 1839 р. – Дамаскін; 1858 р. – Маврикій, 1863 р. – Феофан, 1875 р. – Герман, 1876 р. – Геронтій та інші. Заробітна плата наглядача становила 100 руб. [97, арк. 8]. Працівники заводу, в основному це були монахи і послушники, отримували значно менше – 34 – 44 руб. на місяць [89, арк. 14].

Сировиною свічкового виробництва був віск з власних пасік, а також закуплений у Кременці та Дубно. Так, у 1832 р. закуплено білого і жовтого воску на суму 42 руб. сріблом [98, арк. 7]. Вартість воску зростала. У 1845 р у Волинській губернії за пуд платили 6,30 руб. сріблом, а вже станом на 1874 р. його вартість становила 20–22 руб. сріблом за пуд [99, арк. 3]. Відповідно зростала й вартість свічок. Свічки, які вироблялися на заводі, використовувалися не тільки у лаврі, але й

продавалися на території Кременецького повіту, а також за його межами. У 1839 р. в обителі свічки продавали від 1,8 – 2,2 руб. сріблом за пуд, їхня вартість обумовлювалася розмірами продукції та якістю [100, арк. 2 зв.]. Форми, розміри, орнамент свічок визначалися потребами їх використання: для літургій, обряду хрещення, церемонії шлюбу, панахиди тощо. Розміри воскових свічок коливалися у межах від кількох сантиметрів – двох метрів завдовжки.

Архівні документи дозволяють простежити об'єми виробництва та визначити прибутковість продукції. Так, у 1832–1833 рр. підприємство реалізувало 73 пуди (1196 кг.) свічок з білого та жовтого воску [101, арк. 56]. За той же період придбано 2 фунти цинку для фарбування свічок, на що було витрачено 7 руб. [101, арк. 1]. У наступні роки об'єми виробництва свічок різнилися, але в основному впродовж ХІХ ст. завод виготовляв від 300 до 400 пудів свічок. Проте, у 1835 р. обсяги свічкової продукції значно зросли й становили 210 пуди свічок із білого і жовтого воску [102, арк. 2–3]. У 1858 р. виготовлено 330 пудів великих і 29 пудів малих свічок, у 1859 р. виготовлено 330 пудів свічок [103, арк. 15] (Див. табл. 4).

Після введення в експлуатацію свічкового заводу кількість виготовленої продукції практично залишалася незмінною. Наприклад, у 1896 р. виготовлено 399 пудів свічок [104, арк. 11].

Від продажу свічок лише у 1834 р. отримано близько 3681 руб. У 1835 р. Почаївська лавра реалізувала свічок із білого та жовтого воску на суму 3207 руб. сріблом [104, арк. 18]. У 1835 р. – 3207, у 1838 р. продано свічок на суму 4685 руб. сріблом [105, арк. 2 зв., арк. 3]. Вартість 1 пуду свічок білого та жовтого воску, в 1836 р., складала 30 руб. сріблом, 1 пуд малих свічок коштував 36 руб. сріблом. У 1857 р. сума від реалізації свічок становила 12404 руб. сріблом [106, арк. 15] (Див. таб. 2).

Попит на свічкову продукцію на початку ХХ ст. зменшився. Очевидно, це пов'язано з поширенням використання газового та електричного освітлення.

Водночас зазначимо, що об'єми виробництва свічкової продукції на заводі Почаївської лаври були значно меншими ніж у Києво-Печерській лаврі. Наприклад, при Києво-Печерській лаврі діяв свічковий завод, який у 1830-х рр. виготовляв до

300 пудів свічок різного гатунку, 1860 р. – до 2 тис., у 1870-х рр. – до 3 тис. пудів [Див. дод. Б]. Сировину для свічок білого та жовтого воску отримували з Київської, Чернігівської та Курської губерній, понад 30 пудів бавовняної пряжі для гнотів постачав купець С. Морозов, золото-двійник – торговий дім Л. Виноградова (Москва). Виготовляли свічки різного кольору (у т. ч. червоні на Великодні свята), гладенькі, або з позолотою чи з художнім оздобленням; різного розміру, від найтонших до т. зв. «пудових». На заводі встановлено два пародвигуни, виготовлені 1873 р. за кресленнями рясофорного Анастасія. На території Троїцького монастиря, що на Чернігівщині, у 1889 р. теж збудовано свічний завод [107].

У описі маєтку Сатанівського костелу Подільської губернії за 1838 р. зазначалося, що у с. Ксьондзівці існувала воскова свічкова фабрика, у якій вироблялося близько 200 пудів воску, що давало прибуток близько 2 тис. руб. сріблом. Підприємство використовувало вільнонайману працю. Свічки продавалися у Бердичеві (за 200 верст) і в Кам'янці-Подільському (60 верст) [85, с. 28].

Важливе значення для економічного розвитку Кременецького повіту і загалом Волинської губернії мала торгівля. Торгівля, як регулятор товаро-грошових відносин, стимулювала розвиток виробництва. Почаївська лавра також була втягнута у торговельні відносини краю. Після реформи 1861 р., яка призвела до секуляризації частини земельних володінь, продаж промислових товарів різко збільшився, що у свою чергу активно сприяло економічному піднесенню обителі [108, с. 241].

Маючи надлишки виробленої продукції, лавра дедалі активніше займалася торгівлею, орієнтуючись у своїй діяльності на ринки не тільки Волинської губернії, а й України. Вона реалізовувала усе, що вироблялося у її господарствах: деревину, продукти бджільництва, свічки, церковну атрибутику та інші товари, які могли принести хоч якийсь прибуток обителі. Наприкінці XIX ст. вироблена Почаївською лаврою продукція реалізовувалася не лише у Кременецькому повіті, а й і в інших регіонах.

Як і в дореформений період, у другій половині XIX – на початку XX ст. міська торгівля на Волині розвивалася у трьох основних формах: базарній, ярмарковій та

стаціонарній [109, с. 13]. На розвиток торгівлі впливали географічне розміщення міста, наявність шляхів сполучення, зокрема, залізної дороги, шосейних і водних шляхів. Зручні шляхи сполучення дозволили Кременцю у 60–80 рр. XIX ст. посісти одне з провідних місць у гуртовій торгівлі на Волині. Дослідники зазначають, що цей гуртовий ринок збуту орієнтувався на зносини з Царством Польським, Австро-Угорщиною, Пруссією, а також із Одесою. Найбільші обороти цих міст пов'язані із торгівлею хлібом, цукром, лісом, спиртом тощо [109, с. 13].

На Волині активно розвивався внутрішній ринок. Базари діяли у Почаєві, Кременці, Дубно, Рівному та інших містах. Ті товари, які монастир не міг виробляти самостійно, він їх купляв. Переважно це були окремі види сільськогосподарської продукції, одяг, знаряддя праці, які монастир не мав змоги виготовити у себе.

А. Забелін так описував розмаїття товарів на волинських ярмарках: «Зазвичай на місцеві ярмарки привозять товари для сільських потреб, а потім красні і бакалійні товари, а також галантерейні і мануфактурні вироби. До числа перших відносяться залізні і чавунні вироби, необхідні в селянському домашньому побуті, мотузки, сира шкіра, сіль, солоня риба, олія і місцеве пиво. Товарами місцевого збуту слугує хліб, худоба, шерсть, домашнє полотно, мед і віск, сало, смола і дьоготь, оброблені шкіри та інше» [110, с. 314].

У другій половині XIX ст. в містах та містечках, поблизу яких розташовувалися монастирі, проходили сезонні торги та ярмарки. Ченці часто самі були ініціаторами та упорядниками торгів, що приносило суттєвий прибуток, який не обкладався податками. Зокрема, у 1832–1833 рр., біля монастирських воріт постійно торгували 24 особи іконами, хрестиками та іншими культовими речами. Вартість торгового місця для таких підприємців становила 1, 5 руб. на рік [86, арк. 2]. Щонеділі, у м. Почаєві був базар, де продавали свої товари мешканці міста і довколишніх сіл, а також пропонували свою продукцію монахи. Окрім того, тричі на рік відбувалися у Почаєві великі ярмарки: 29 червня, 15 серпня і 8 вересня [86, арк. 33]. Для торгів на ярмарках, монастирям надавали привілеї, що спонукало їх до участі у торгівлі. Монастирі мали свої постійні торгові двори на ярмарках, де вигідно реалізовували продукцію сільського господарства [155, с. 99].

Для реалізації церковної атрибутики, згідно з рішенням Духовного собору були облаштовані торговельні місця перед огорожею території Почаївської лаври. В умовах поживлення торгівлі у 1887 р. побудовано нові кам'яні торгові лавки. На їх будівництво лавра витратила 4500 руб. Частину матеріалів, зокрема, цегла, вапно і камінь брали із власних виробництв, інші будівельні матеріали закупувались у місцевих продавців [4, с. 208].

Відомо, що у цей період церковну атрибутику – ікони, книжки, хрестики, святу воду, реалізовували 24 продавці [4, с. 207]. Право торгувати у лавці надавав Духовний собор, виписуючи спеціальні квитанції, у яких записували суму оплати оренди, номер місця, а також особисті дані продавця. Щомісячна орендна плата становила 15 руб. за 3 м³ і 7,5 руб. за 1,5 кв. м³ [221, с. 207]. У 1914 р. сума оренди торгових лавок за рік становила 1362 руб. [111, арк. 6].

У 1896 р. реалізовано різної церковної атрибутики на суму 1382 руб. [112, арк. 6]. Близько 4 тис. руб. щороку давала монастиреві торгівля святою водою, яку продавали в основному в Кременецькому повіті.

Таким чином, господарське виробництво Почаївської лаври являло собою багатогалузевий комплекс, що забезпечував власні потреби, як релігійного центру, а також був включений у товаро-грошові відносини Волині. Основою лаврських виробництв були традиційні монастирські промисли, зокрема, бджільництво, лісове господарство, млинарство, рибальство, полювання та збиральництво. Після скасування кріпосного права у 1861 р. та низки інших економічних реформ, окремі промисли розвинулися до форм промислового виробництва, а також започатковано нові його напрямки.

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. не втратило свого економічного значення бджільництво, лісове господарство, млинарство та гуральництво. На початку XX ст. у власності Почаївської лаври було три пасічних господарства, де, окрім послушників, використовували працю найманих бджолярів. Мед використовувався для внутрішнього споживання і на продаж. Практикувалася й торгівля вуликами разом із бджолиними роями. З огляду на зростаючу динаміку

виробництва меду та його ринкову ціну, пасіки були прибутковим видом господарської діяльності.

Наявність значного масиву лісових угідь було підставою для розвитку лісового господарства в умовах ринкових відносин. Деревина використовувалася під час будівництва храмів, нових приміщень, ремонту існуючих споруд, а також як паливо. Реалізація деревини здійснювалася, переважно, у Кременецькому повіті.

Поширеною формою господарювання ченців було млинарство. Це й вид діяльності не передбачав використання значної кількості робітників, але за умов домінування аграрного виробництва у Волинській губернії, три лаврських млини забезпечували власні потреби та приносили стабільний прибуток.

Важливим сегментом господарювання Почаївської лаври було броварництво. Вкладені кошти у будівництво броварні та устаткування вказують на прибутковість цього виду виробництва. З іншого боку, лаврське броварство сприяло збільшенню посівів жита, ячменю, вівса, гречки, що були основною сировиною виробництва напоїв.

Усі підприємства Почаївської обителі підпорядковувалися економому, який ніс відповідальність за стан роботи підприємств, умови праці робітників, а також реалізацію продукції.

Наслідком пожвавлення торгово-грошових відносин у другій половині XIX ст. стало проведення сезонних торгів і ярмарок у містах та містечках, поблизу монастирів. На розвиток торгівлі в Почаєві впливало його географічне розташування на межі двох держав – Російської і Австро-Угорської імперій. Маючи надлишки виробленої продукції, лавра дедалі активніше займався торгівлею, орієнтуючись у своїй діяльності на ринки не тільки Волинської губернії, а й в інших регіонах. Вона реалізовувала все, що вироблялося у її господарствах: деревину, продукти бджільництва, свічки, церковну атрибутику та інші товари, які могли принести хоч якийсь прибуток обителі. Лаврські ченці були ініціаторами та упорядниками торгів, що приносило суттєвий прибуток, який не оподатковувався. Зокрема, згідно із рішенням Духовного собору, наприкінці 1880-х рр. облаштовано торговельні місця перед огорожею території Почаївської лаври.

3.3. Сільськогосподарське виробництво

Для вичерпної характеристики економічного розвитку лаврського господарства, організації, масштабів і форм виробничого процесу, необхідно враховувати його сільськогосподарську діяльність, яка відігравала важливу роль в економічному житті. Аграрний сектор у структурі економіки Волині впродовж впродовж XIX ст. – початку XX ст. займав домінуюче становище. Основним виробником сільськогосподарської продукції були великі землеволодіння. Їхнє привілейоване становище забезпечувалося царським указом від 1795 р. Згідно з ним, польські та українські поміщики Правобережжя отримали усі права російського дворянства, а майже 80 % селян потрапили у кріпосну залежність [113, с. 34].

Потужним землевласником можна вважати й Почаївську лавру. А. Хойнацький зазначав, що обитель володіла значними земельними маєтками та коштами. Першою жертводавцею була Анна Гойська, яка заповіла як фондуш для монастиря 10 волоків землі (1 волок = 30 моргів = 16,8 га.) та значні лісові володіння [2, арк. 2]. Наприкінці XVI ст. та у XVII ст. монастир отримував земельні наділи, зокрема княжих родин Вишнівецьких, Збаразьких, Малинських, Ясногорських, а також від представників волинської шляхти [114, с. 68]. Серед добродійців монастиря були й самі ченці – колишні світські особи, які приймаючи постриг, зрікалися своїх маєтків на користь обителі.

Процес накопичування земельних володінь тривав також у період XVIII – початку XX ст. Після польського повстання 1831 р. Почаївський монастир, внаслідок його включення у структуру РПЦ, зберіг у своїй власності всі маєтки й земельні угіддя. На початку XIX ст. обитель отримала, у власність нові ділянки землі та села Орля, Граби, Олендри та інші, які придбала готівкою або отримала згідно із заповітами шляхти [4, с. 66]. Встановлення меж земельних ділянок проходило за участю землевпорядника з м. Кременця та представника монастиря, найчастіше казначея. На початку XIX ст. Почаївська лавра мала 64 дес. землі

(1 десятина = 1,0925 га) [Див. дод. Б] з них 37 дес. займали присадибні ділянки, 10 десятин – ліс, 4 дес. – сіножаті і близько 13 дес. були необроблені [4, с. 308]. У другій половині XIX ст. її земельні володіння становили 632 дес. землі. Після скасування кріпосного права кількість земельних наділів зменшилась і становила 386 десятин [115, с. 267]. Сюди входили орні землі (чорноземи, сірі супіщані та піщані ґрунти), ліси, луки та сіножаті. Наявність земельних володінь виводила монастир зі стану економічної залежності від нерегулярних майнових пожертвувань. Більша частина угідь використовувалася як луки та пасовища. У XIX ст. значні земельні наділи стали основою для економічного розвитку монастиря [86, арк. 13]. У 1868 р. за розпорядженням архімандрита Агафанела було виміряно земельником Тофієм загальну площу лаврської землі, яка склала 386 десятин 280 саж. У 1868 р. при лаврі було 170 десятин лісу. Сюди варто віднести 10 дес. дубового заповідника, 40 дес. для вирубування [115, с. 267–268] (Див. таб. 5).

Основою сільськогосподарського виробництва у дореформений період була праця кріпосних селян. За кількістю абсолютного кріпосного населення (тобто кріпаків, приписаних до губернії) Волинь, серед 65 губерній імперії, посідала третє місце. Кріпаки становили близько 60 %, тоді як в інших регіонах України – лише 43 % [113, с. 35].

Окреме місце у категорії кріпосних селян посідали церковні селяни, які в Україні та Росії належали різним церковним інституціям – монастирям, архієрейським домам, єпископам тощо. На церковних землях вони відбували панщину, яку на початку XIX ст. замінено подушним грошовим оброком. У першій чверті XIX ст. церковні селяни перейшли у розряд державних. Згідно з даними десятої ревізії (1857–1859 рр.), на Волині близько 24 % сільського населення склали державні селяни, становище яких ні чим не відрізнялося від кріпацького стану [116, с. 35]. Відносини церковних селян та церковних установ нормувалися не спеціальним церковним правом, а загальнодержавними законами.

В Україні значна кількість церковних селян належала Києво-Печерській лаврі, Густинському, Новгород-Сіверському монастирям та іншим. Почаївському

монастирю у 1832–1833 рр. належало близько 850 селян [86, арк. 30]. До 1861 р. кількість кріпосних становила 1230 осіб [86, арк. 14].

Першою спробою реформування аграрних відносин на Правобережній Україні була інвентарна реформа 1847–1848 рр. Її законодавчою основою стали два документи, затверджені Миколою І. Перший – «Правила для управління маєтками по затвердженім для таких інвентарям в Київському генерал-губернаторстві» підписаний 26 травня 1847 р. Нова редакція цих правил затверджена 29 грудня 1848 р. під назвою «Правила управління маєтками по затвердженім для таких інвентарям в Київській, Подільській і Волинській губерніях». Інвентарні правила проголошували непорушність селянського землекористування, яке на всьому Правобережжі, зокрема й Волині, було подвірне, а не общинне. Кількість землі, якою користувалися селяни, залежала від кількості робочої худоби у селянському подвір'ї. Залежно від матеріального стану виділяли такі групи селян: тяглі (наявність тягла – робочої худоби), піші (без худоби), городники (без худоби і поля) і бобилі (без худоби, поля і хати) [117, с. 59–60].

У відповідності до наділу визначалися повинності. Панщина для тяглої землі встановлювалася у три тяглих дні і один день «жіночий», для напівтяглої – два дні піших і один день «жіночий». Придатними до роботи вважалися чоловіки 17–55 років і жінки 16–55 років. Правила встановлювали також певний обсяг робіт для селян – «уроки», а також інші повинності, зокрема, будівельні роботи, несення сторожової служби тощо [113, с. 32]. Реформа мала половинчастий характер. Вона суттєво не покращала становище селян, які й надалі були обтяжені працею на землевласника. Селянський наділ залишався у власності пана й з'явилася тенденція до зменшення селянських наділів, внаслідок чого почастишали соціальні конфлікти.

Наступним етапом аграрних перетворень стала реформа 1861 р. про відміну кріпосного права. Вона започаткована «Маніфестом 19 лютого 1861 р.», підписаних царем Олександром II. Разом із «Маніфестом» було прийнято «Загальне положення про селян, що вийшли із кріпосної залежності» та низка конкретизуючих документів, які брали до уваги особливості аграрних відносин у регіонах. Зокрема, для Правобережжя діяло «Місцеве Положення про поземельний устрій селян, що

оселені на поміщицьких землях, в губерніях: Київській, Подільській і Волинській». У цих губерніях, згідно з новим законом, в основу поземельного устрою покладено інвентарні правила 1847–1848 рр. Селяни, звільнені від кріпосної залежності отримували наділ землі, який визначався інвентарними правилами [113, с. 32]. З 1 вересня 1863 р. у Волинській губернії, як і в двох інших губерніях Південно-Західного краю, запроваджувався обов'язковий викуп селянами своїх земель. Селяни переводилися у розряд власників і за місцевим положенням залишалися прикріпленими до надільної землі [113, с. 33].

Пришвидженню реформи сприяло польське повстання 1863 р. У кріпосну реформу на Правобережній Україні були внесені зміни. Законом вводився обов'язковий викуп, зменшувалися на 20 % викупні платежі. Селяни, обезземелені у 1857–1861 рр., отримували свої наділи повністю, а обезземелені до 1857 р., отримували наділи частково. Селяни у цих губерніях, зокрема й Волині, значно збільшили свої наділи, що зафіксовано уставними грамотами. З 1866 р. державні селяни були переведені на викуп і за ними зберігалися усі землі, що знаходилися у їх користуванні [118, с. 256]. Селяни Волині були остаточно звільнені і отримали можливість для економічної свободи, що, безперечно, вплинуло на розвиток аграрного сектору економіки краю.

Після реформи 1861 р. значна кількість землі, що належала Почаївській лаврі була передана місцевим органам влади. Окрім того, селяни, які працювали у лаврських фільварках, отримали певну свободу і могли вже самі визначитися, чи працювати, чи ні. Поряд з тим, багато монастирських сіл перейшло до державних структур. У власності лаври залишилися фільварки: Старо-Почаївський і Ново-Почаївський, Будацький і Комаровецький. Компенсацію виручених з власності лаври земель держава сплачувала обителі у вигляді контрибуції [4, с. 155].

Земельна площа Волинської губернії у 1905 р. становила 5772129 дес. Близько половини земельної площі 48,9 % належало приватним власникам, 2/5 (39,8 %) становили наділи селян, решта (понад 11 %) – землі казни, Церкви, установ і товариств. У 1913 р. на її території знаходилося 1488 володінь площею від 50 – 100 дес. та 2504 володіння площею понад 100 десятин [119, с. 5–6]. Серед

найзаможніших землевласників на Волині були Радзивіли, Любомирські, Потоцькі, Яблоновські, Тарнавські, Чарторийські, Браницькі та ін., які володіли десятками тисяч десятин кожен, значна частина дворян володіла маєтками від 50 до 200 дес. землі кожен [120, с. 78-85].

У другій половині XIX ст. Почаївська лавра залишалася одним з найбільших землевласників Волині. Її основне багатство становили земельні угіддя, насамперед, орна земля, пасовища, ліси. Лише у Почаєві лаврі належало, згідно з даними карти за 1893 р., 384 дес. землі або 49 га 1339 сажнів² [121, арк. 1]. Лаврські будівлі, сад і город займали 52 дес. і 1480 сажнів²; лісові угіддя – 319 дес.; 13 дес. не оброблялися [86, арк. 14] (Див. таб. 5). Також у її власності перебували села Старий і Новий Почаїв, Будки, Бережна, Червона Лука, Вигода і частина села Комарівка. Господарство монастиря було представлене і п'ятьма фільварками: Старо-Почаївського, Ново-Почаївського, Будацького, Комаровецького і Червонолуцького [4, с. 146].

Культура обробітку землі упродовж XIX ст. залишалася малоефективною. Землю обробляли важким плугом – сабаном, у який запрягали по 2–3 пари волів. Основні монастирські угіддя знаходилися на незручних для обробітку землях – в болотистих місцевостях, під лісом. На таких ґрунтах монастирські селяни вирощували технічні культури але, зазвичай, зернові. Крім того, на полях вирощували картоплю, буряк, капусту, цибулю, огірки, моркву, квасолю та інші сільськогосподарські культури [123, арк. 2].

Також сіяли пшеницю, ячмінь, гречку. У сегменті ярових культур значне місце займав овес. Його посіви відзначалися стабільністю, проте невисокою врожайністю. Як найбільш стійку і витривалу культуру, овес сіяли на гірших землях.

На основі архівних документів можна простежити урожайність лаврських земель. У 1834 р. зібрано: пшениці – 445 корців; ячменю – 653; гречки – 445; вівса – 1749; проса – 44; гороху – 50; конопель – 7 [124, арк. 1, 3]. У 1836 р. урожайність становила: пшениці – 444 корців; ячменю – 403; гречки – 358; проса – 10; гороху – 160 [125, арк. 9 зв.]. У 1837 р. зібрали: пшениці – 359 корців; ячменю – 534; гречки – 357; гороху – 65; коноплі – 11 [126, арк. 9 зв.]. У 1839 р. отримано: пшениці –

266 корців; ячменю – 600; гречки – 539; гороху – 62; коноплі – 52 [127, 8 зв.]. У 1840 р. було зібрано: ячменю – 115 корців; гречки – 163; вівса – 440; гороху – 22; проса – 13; бобових – 2 корци; картоплі – 147 корців [128, арк. 1] (Див. таб. 6). Виробництво сільськогосподарської продукції, в основному, задовольняло внутрішні потреби обителі.

Керівництво лаври дбало про підвищення агрокультури, зокрема, шляхом використання якісного сортового насіння. Для закупівлі посівного матеріалу, наприклад, у 1912 р. виділено 8226 руб. [123, арк. 3]. Більша частина врожаю городніх культур забезпечувала потреби лаврської трапезної. Надлишки продавали. Із продажу врожаю у 1912 р. Почаївська лавра отримала 2195 руб. [128, арк. 2].

Важливою галузю сільськогосподарського виробництва лаври було садівництво. У лаврських садах вирощували яблуні, груші, сливи тощо. У володінні Почаївської лаври було шість садів, у яких працювали від 20 – 26 осіб, переважно садівники, найняті на роботу монастирем, їм допомагали послушники. Працівники мали певне коло обов'язків, що дозволяло здійснювати догляд за лаврським садом [128, арк. 2]. Для утримування саду в належному стані був спеціально призначений ієромонах, у обов'язки якого входило наглядати за садом, закуповувати необхідний для робіт у саду інвентар, продавати врожай, наймати працівників і розраховуватися з ними.

Щомісяця ієромонах звітував Духовному собору Почаївської лаври про виконану роботу. Крім ієромонаха, який завідував садом і найманими працівниками, за роботою в садах пильнували контролер і писар [129, арк. 24]. Поденним працівникам найнятим для роботи у садах, лавра сплачувала щоденно від 5 – 10 руб. сріблом в залежності від об'ємів і характеру самої роботи [130, арк. 4]. Обов'язками найманих працівників було садіння дерев, щеплення, косіння трави, вчасний збір плодів, охорона саду тощо.

На основі аналізу архівних даних з'ясовано, що частину садів лавра передавала в оренду. Орендарями були переважно єврейські купці, мешканці Почаєва та інших містечок Кременецького повіту [128, арк. 2]. Наприклад, у 1901 р. сад, в якому нараховувалося 2637 плодових дерев (груші, яблуні, сливи, горіхи) на

п'ять років взяв в оренду Волько Садовник [131, арк. 2]. У 1902 р. лавра передала в оренду Жидичинські сади Ісеру Востюрі. Після закінчення терміну оренди, у 1908 р., вона була продовжена, але вже за вищою ставкою [135, арк. 27]. Природньо, що орендна плата змінювалася, проте незмінними залишалися зобов'язання орендарів щодо утримання садів, їхнього догляду, забезпечення збору врожаю, оплати праці садовим робітникам.

Отримані за оренду садів кошти доводилося витратити на зарплатню працівникам, закупівлю саджанців і садового інвентарю (садові ножі, ножиці для обрізання гілок, оприскувачі тощо), що у свою чергу покращувало рентабельність праці [128, арк. 8]. Частина зібраних плодів використовувалася як сировина для монастирської гуральні.

Аналіз архівних документів дозволив отримати уявлення про рівень прибутковості від оренди садів. У 1834 р. орендна плата склала – 2810 руб. сріблом [132, арк. 9]; у 1836 р. – 2700 руб. сріблом [133, арк. 5]; у 1839 р. – 2775 руб. сріблом [127, арк. 3]; у 1840 р. – 2594 руб. сріблом [134, арк. 2]; у 1901 – 1905 рр., щорічна орендна платня за користування садом з 2637 дерев становила 1500 руб. [136, арк. 2]. Вартість оренди садів залежали від їхньої площі та наявної кількості плодкових дерев. Наприклад, Жидичинські сади у 1902–1908 рр. обходилися орендареві 400 руб. на рік [135, арк. 3]. Проте, з 1908 р. щорічна орендна платня зросла до 830 руб. [135, арк. 27]. Прибуток від оренди садів витрачався на придбання необхідних садових матеріалів та інвентаря, а також на виплату зарплатні лаврським садовим працівникам. При цьому слід мати на увазі, що кошти, виручені від оренди садів, не набагато перевищували прибуток. Наприклад, лише у 1914 р. лавра сплатила працівникам садів 1640 руб., що на 140 руб. перевищило прибуток від оренди [136, арк. 26]. На наш погляд, більш прибутковим були сади, які не перебували в оренді. Насамперед тому, що реалізація врожаю давала можливість отримати більший прибуток, ніж від оренди. У 1912 р. лавра отримала від продажу врожаю із власних садів 8400 руб. [137, арк. 48]. У серпні наступного 1913 р. продано врожай на суму 5600 руб. [137, арк. 29]. Зазначимо, що у 1914 р. вартість яблук у м. Почаєві була такою: «Антонівка» – 2 руб. за пуд (1 пуд = 16,380496 кг.)

[Див. дод. Б], яблука зимових сортів – 4 руб. за пуд. Доставка товару оплачувалася окремо [138, арк. 104].

Отже, збір урожаю і його продаж, а також оренда лаврських садів, як для обителі, так і для торговців Почаєва, відігравали важливу роль в їхньому економічному житті.

Значне місце в господарстві Почаївської лаври відіграло й тваринництво. Загалом процес розведення домашніх тварин у монастирських маєтках відбувався безперервно. Головна його умова – достатні запаси кормів. Наявність пасовищ давала змогу займатися розведенням свійської худоби. У монастирських господарствах утримували велику і малу рогату худобу, свиней, коней. Розвинуте було птахівництво. Тваринництво в Почаївській обителі було традиційним. М'ясо свійських тварин споживалося в їжу, а вичинені шкури використовувалися як сировина для виготовлення ремісничих і промислових виробів, зокрема виготовлення верхнього одягу, взуття та для інших господарських потреб монастиря. Тож, у тваринництві помітною була тенденція до збільшення поголів'я. Із переходом монастиря у власність РПЦ поголів'я худоби різко збільшилося, зокрема, у монастирських фільварках утримували велику рогату худобу, свині, птиці та інших тварин [4, с. 146]. Худоба не тільки використовувалася для обробітку землі, господарських перевезень та перевезень пасажирів, а також була предметом купівлі-продажу.

Аналіз існуючих архівних документів засвідчує, те що тваринництво мало товарний характер. За свідченням Ф. Рудницького, ще у 1736 р. в господарстві Почаївського монастиря було 62 коней, 36 волів, 30 корів, 150 овець, 40 кіз [4, с. 152]. У 1833 р. при господарстві лаври було 141 коней, 115 голів ВРХ, 243 овець [86, арк. 98]. У 1837 р. при господарстві монастиря було: коней – 67; корів – 106; овець – 813; кіз – 8; свиней – 132; індиків – 49; гусей – 50; курей – 118 [126, арк. 9]. Вже у 1838 р. при лаврських фільварках було: 38 коней, 4 бугая, 60 корів, 22 биків, 325 овець, близько 100 великих свиней і 64 поросят, 94 індики, 550 курей, 100 качок [139, арк. 8, 8зв., 9, 9 зв.]. У 1839 р. у всіх монастирських фільварках було: коней – 33; волів – 56; корів – 70; баранів – 14; овець – 131; свиней – 118; індиків –

84; гусей – 48; курей – 114 [127, арк. 8]. Господарство монастиря у 1844 р. налічувало 169 голів великої і 213 голів малої рогатої худоби, 45 свиней, 11 коней [140, арк. 32] (Див. таб. 7).

До початку Першої світової війни при монастирі було 40 корів, а вже після завершення війни лишилось 3, поросят було 50 – залишилося 12, так само спостерігалось із іншою домашньою худобою та птицею [142, арк. 8]. Поголів'я зменшилося, зокрема й тому, що частина худоби була використана на потреби війська. Усі види продукції, які отримувала обитель від тваринництва, а це, в основному, шкіра, сало, м'ясо, здебільшого йшли на монастирські потреби. М'ясо і сало входили до харчового раціону монастирських найманих робітників.

За худобою доглядали селяни, які отримували платню, одяг та їжу. Середня заробітна плата таких робітників коливалася від 1 – 3 руб. сріблом, залежно від обсягу роботи.

Отже, з початку свого заснування Почаївський монастир володів значними масивами землі, що включали орні землі (чорноземи, сірі супіщані та піщані ґрунти), ліси, луки та сіножаті. Процес накопичування земельних володінь тривав також у період XIX – початку XX ст. На початку XIX ст. Почаївська лавра мала 64 дес. землі (69,76 га). У другій половині XIX ст. її земельні володіння становили 632 дес. землі (688,88 га). Після скасування кріпосного права кількість земельних наділів зменшилась і у 1868 р. становила 386 дес. (420,74 га), у 1893 р. земельні наділи обителі становили 384 дес. (418,56 га). Окрім того, лавра у 1868 р. мала 170 дес. лісу. У різні роки обитель володіла селами: Орля, Граби, Олендри, Старий і Новий Почаїв, Будки, Бережна, Червона Лука, Вигода і частина села Комарівка. Господарство монастиря було представлене і п'ятьма фільварками: Старо-Почаївського, Ново-Почаївського, Будацького, Комаровецького і Червонолуцького. До 1861 р. Почаївській лаврі належало 1230 осіб кріпосних селян.

Нами встановлено, що вирощування зернових культур, городництво, садівництво, а також тваринництво становили один із основних сегментів монастирського господарства, які давали прибутки обителі й переважно забезпечували власні потреби. Основні монастирські угіддя знаходилися на

незручних для обробітку землях – у болотистих місцевостях, під лісом. На таких ґрунтах монастирські селяни вирощували технічні культури, але, зазвичай, зернові – пшеницю, ячмінь, гречку, овес. Також на полях обителі вирощували картоплю, буряк, капусту, цибулю, огірки, моркву, квасолю, горох та інші сільськогосподарські культури. Більша частина врожаю городніх культур забезпечувала потреби лаврської трапезної. Загалом, займаючись сільськогосподарською діяльністю, лавра була включена у систему товарних відносин Волині та впровадженню у сільському господарстві нових технологій.

Важливою галузю сільськогосподарського виробництва лаври було садівництво. Власністю Почаївської лаври було шість садів, у яких працювали від 20 – 26 осіб, переважно садівники, найняті на роботу, і послушники. На основі архівних даних з'ясовано, що частину своїх садів лавра передавала в оренду. Вартість оренди садів залежали від їх площі та наявної кількості плодкових дерев. Прибуток від оренди садів витрачався на придбання необхідних садових матеріалів та інвентаря, а також на виплату зарплатні лаврським садовим працівникам.

Значне місце в господарстві Почаївської лаври відігравало й тваринництво. У монастирських фільварках утримували велику і малу рогату худобу, свиней, коней. Розвинуте було птахівництво. У тваринництві та птахівництві помітною була тенденція як до збільшення, так і зменшення поголів'я. Динаміка поголів'я рогатої худоби та птиці показує, що така їх чисельність цілком задовольняла внутрішні потреби обителі. Усі види продукції, які отримувала обитель від тваринництва, а це, в основному, сало, м'ясо, молочна продукція здебільшого йшли на харчування братії та прихожан лаври.

3.4. Розвиток соціальної інфраструктури

Утвердження капіталістичних відносин на території України впродовж XIX ст. супроводжувалося впровадженням нових організаційно-правових форм господарювання. Об'єднання Лівобережної та Правобережної України в межах Російської імперії стимулювало розвиток інфраструктури, яка забезпечувала управління виробництвом, військовими силами, транспортом, торгівлею, покращувала життєдіяльність городян й була одним із ефективних засобів інтеграції новоприєднаних територій. У цей період в містах і містечках України, на засадах російського законодавства, стрімко розвивалася мережа поштових установ, готелів, електростанцій тощо.

Важливим інструментом управління держави були поштові установи, які забезпечували своєчасне надходження інформації з центральних органів влади у губернії, повіти і навпаки, служили засобом з'єднання економічних центрів шляхом зростання товарних і пасажирських перевезень, грошових переказів й, таким чином, сприяли формуванню політико-культурного середовища.

Впродовж XIX ст. поштове обслуговування у Російській імперії зазнавало реорганізаційних змін. Головне управління поштових справ, створене у 1802 р., реорганізовано у Поштовий департамент (1811 р.) й підпорядковане спочатку Міністерству поліції, а з 1819 р. – Міністерству внутрішніх справ [142, с. 17]. 1 січня 1831 р. наказом Сенату ліквідовувалися губернські поштамти й створювалися губернські поштові контори, які поділялися на три класи. Того ж року затверджено «Положення про нове улаштування поштової частини», згідно з яким встановлено 11 поштових округів під керівництвом поштових інспекторів. Поштові установи на території України включено до 4-го, 5-го та 6-го загальноросійських поштових округів, Волинська губернія віднесена до 5-го поштового округу. Станом на 1852 р. у Волинській губернії функціонувало 65 поштових станцій, за якими нараховувалося 626 трійок коней [143, с. 207–208]. Зазначеним документом, окрім державної мережі поштових установ, дозволено створювати так звані «вільні

пошти» – недержавні структури. Ці заклади відкривалися приватними особами на «перегонні гроші» й не отримували ніякої фінансової підтримки від державних органів влади. Проте утримувачі приватних поштових установ були зобов'язані дотримуватися загальних правил перевезення пошти, кур'єрів, естафет, пасажирів, грошових переказів. На території України перші такі «вільні пошти» з'явилися у Волинській та Подільській губерніях, оскільки вони були найкраще адаптовані до комерційної діяльності поштових перевезень, які були характерні для Речі Посполитої. Загалом, у Волинській губернії станом на 1852 р. функціонувало 65 поштових станцій, за якими рахувалося 626 трійок коней [143, с. 209]. Для порівняння у 1840 р. у Київській губернії було 48 поштових станцій, Волинській – 63, Подільській – 46 [142, с. 25].

Поштове відділення при Почаївській лаврі відкрите наприкінці 1859 р. у лаврському дворовому готелі [144, арк. 2], завдяки якому ченці і жителі Почаєва вчасно могли отримувати свою кореспонденцію. На облаштування поштової станції витрачено 200 руб. сріблом, на які придбано канцелярське приладдя і меблі [144, арк. 24]. На поштовій станції працювали листоноші, які передавали не тільки листи, а й грошові перекази, переважно, для лаври. Максимальна сума грошового переказу становила 500 руб. сріблом [144, арк. 1]. Для кращої роботи і вчасної доставки кореспонденції поштова станція мала віз та коні [144, арк. 18]. Поштові послуги коштували не дуже дорого. Щоб надіслати листа треба заплатити від 2 – 7 копійок, за посилку вагою у один фунт – від 5 – 20 коп. в залежності від відстані.

Частину витрат на утримання пошти брала на себе лавра, зокрема, надавала квартиру з опаленням і освітленням для проживання наглядача. Керівництво лаври сподівалося, що станцію обслуговуватиме трійка казенних коней, а наглядач прийматиме для переказу кошти, згідно з розпорядженням Житомирської губернської поштової контори. Проте виявилось, що суми переказів не мали перевищувати 500 руб. сріблом, а замість казенних коней стали використовувати лаврських. Були й інші непередбачувані витрати, які змусили священного архімандрита лаври Антонія звернутися 28 лютого 1862 р. до головноуправляючого поштовим департаментом Волинської губернії й повідомити про фінансові збитки

обителі й припинення фінансування Почаївського відділення. Лише 2 грудня 1882 р. очільник губерньського поштового департаментом звернувся до керівництва Почаївської лаври з пропозицією відновити роботу пошти. Очевидно, що відсутність поштового відділення створювали незручності для обителі. Двічі на тиждень лавра відправляла і забирала пошту з найближчого відділення, яке знаходилося у Кременці. Тому на підставі цього листа, Духовний собор лаври 29 грудня 1882 р. прийняв рішення про поновлення діяльності відділення і брав на себе зобов'язання надати приміщення з опаленням і освітленням, профінансувати початкові витрати на облаштування і канцелярські товари, а також двічі на тиждень надавати коней для транспортування кореспонденції в Кременець і назад [144, арк. 2 зв.].

Відкриття поштової станції керівництво лаври узгоджувало з вікарієм Волинським єпископом Острозьким Олександром, від якого 14 листопада 1884 р. надійшла телеграма з відповідним дозволом [144, арк. 7]. Підготовка приміщень для потреб поштової станції покладалася на наглядача лаврських гостиниць, який періодично інформував Духовний собор про хід виконання необхідних робіт. Вже 26 листопада 1884 р. він доповідав про можливість надати три кімнати на другому поверсі у лаврській «Базарній гостинниці» для поштової станції і необхідність облаштувати у першій кімнаті кухонну піч [144, арк. 6]. Складено перелік необхідних меблів – шаф, столів, стільців, ламп, свічок, тапчанів, а також спеціальної скрині для зберігання грошових переказів, марок, конвертів тощо [144, арк. 24, 24 зв.]. На придбання канцелярських товарів Духовний собор просив Кременецьке казначейство виділити 40 руб. сріблом [144, арк. 29]. Окрім цього, лавра додатково виділила ще 15 руб. сріблом 33 коп. на утримання поштової станції [144, арк. 37].

На початку грудня 1884 р. поштовим департаментом встановлено графік роботи Почаївської поштової станції. Духовному собору Почаївської лаври повідомлялося, що отримання і відправлення поштової кореспонденції з Почаєва відбуватиметься двічі на тиждень – у вівторок і п'ятницю. У наступні дні – середу і суботу з «8 ранку до 2 годин пополудні» видаватимуть і прийматимуть

кореспонденцію, а у святкові дні пошта для жителів містечка працюватиме з 8 ранку до 10 години [144, арк. 12].

Фінансування поштової станції взяли на себе жителі Почаєва. Щорічна сума становила 104 руб. сріблом і у перші три роки сягала 312 руб. сріблом Проте на початку 1885 р. управляючим поштовою частиною Волинської губернії з'ясовано, що насправді сума становитиме лише 266 руб. сріблом. Різницю в 46 руб. сріблом управляючий просив лавру покрити зі своїх коштів [144, арк. 31]. З дозволу архієпископа Волинського і Житомирського Тихона Духовному собору лаври було дозволено упродовж трьох років дофінансовувати станцію, а також щорічно перераховувати 40 руб. сріблом на канцелярські витрати [144, арк. 34].

У лютому 1885 р. управління Київського телеграфного округу повідомляло Духовному собору про проведення телеграфної лінії від Кременеця – Почаєва і намір облаштувати телеграфну станцію у Почаєві. У зв'язку з цим управління просило «сприяти казні» і надати під телеграфну станцію одну-дві кімнати з опаленням і освітленням або взяти на себе часткове фінансування проведення телеграфної лінії Кременець-Почаїв. Начальник управління Київського телеграфного округу наголошував, що термін встановлення лінії «знаходяться в прямій залежності від кількості пожертвувань», сподіваючись на підтримку Духовного собору [144, арк. 38, 38 зв.]. Розуміючи важливість розвитку зв'язку в країні й маючи зацікавленість у цьому, Духовний собор у квітні 1885 р. прийняв рішення надати ще дві кімнати з меблями у приміщенні, де розміщувалась пошта [144, арк. 41].

Згідно з документами, безкоштовно оренда п'яти мебльованих кімнат для потреб пошти і телеграфу, а також виділення певних сум на канцелярські товари, обумовлено на перші три роки їхньої діяльності у Почаєві. 17 березня 1887 р. члени Духовного собору звернулися до архієпископа Волинського і Житомирського Паладія, звітуючи про свої витрати на утримання поштово-телеграфної станції у Почаєві. Зазначалося, що згідно із розпорядженням архієпископа Тихона, від січня 1885 р., лавра впродовж трьох років зобов'язувалася перерахувати ще 166 руб. сріблом на потреби станції з тим, щоб у подальшому відмовитися від безкоштовно

оренди приміщень і фінансових виплат. Керівництво лаври просило архієпископа прийняти рішення з цього питання [144, арк. 44, 44 зв.].

Створення таких ліній зв'язку, як пошта і телеграф, наприкінці XIX ст. мало важливе комунікативне значення. Завдяки цим установам не лише ченці, але й інші мешканці Почаєва могли вчасно одержувати листи, повідомлення і телеграми. Проте основні витрати на облаштування та початкову діяльність поштово-телеграфної станції у Почаєві покладалися на місцевих жителів і Почаївську лавру. Зазвичай, непередбачувані витрати, які виникали впродовж перших трьох років діяльності почаївського відділку, управління київського телеграфного округу не фінансувало, а перекладало на обитель. Вище духовне керівництво Волинсько-Житомирської єпархії, а також Почаївської лаври було зацікавлене у розвитку і поживленні засобів зв'язку, тому задовольняло усі прохання, які надходили з боку державних установ. Одночасно відзначимо, що Духовний собор з усією серйозністю ставився до покладених на лавру витрат і ретельно їх аналізував.

У другій половині XIX ст. впевнено заявила про себе фотографія. На початках вона існувала як вид діяльності ентузіастів. Наприкінці XIX ст. фотографія почала відігравати помітну роль у відображенні історично-суспільного життя і поступово ставала більш доступною технічно. На той час обладнання виготовляли промисловим способом, почали діяти перші спеціальні фотофірми.

Фотографічну майстерню у лаврі засновано у 1871 р. Духовний собор ініціював її створення, доручивши ієромонаху Ієроніму, типографу друкарні, вивчити це питання. 7 червня того ж року типограф доповідав, що у Кременці проживає міщанин Соломон Григорович Моргуліс, який навчався фотографічній справі і займався фотографуванням у Єскатинославі, Херсоні, Одесі, Харкові, має фотографічний апарат і необхідні матеріали. У Кременець він повернувся вимушено, оскільки «викуп від рекрутства» розорив його, проте мав намір повернутися в Одесу [145, арк.3, 3 зв.].

Погодивши із Соломоном Моргулісом відкриття фотографічної майстерні, ієромонах Ієронім вважав домовленість вигідною для лаври справою. Він порівнював висунуті С. Моргулісом умови більш сприятливими, ніж з якимось

Пташинським. Останній у 1867 р. вимагав винагороду 300 руб. сріблом, що включало приїзд, харчування та компенсацію матеріалів для виготовлення чотирьох матриць з видами на лавру, які залишалися у його власності. Ще 300 руб. йому було обіцяно за виготовлення 12 видів лаври. У 1871 р. пропонував керівництву лаври виготовити 10 тис. карточок, які коштували б 700 руб. сріблом [145, арк. 3 зв.].

Натомість С. Моргуліс пропонував навчання двох учнів фотографічній справі впродовж двох місяців, а можливо й більше, за винагороду в сумі 350 руб. сріблом. Загалом, підсумовував ієромонах Ієронім, для першопочаткових потреб майстерні фотограф зобов'язувався надати апарати та інструменти вартістю 246 руб. 60 коп., матеріали на 10 тис. карточок, що разом із навчанням учнів становило 712 руб. сріблом 95 коп. Такі умови співпраці типограф вважав надзвичайно сприятливими для відкриття лаврської фотомайстерні. Відтак, залишалось відібрати здібних учнів [145, арк. 3 зв., 4]. Документи свідчать, що сам ієромонах Ієронім зацікавився вивченням фотосправи і у рапорті від 15 червня 1871 р. на ім'я архієпископа Волинського і Житомирського Агафанела, просив звільнити його від обов'язків в Духовному соборі та у Церкві [145, арк. 11]. Його прохання задовільнили. У фотографа С. Маргуліса навчалось три учні [145, арк. 27].

Навчання фотографії проходили успішно. Проте, для створення повноцінних умов виникла потреба в облаштуванні скляної галереї, про що доповідав типограф 23 липня 1871 р. [145, арк. 22]. Ієронім пропонував її побудувати в саду, біля типографського корпусу й зауважував, що витрати будуть не обтяжливими, оскільки на дерев'яні конструкції можна використати ліси, зняті з дзвіниці. Скло та інші матеріали доручалося докупити економому та типографу [87, арк.23, 24]. Будівництво фотографічної галереї тривало майже рік й завершилося влітку 1872 р. Рішенням Духовного собору будівельникам та іншим працівникам було виплачено 145 руб. сріблом [145, арк. 29, 30].

Після завершення навчання, фотографічну майстерню очолив типограф Ієронім. Йому доручалося продовжувати розвиток «фотографічного мистецтва» й відбирати для цієї справи найбільш здібних монахів і послушників [145, арк. 27, 28].

Значна кількість прочан, які прибували до лаври, потребували хоча б мінімально облаштованого житла. Одноповерховий готель або «гостьові келії», для проживання високопоставлених осіб знаходився на північ від архієрейського будинку [4, с. 400]. Проте, в середині XIX ст. цього було не достатньо. У 1861–1867 рр. розпочалося будівництво триповерхового лаврського П-подібного готелю за межами обителі, після завершення якого значно збільшилася кількість прочан. Витрати на його будівництво становили 14 тис. руб. сріблом [115, с. 255].

Очевидно, що новозбудований готель не задовольняв усіх потреб з поселенням зростаючої кількості прочан. У 1878 р., згідно із розпорядженням Міністерства державного майна, Почаївська лавра отримала приміщення в Почаєві: т. зв. «Ратушу» і 0,20 дес. землі біля неї. Наступного, 1879 р. тут зведено двоповерховий готель для гостей і прочан, а також господарські приміщення і конюшня. Згодом другий поверх цього готелю передано для потреб пошти і телеграфної станції [115, с. 275–276].

Ще один готель лавра побудувала у 1883 р. Як зазначав архімандрит Амвросій у своїй історичній розвідці, деякі паломники змушені були ночувати в єврейських корчмах. «Новий готель» знаходився поблизу лаврських воріт, навпроти Успенської каплиці. У цьому готелі було 30 номерів. Також були зведені допоміжні приміщення – конюшні, споруди господарського призначення, а також продовольча лавка, у якій монахи обителі реалізовували продукти харчування для прочан [115, с. 293]. Прибуток лаврі від готелів приносила не тільки оплата за ліжко паломників, але й від готельного буфету, цирульні тощо.

Згодом, у 1894–1895 рр. за братським корпусом по правій стороні «західних воріт», з метою збільшення кількості проживаючих було збудовано ще один двоповерховий готель [4, с. 405]. Також лаврі належала невеличка капличка на території Кременецького вокзалу, для зустрічей поважних гостей [4, с. 317] (Див. таб. 8).

У другій половині XIX ст. Почаївську лавру відвідало безліч поважних гостей як серед дворян так і представників духовенства. Зокрема, лавру відвідали: генерал-губернатор Південно-Західного краю, граф А. Ігнат'єв, командувач військами

Київського військового округу, генерал-ад'ютант М. Драгомиров, корпусний командир генерал-лейтенант, князь І. Шаховський, обер-прокурор, таємний радник В. Саблер та інші гості [4, с. 293]. У 1879 р. лавру відвідав митрополит Київський Платон. У зв'язку із святкуванням 50-річчя входження Почаївської лаври у структуру РПЦ, у 1890 р. обитель відвідали близько 15 тис. паломників і поважних гостей, серед яких були: волинський губернатор Е. Янковський, волинський губернський, представник дворянства С. Уваров, граф Ігнат'єв, генерал фельдмаршал, князь М. Михайлович, міністр імператорського двору генерал ад'ютант, граф І. Воронцов-Дашков, князь Оболонський, а також єпископи: Подільський і Брацлавський Дмитрій, Володимиро – Волинський Паїсій, Холмський і Варшавський Флавій, митрополит Київський і Галицький Іонікій [4, с. 288].

Таким чином, упродовж 1861–1895 рр. лаврою було створено готельний комплекс, який включав чотири готелі включно з господарськими приміщеннями та конюшнями для розміщення високоповажних гостей і паломників. Наприклад, у Київській лаврі діяло чотири великі цегляні корпуси, в яких знаходилося – в одному 36, у другому – 39, у третьому – 34, у четвертому – 25 номерів; всього в комплексі лаври було 134 номери [16, с. 182].

Налагодження системи харчування для обслуговування насельників та паломників було важливим сегментом життєдіяльності Почаївської лаври. Переважну частину продуктів харчування виробляли лаврські фільварки. Проте, окремі продукти доводилося закуповувати у місцевих жителів та на ринках Кременецького повіту, що своєю чергою сприяло розвитку товарного-грошових відносин регіону. Харчуванням у монастирі опікувалася трапезна, де працювало в середньому до 10 осіб. У різні роки тут працювали три кухарі яким виплачували від 9 – 15 руб. сріблом, помічники повара і кухарі, місячна платня яких становила 12 руб. сріблом [147, арк. 14]. Щороку на харчування Духовний собор витрачав близько 5 тис. руб. сріблом (Див. таб. 8).

Раціон харчування лаври враховував вимоги церковного календаря, який передбачав періоди посту. Архівні документи містять інформацію щодо асортименту та кількості спожитої продукції. Наприклад, у 1839 р. на ринках міст

Кременця та Острога ченці купували: гречану крупу, сплативши 12 руб. сріблом 5 коп. за 7 пудів і 10 фунтів; ячмінну – 10 руб. сріблом; пшеничну – 18 руб. сріблом; горох – 6 крб.; масло – 15 руб. сріблом 6 коп. за 1 пуд [148, арк. 1]. Того ж року докуповували також м'ясо 1-го гатунку, яке коштувало 16 копійок за фунт (400 гр.), пшеничний хліб вартістю 3,5 коп. Склянка молока коштувала 1,5 коп., пара курчат – 20–25 коп., курка – 40 коп., полуницю продавали по 10 коп. за фунт [148, арк. 3].

Наприклад, у 1838 р. спожито м'ясо 15 свиней, 40 індиків, 14 гусей, 35 качок і 213 курей [148, арк. 8]. У 1896 р. потреби лаври в продуктах харчування значно зросли. За вказаний рік спожито: борошна – 2948 пудів; готового хліба – 3638 пудів; гречаної крупи – 398 пудів; рисової крупи – 34 пуди; риби – 400 пудів; масла – 71 пуд; яєць – 9884 штук; сала – 69 пудів [149, арк. 32]. Попри значні запаси власних заготівель сільськогосподарської продукції, обителі довелося додатково купувати борошно, сіль, рибу, олію, масло та інші види продуктів харчування на суму 937 руб. 55 коп. [149, арк. 42] (Див. таб. 9).

Окрім продуктів харчування, Почаївська лавра закупувала і спиртні напої, проте, не стільки для власного споживання, скільки для фуршетів за участю представників влади, високоповажних гостей тощо, які щорічно відвідували обитель. Вартість спиртних напоїв залежала від їх якості. Наприклад, шампанське у 1896 р. коштувало – 4,50 руб. сріблом за пляшку, «Шато-Марго» закупили три пляшки по 0,95 коп.; вино марки «Ратум» коштувало 0,75 коп., портвейну закупили 131 пляшку по 1 руб. сріблом за одиницю товару; вино церковне – 39 пляшок по 0,50 коп.; столове вино – 4 пляшки по 0,50 коп. кожна; «Кагор» коштував 0,60 коп., коньяк – 3 пляшки по 1,80 руб. сріблом; горілки – 9 пляшок по 0,90 коп. кожна [149, арк. 29].

Наведені дані, на нашу думку, можна вважати середніми для визначення щорічного споживання згаданих продуктів. До того ж, наведений перелік продуктів є неповним, оскільки у ньому не фігурують овочеві та баштанні культури, фрукти, олія, сири, сметана, молоко, м'ясо великої та дрібної рогатої худоби, риба та інші продукти власного господарства. Додамо, що продукти власного виробництва

суттєво економили лаврські кошти. Передусім, це стосувалося виробництва м'яса, ціна якого завжди була вищою, ніж овочів та фруктів.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. в Почаївській лаврі активно розвивалося нові напрямки господарювання, пов'язані з розвитком науки і товаро-грошових відносин. За ініціативи та підтримки Духовного собору Почаївської лаври, працювали готелі для прихожан, телеграф, пошта, фотографічна майстерня, трапезна, баня, пральня. Варто зазначити, що розвиток соціальної інфраструктури позитивно вплинув на якість життя жителів м. Почаєва. Потреба у продуктах харчування як для жителів лаври, так і для прочан, сприяли поживленню товарно-грошових відносин у регіоні.

Від 1833 р. при лаврі формувався штат працюючих, які виконували роботу, згідно із займаними посадами, зокрема, й господарського характеру. Усім посадовим особам лаври, включаючи братію монастиря, а також найманим робітникам, виплачувалася заробітна плата, згідно із посадовими обов'язками.

Державне фінансування на утримання обителі мало наступні статті: жалування архімандриту і настоятелю; жалування штатним і найманим працівникам; забезпечення трапези (риба, вино, пиво і дрова), на ремонт монастиря та інші [150, с. 30].

Кожна лавра чи монастир РПЦ отримував від держави кошти на щорічне утримання. Так, з 1842 р. штатні монастирі отримували: чоловічі – один монастир – 4 830 руб. сріблом, дев'ять – по 3185 руб. сріблом, один – по 3165 руб. сріблом 47 коп., дванадцять – по 2 220 руб. сріблом, дванадцять – по 1540 руб. сріблом; жіночі: чотири – по 2 765 руб. сріблом, чотири – по 2 155 руб. сріблом, п'ять – по 1455 руб. сріблом. У 1863 р. державна скарбниця видала грошових допомог монастирям на суму 303089 руб. сріблом 7 коп. 227. Для порівняння у 1860-х рр. десятина землі коштувала близько 20 руб. сріблом [16, с. 174]. Після реформи 1861 р. і звільнення державних селян, які перебували на службі у монастирів, призначено значні суми компенсацій за втрату робітників. Так, згідно із рішенням Державної ради від 21 березня 1865 р., усім монастирям встановлено щорічно видавати 168200 руб. сріблом. Окремим рядком були виділені лаври. Так, на

Московську лавру в цей період відпущено 9259 руб. сріблом 8 коп., Санкт-Петербурзьку – 8970 руб. сріблом, Київську – 8643 руб. сріблом 88 коп. Серед монастирів найбільші суми отримували: Почаївський монастир – 4 тис. руб. сріблом, Києво-Братський монастир – 3928 руб. сріблом 19 коп., Києво-Михайлівський монастир – 3845 руб. сріблом, Києво-Флорівський монастир – 3150 руб. сріблом [16, с. 175].

Розміри зарплати для монахів обителі встановлено у 1835 р. Намісник щорічно отримував 1500 руб. асигнаціями; казначей, ризничий, економ – 500 руб. асигнаціями; ієромонахи – 400 руб. асигнаціями; ієродиякони – по 300 руб. асигнаціями; монахи – по 200 руб., бібліотекар, благочинний – 112 руб. асигнаціями; асигнаціями і послушники, залежно від обраної професії, отримували від 100 руб. асигнаціями [115, с.191]. Майстер свічкового заводу, маючи духовний сан, отримував додатково ще 40 руб., сторож – 9 руб. щомісячно [147, арк. 16]. За розрахунками, витрат з державної скарбниці, станом на 1873 р., на утримання одного ченця, становили в середньому 89 руб. [16, с. 175].

Зарплату в основу видавали і з сум, наданих державою на казенне утримання, окрім того, 30 % від отриманих пожертв, як премію, видавали наміснику монастиря [115, с. 191]. Також існувала система преміювання тих монахів обителі, які якісно виконували свої обов'язки. Окрім того, тим монахам, які не відвідували богослужіння і не виконували своїх обов'язків, зарплату зменшували, або ж взагалі не видавали. Премію виплачували, згідно із рішеннями Духовного собору лаври, з власних коштів. Наприклад, казначею, як премію доплачувати 35 руб. сріблом, ризничому – 25 руб. сріблом У 1838 р. монахам обителі видано 3570 руб. сріблом заробітної плати [151, арк. 9].

Варто зазначити, що розміри заробітної плати духовенства лаври відповідали встановленим нормам для усіх православних монастирів Російської імперії. Для порівняння наведемо жалування інших представників духовного стану станом на 1873 р. Так, учитель нижчих духовних училищ отримував 150 – 200 руб. сріблом, професори семінарій – 286 руб. сріблом, кафедральний протоієрей – 400 руб.

сріблом, ключник – 300 руб. сріблом, священник – 350 руб. сріблом, диякон – 180 руб. сріблом [16, с.176].

Якщо ж порівнювати з іншими окладами заробітної плати різних професій, які були у Російській імперії, то, наприклад, міський голова отримував 1500 руб. сріблом на рік (майже стільки, скільки звичайний чиновник губернського земства), секретар – 900 руб. сріблом, члени міської управи – 600 руб. сріблом, бухгалтер – 500 руб. сріблом, а інші чиновники від 200 до 300 руб. сріблом Посадовий оклад городского (Нижчий чин поліцейської охорони в губернських і повітових містах (міської поліції) Російської імперії з 1862–1917 рр.) складав усього 240 руб. сріблом. Наприкінці XIX ст. міський лікар отримував 800 руб. сріблом на рік, а фельдшер – 240 руб. сріблом, священники – 350 руб. сріблом, диякони – 180 руб. сріблом. Менше за всіх заробляли гончарі – лише 30–40 руб. сріблом. Прибуток теслі дорівнював 90–100 руб. сріблом, а чоботаря – 150 руб. сріблом. На промислових підприємствах платня теж була невеликою. Наприклад, робітники фабрик отримували 10–13 руб. сріблом на місяць, а їх помічники лише 6–8 руб. сріблом [152, с. 28].

Важливою залишалася і виплата заробітної плати найманим працівникам обителі. Під час прийняття на роботу в монастир до уваги не бралася конфесійна приналежність, а виключно вміння і навички того чи іншого працівника. Аналіз архівних документів дозволяє простежити розмір заробітної платні, отриманої щоденним робітниками у 1896 р. Архітектор отримував 360 руб. сріблом в рік, мийник одягу – 172 руб. сріблом, кухар – 184 руб. сріблом, сторожі лаври отримували 42 руб. сріблом, столярі – 373 руб. сріблом, ковалі – 265 руб. сріблом, слюсар – 108 руб. сріблом, бондар – 186 руб., пасічник – 210 руб. сріблом. До уваги також бралися державні середні виплати заробітної плати у Волинській губернії зазначених професій (Див. таб. 10). Почаївська лавра на оплату праці найманих працівників виділяла понад 3 тис. руб. сріблом щорічно [153, арк. 10].

Тим, хто не мав де проживати, надавали житло. Біля майстрів завжди помічниками були послушники лаври, які допомагали майстрові й водночас опановували ту чи іншу професію. Зазвичай, для робіт у лаврських господарствах залучали на роботу жителів навколишніх сіл, і лише в окремих випадках

запрошувалися високопрофесійні спеціалісти, як, наприклад, у випадку із відкриттям фотографічної майстерні.

Частину заробітної плати найманим працівникам лаври виплачували продуктами харчування. У штатному розписі знаходилися особи, які перебували на повному монастирському харчовому забезпеченні. Зокрема, до таких осіб були включені: намісник, члени Духовного собору, монахи і послушники обителі, аптекар, столярі, сторожі. Інші особи, які працювали при лаврі чи завідували її господарством, отримували додаткові продукти: стельмах отримував 6 корців вівса, 2 – пшениці, 3 – гречки, 3 – ячменю, по 16 корців пшона і гороху; садівник отримував 4 корців вівса, по 3 корці ячменю і гречки; майстер свічкового заводу отримував 4 корців вівса, 16 пшениці, по 3 корці ячменю і гречки, 16 корців гороху. Окрім того, таких працівників забезпечували проживанням і надавали робочий одяг та взуття [147, арк. 8].

Приблизно така кількість продукції видавалася працівникам Старо-Почаївського і Ново-Почаївських фільварків, де в різний період працювало від 35–40 осіб. Серед працюючих були і жінки. У Будецькому фільварку працювало 12 осіб, на Комарівському – 9. Заробітня плата працівників на фільварках коливалась від 3 до 25 руб. сріблом щомісячно, а також видавалися різні продукти харчування [147, арк. 9].

Таким чином, заробітна плата монахів і братії лаври відповідала загальноприйнятими стандартами.

Активну участь лавра брала у державних виставках. Так, у 1889–1890 рр. вона представила на виставці у Санкт-Петербурзі роботи лаврських іконописців [4, с. 256]. У січні 1890 р. Її представники взяли участь у Московському археографічному з'їзді. На цій виставці були представлені цінні речі, які, насамперед, стосувалися історії монастиря (портрети А. Гойської, Ф. та Є. Домашевських, М. Потоцького, ікона Божої Матері), а також культова атрибутика зі срібла й золота.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Почаївській лаврі активно розвивалося нові напрямки господарювання, які у свою чергу, сприяли покращенню

соціальної інфраструктури обителі. З ініціативи та підтримки Духовного собору Почаївської лаври, тут працювали пошта, телеграф, фотографічна майстерня, чотири готелі для віруючих, трапезна, баня, пральня. Варто зазначити, що розвиток соціальної інфраструктури позитивно вплинув на якість життя жителів м. Почаєва. Більшість цих закладів мали комерційний характер, проте їх функціонування не завжди було прибутковим. Наприклад, пошта, як спільний проект держави і лаври впродовж 1859–1862 р. виявився для останньої збитковою. Відновлення роботи пошти відбулося лише 1882 р. Попри зобов'язання Духовного собору лаври надати мебльовані приміщення для її роботи, обитель вимушена була виділяти окремі суми на покриття витрат, що не надходили з боку уряду. Відкриття телеграфу у 1885 р. та облаштування поштово-телеграфної станції також більшою мірою фінансувалося Духовним собором. Зазвичай, непередбачувані витрати, які виникали впродовж перших трьох років діяльності почаївського відділку, управління Київського телеграфного округу не фінансувало, а перекладало на обитель, яка була зацікавлена у розвитку й поживленні засобів зв'язку [154, с. 25].

Неабияку зацікавленість керівництво лаври виявило у створенні фотографічної майстерні у 1871 р. Наприкінці XIX ст. фотографія набувала все більшої популярності й відігравала помітну роль у відображенні історично-суспільного життя і поступово ставала більш доступною технічно. Skorиставшись нагодою перебування у Почаєві фотографа, вирішено не лише замовити фотокартки з виглядом Почаївської лаври, але й підготувати двох фотомайстрів з числа братії й закупити обладнання. Відкриття фотомайстерні було ретельно прораховано типографом друкарні й визнано доцільним.

Зростання кількості прочан до лаври спонукало його керівництво до створення готельного комплексу. Впродовж 1861–1895 рр. збудовано чотири готелі, включно з господарськими приміщеннями та конюшнями для розміщення високоповажних гостей і паломників. На їх зведення витрачено чималі кошти, які обчислювалися десятками тисяч рублів. Проте прибуток від готелів, з огляду на постійний потік вірян, був стабільним. Гості оплачували не лише ночівлю у готелі, але й послуги готельного буфету, цирульні, конюшень тощо.

Важливим сегментом життєдіяльності Почаївської лаври було налагодження системи харчування для насельників та паломників. Більшу частину продуктів харчування виробляли лаврські фільварки, що суттєво економили лаврські кошти, проте окремі продукти (борошно, сіль, рибу, олію, масло тощо) закуповували у місцевих жителів та на ринках Кременецького повіту. Купували також спиртні напої (вино, шампанське, коньяк, горілку, ром тощо) для фуршетів за участю представників влади, високоповажних гостей тощо, які щорічно відвідували обитель, що своєю чергою сприяло розвитку товарного-грошових відносин регіону. Кількість персоналу в трапезній – від 3 – 10 осіб – вказує на значну кількість осіб, що харчувалися у ній. Щороку на харчування Духовний собор витрачав близько 3 тис. руб. сріблом.

Від 1833 р. у лаврі формувався штат працюючих, які виконували роботу згідно з займаними посадами, зокрема, й господарського характеру. Державне фінансування на утримання обителі, зокрема, заробітна плата штатних і найманих працівників регулювалося положенням про монастирі Волинської єпархії. До уваги бралися середні виплати заробітної плати працівників у Волинській губернії. Наприклад, річна оплата намісника монастиря була ідентичною оплаті праці міського голови або чиновника губерньського земства. Заробітна плата членів Духовного собору лаври (казначея, ризчого і економа) співпадала з оплатою праці бухгалтера. Ієромонахи, диякони отримували 300–200 руб., що було еквівалентом праці чиновників. Також існувала система преміювання намісника та тих монахів обителі, які ретельно виконували свої обов'язки. Таким чином, заробітна плата монахів і братії лаври відповідала загальноприйнятими стандартами і суттєво не відрізнялась від оплати праці робітників чи державних службовців у Волинській губернії.

Окремою статтею видатків обителі була виплата заробітної плати найманим працівникам, які виконували роботи в сільському господарстві, будівництві, на лаврських заводах та інших об'єктах. Оплата їхньої праці не виходила за межі середньої заробітної плати Кременецького повіту. Прикметно, що критеріями найму робітників були виключно вміння і професійні навички, а не конфесійна приналежність особи.

Висновки до розділу 3

Таким чином, Почавська лавра у першій третині XIX – на початку XX ст. являла собою потужний економічний центр. Його основи були закладені традиційними монастирськими промислами, що в умовах реформ другої половини XIX ст. сприяли включенню обителі в систему фінансово-кредитної діяльності, становленню виробничого й аграрного комплексів, розвитку сфери послуг.

Фінансові накопичення лаври у досліджуваній нами період поповнювалися щедрими жертводавцями з числа імператорів та їх родини, найближчого оточення, високопосадовців. Ці вартісні священні предмети із золота і срібла, оздобленні коштовним камінням, зберігалися у сховищі лаври й становили недоторканий запас, що звеличував обитель і одночасно гарантував її економічну стабільність.

Фінансово-кредитна діяльність Почавської лаври включала усі види обігу коштів, які забезпечували її життєдіяльність: традиційні надходжень від вірян, що мали різні форми пожертв (кружка, гаманцевий збір, коштовні подарунки тощо), різні види кредитування і позичкові операції, рух коштів на банківських рахунках, державне фінансування, сплата податків тощо. Традиційною статтею грошових надходжень лаври були «кружка», «гаманцевий збір», «церковна сума», оплата за виконання треб. Серед зазначених форм пожертви від пересічних віруючих найбільші грошові надходження мала «кружка».

Економічні реформи другої половини XIX ст. сприяли пошваленню товаро-грошових відносин і розвитку банківської системи Російської імперії. Встановлено, що лавра користувалася послугами Державного банку, Санкт-Петербурзької опікунської ради, Кременецького казначейства, комерційних та позичкових банків, отримуючи відповідні відсотки від розміщених капіталів. Суми банківських вкладень, які наприкінці XIX ст. перевищували 200 тис. руб. сріблом, вказують на позитивну динаміку фінансового розвитку лаври, та її потужний потенціал.

Включена в систему товаро-грошових відносин Російської імперії, Почаївська лавра виконувала податкові зобов'язання. До загальнодержавних видів оподаткування, належали: подушний податок, який сплачувався з кожної селянської

душі у фіксованому розмірі; «питний» (горілчаний) податок; земські та місцеві збори, а також натуральні повинності. На тлі щорічних прибутків від різних видів діяльності, податкові суми розміром декілька тисяч рублів, зазначені в документах, не видаються значними. Сплачуючи державні податки, лавра запроваджувала власні, насамперед, для селян, які орендували землю, приміщення тощо.

У відсотковому співвідношенні отримані лаврою кошти можна розподілити наступним чином: 55 % – це кошти, що зберігалися на банківських рахунках; що були отримані від пожертв; 14 % – кошти отримані від реалізації продукції свічкового заводу; 11 % – кружка; 9 % – кошти отримані від реалізації сільськогосподарської продукції; 6 % – кошти отримані від реалізації друкарської продукції; 4 % – церковна сума; 1% – пожертви. Під час цих підрахунків автор з об'єктивних причин не міг взяти до уваги вартість коштовних дарунків, які впродовж досліджуваного періоду отримувала лавра [Див. дод. А].

Господарське виробництво Почаївської лаври у ХІХ ст. формувалося як багатогалузевий комплекс. Його особливість полягала в необхідності забезпечення потреб релігійного центру, що був місцем паломництва тисяч прочан. Надлишки виробленої продукції реалізовувалися на ринку, що було окремою статтею прибутків лаври і свідчило про її включення у систему товаро-грошових відносин Волинського краю. Основою лаврських виробництв були традиційні монастирські промисли, зокрема бджільництво, лісове господарство, млинарство, рибальство, полювання та збиральництво. Після скасування кріпосного права у 1861 р. та низки інших економічних реформ окремі промисли розвинулися до форм промислового виробництва, а також були започатковані нові його напрями.

Впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. не втратило свого економічного значення бджільництво, лісове господарство, млинарство та гуральництво.

Наявність значного масиву лісових угідь було підставою для розвитку лісового господарства в умовах ринкових відносин. Важливим сегментом господарювання Почаївської лаври були: млинарство, броварництво.

На початку ХІХ ст. вироблена продукція була орієнтована на задоволення власних потреб, проте наприкінці ХІХ ст. обсяги продукції перевищили власний

попит, що уможливило її реалізацію на місцевих та регіональних ринках. Включення господарства лаври в економіку Волині забезпечувало обителі міцне фінансове й економічне становище, надавало можливості для подальшої розбудови та культурно-просвітницької діяльності. Аналіз матеріалів свідчить про зацікавленість керівництва лаври в розвитку монастирських промислів, а згодом і промислового виробництва.

Серед економічно ефективних і прибуткових виробництв Почаївської лаври у другій половині XIX – початку XX ст. були: свічковий завод, виробництво цегли, вапна, каменю, деревообробна галузь, бджільництво, млинарство, гуральництво. Застосування нового обладнання, сучасних нових методів господарювання, залучення світських спеціалістів сприяло ефективності виробництв та їх рентабельності. Серед лаврських заводів найбільший прибутковим був свічковий завод, що обумовлювалося монополією обителі у цій сфері виробництва та стабільним попитом на свічкову продукцію з боку населення Кременецького повіту. Виробництво цегли, вапна та видобування каменю було орієнтовано переважно на власні потреби і за умов ведення щорічних будівельних робіт становило суттєву статтю економії коштів.

Почаївська лавра, займаючись виготовленням різноманітних видів продукції створила власний виробничий комплекс. Наявність усієї сукупності елементів, що характеризують його створення (наймана праця робітників та її оплата, закупівля сировини, обладнання, реалізація продукції тощо), вказують на включення Почаївської лаври в систему виробничих відносин Волинської губернії. З огляду на аграрний характер економіки краю його структуру можна вважати сегментом обробної промисловості, що була домінуючою в економіці регіону.

Почаївський лавра потужним землевласником, що володіла значними масивами орної землі, лісами, луками та сіножатями. Процес накопичування земельних володінь тривав у досліджуваній нами період й у другій половині XIX ст. становив 632 дес. землі (688,88 га).

Вирощування зернових культур, городництво, садівництво (шість садів) і тваринництво становили основні напрями сільськогосподарського виробництва. Вони були прибутковими для обителі й переважно забезпечували власні потреби.

У XIX – на початку XX ст. значні земельні наділи стали основою аграрного виробництва та тваринництва. Розвиток аграрно-тваринницького комплексу забезпечував лаврі фінансову незалежність від суми пожертв та фінансових зобов'язань, що покладалися на монастирі з боку держави. Сільськогосподарська продукція переважно задовольняла внутрішні потреби обителі й не реалізовувалася на ринку. Виключення становили окремі сади, що здавалися в оренду.

У другій половині XIX – на початку XX ст. у Почаївській лаврі активно розвивалося нові напрямки господарювання, що сприяли покращенню соціальної інфраструктури обителі та були статтею прибутків. Тут працювали пошта, телеграф, фотографічна майстерня, чотири готелі для віруючих, трапезна, баня, пральня. Більшість цих закладів мали комерційний характер, проте їх функціонування не завжди було прибутковим, зокрема пошти (1859 р.), фотографічної майстерні (1871 р.).

Впродовж 1861–1895 рр. було збудовано чотири готелі, включно з господарськими приміщеннями та конюшнями для розміщення високоповажних гостей і паломників. Було налагоджено систему харчування для насельників та паломників. Більшу частину продуктів харчування виробляли лаврські фільварки, що суттєво економили лаврські кошти, проте окремі продукти (борошно, сіль, рибу, олію, масло тощо) закупували у місцевих жителів та на ринках Кременецького повіту.

Від 1833 р. у лаврі формувався штат працюючих, які виконували роботу згідно з займаними посадами, зокрема й господарського характеру. Державне фінансування на утримання обителі, оплата праці штатних і найманих працівників регулювалася положенням про монастирі Волинської єпархії. Заробітна плата монахів і братії лаври відповідала загальноприйнятими стандартами і суттєво не відрізнялась від оплати праці державних службовців у Волинській губернії. Окремою статтею видатків обителі була виплата заробітної плати найманим працівникам, яка виплачувалася із бюджету обителі. Прикметно, що критеріями найму робітників були виключно вміння і професійні навички, а не конфесійна приналежність особи.

Список використаних джерел до 3 розділу

1. Грамота Анни Гойської // Галичанин. 1863. Кн. 1. вип. 3–4. С. 161–163.
2. Фундаційний запис Ганни Гойської Почаївському монастирю. Засвідчений випис із кременецьких земських книг за 1597 р. // Центральний державний історичний архів м. Києва. Ф. 2098 («Почаївський чоловічий монастир»). Оп. 1. Спр. 15 арк. 1. 4 арк.
3. Почаевская лавра от своего основания до 1712 г. Опыт церковно исторического исследования Левицкий В. Ф. Церковно учительская школа, волынской губернии, Дубенского уезда за 1918 г. // Центральний державний історичний архів м. Києва Ф. 711 («Київська духовна академія»). Оп. 3. Спр. 4842. 160 арк.
4. Хойнацкий А. Ф. Почаевская Успенская Лавра. Историческое описание. Почаев: 1897. 557 с.
5. Акт про пожертвування М. Потоцьким 27787 злотих на будівництво Почаївської церкви і 30000 на богодельню за 1 лютого 1780 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 1259. 4 арк.
6. Справа про пожертвування, що поступили у Лаврську ризницю за 8 липня 1859 – 1 березня 1860 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2224. 13 арк.
7. Справа про розподіл грошей, що їх заповіли окремі особи, між монахами і послушниками Лаври за 5 травня 1869 – 3 лютого 1870 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2999. 33 арк.
8. Газета «Почаевские известия» от 2 декабря 1906 г. // Центральний державний історичний архів м. Києва. Ф. 2098 («Почаївський чоловічий монастир»). Оп. 1. Спр. 6. 2 арк.
9. Рожко В. Є. Українське православне церковне мистецтво Волині (IX – XX ст.) Історико – краєзн. нарис. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. 400 с.
10. Донесення намісника Почаївської лаври Волинському архієпископу про пожертви для Лаври князем В. В. Волконським за 28 березня 1912 – 4 квітня

1912 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4823. 4. арк.

11. Газета «Почаевский листок» № 41-42 за октябрь 1911 г. // Центральний державний історичний архів м. Києва Ф. 317 («Прокурор київської судової палати»). Оп. 1. Спр. 5431. 18 арк.

12. Відношення обер-прокурора Синоду від 11 квітня 1834р. і відповідь генерал-губернатора у справі створення постійної варти при Почаївській лаврі за 1834 р. // Центральний державний історичний архів м. Києва Ф. 442 («Київський, Подільський, Волинський генерал-губернатор, 1796-1916 рр.»). Оп. 784. Спр. 87. 3 арк.

13. Річний звіт по відомствам лаври за 1837 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 203. 12 арк.

14. Звітна книга витрат грошових сум на виплату платні монахам і послушникам лаври за 1844 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1237. 18 арк.

15. Річний звіт по лаврським відомствам за 1854 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1917. 117 арк.

16. Тимчик О. А. Економіка та релігія: теорія і практика взаємовпливу: монографія. К.: КНТ, 2014. 190 с.

17. Рапорти ієромонахів і заяви селян про прийом від них пожертвувань на поминання померлих членів сім'ї і донесення Духовного Собору про прибутки, які надходять від пожертвувань за 5 березня 1877 – 19 січня 1879 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1223. 43 арк.

18. Близняк М. Торгові лавки Острога кінця XVIII – середини XIX ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. 2008. Вип. 10. С. 68–83.

19. Опис Почаївської Успенської лаври в книзі «Історія Російської ієрархії» і переписка по цьому питанню // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 90. 51 арк.

22. Венгерська В. О. Основні напрямки діяльності фінансово-кредитної мережі на Волині (кінець XIX – початок. XX ст.) // Звягель древній і вічно молодий. Тези Всеукр. наук.-краєзн. конф. 1995. С. 77–78.
21. Афанасьев Э. О некоторых православных принципах формирования рыночной экономики // Вопросы экономики. 1993. № 8. С. 54–59.
22. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). К.: Інститут історії України НАН України. 2005. 318 с.
23. Тижневі звіти і рапорти про виконання сільськогосподарських робіт. Відомості про поточні прибутки і видатки монастиря у Ново – і Старопочаївських маєтках за 1822–1825 рр. // ЦДАЛ України. Ф. 684 («Протоігуменат монастирів Чину св. Василя Великого м. Львів»). Оп. 1. Спр. 3272. 72 арк.
24. Карліна О. М. Податки і повинності міст і містечок Волинської губернії у першій половині XIX ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир – Волинський в історії України та Волині: зб. наук. праць. Мат. XIV Волин. наук. іст. – краєзн. конф., присвяч. 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимир-Волинському Магдебурзького права. м. Володимир – Волинський. Луцьк, 2004. С. 53–57.
25. Розписки поміщика Й. Потоцького в отриманні 100000 злотих від Почаївського монастиря на будівництво свого маєтку. 7 січня 1768 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 101. 3 арк.
26. Фінансово господарський звіт Лаври і матеріали до нього Том.1 за 1841р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1002. 102 арк.
27. Карліна О. М. Стан розвитку ремесел і промислів у західних повітах Волинської губернії наприкінці XVIII ст. // Науковий вісник ВДУ: Іст. науки. Луцьк. 1998. С. 42–45.
28. Річний звіт лаврської економії по внутрішньому її управлінню і матеріали до нього за 1835 р. Т. 1 // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 589. 122. арк.

29. Щомісячні відомості і доповіді Духовного собору про прибутки і витрати грошей по Лаврі за 1843 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр.1165. 71 арк.
30. Прищепя О. П. Банківсько-кредитна система Волині та її вплив на формування ринкової економіки в добу Російської імперії URL: <http://istvolyn.info/index.php?option=com> (дата доступу: 15.05.2017).
31. Ткаченко А. О. Нормативно-правове регулювання банківської мережі у пореформений період // Українське адміністративне право: актуальні проблеми реформування: Збірник наукових праць, Суми ВВП «Мрія-1». С. 246–248.
32. Правилова Е. А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801–1917. М.: Новое издательство, 2006. 451 с.
33. Зырянов П. Н. Русские монастыри и монашество в XIX – начале XX вв. Монашество и монастыри в России. XI–XX века: Исторические очерки. Издательство: М.: Наука. ред. Сеницына, Н. В. 2002–2005 г. 346 с.
34. Переписка з Санкт-Петербурзькою опікунською радою по питанню отримання процентів за банківські білети доставлені лаврою // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр.1188. 19 арк.
35. Фінансовий звіт лаври і доходи отримані за 1844 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1233. 6 арк.
36. Переписка з Санкт-Петербурзькою опікунською радою по питанню отримання процентів за грошові білети // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1540. 18 арк.
37. Справа про стягнення податку з Лаврського майна за 13 грудня 1899 – 9 листопада 1900 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4212. 25 арк.
38. Справа про стягнення податку з майна Лаври за 17 січня 1914 – 10 листопада 1914 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4897. 21 арк.
39. Листування Лаври з Кременецьким повітовим представником дворянства і Волинським губернським розпорядчим комітетом про стягнення 25 % податкового

- збору з нерухомого майна Лаври за 13 липня 1834 – 24 листопада 1895 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3885. 50 арк.
40. Справа про сплату податків за Лаврське нерухоме майно за 10 січня 1885 – 26 березня 1886 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3528. 58 арк.
41. Статистичні відомості про нерухоме майно лаври за 1917 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 700. 26 арк.
45. Огієнко І. І. Свята Почаївська лавра / упоряд., авт. передмови М. С. Тимошик. К.: Наша культура і наука, 2004. 440 с.
43. Павлюк В. В. Стан магнатських господарств Волині в першій половині XIX ст. // Наукові записки Острозької Академії. Острог, 1998. Т. 1. Ч. 2. Історія, історіографія, джерелознавство. С. 43–50.
44. Москалюк. М. Загальний нарис становища та розвитку обробної промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. // Україна-Європа-Світ: міжнародний збірник наукових праць / Тернопіль: ТНПУ, 2013. Вип. 11. С. 53–59.
45. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Житомир: Волынская губернская типография, 1913. 585 с.
46. Кременець: путівник / авт. тексту В. Собчук ; упоряд. О. Ленчук; фотограф: Р. І. Яцків, Я. Ф. Стецюк, А. П. Декабрюва. Збараж : Вид.-інформ. дім «ДІАНА плюс». 35 с.
47. Буравський О. А. Соціально-економічне становище Римо-католицької церкви в Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XIX ст.). // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичне релігієзнавство. 2012. Вип. 6. С. 89–97.
48. Цецик Я. П. Розвиток промисловості Волині на рубежі XIX–XX століть. Історичний архів. 2012. Вип. 8. С. 86–90.

49. Відомості і рапорти лаврської економії про надходження і видатки від бджолиних пнів. 2 вересня 1843 – 17 вересня 1843 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1170. 8 арк.
50. Робоча інструкція, акти інвентаризації та інші документи про роботу лаврської пасіки за 1925 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 747. 123 арк.
51. Лавріненко Н. П. Бджільництво у господарствах позаштатних монастирів Київської губернії у ХІХ ст. // Український селянин. 2005. Вип. 9. С. 108–111.
52. Корсунский-Онуфриевский монастырь // Киевские Епархиальные Ведомости. 1866. № 1. С. 25.
53. Рапорти завідувача лаврських пасіками про витрачені суми, продаж меду та видачу платні робітникам пасік за 1928 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 1138. 152 арк.
54. Відомості і рапорти лаврської економії про надходження і видатки від бджолиних пнів. 2 вересня 1843 – 17 вересня 1843 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1170. 8 арк.
55. Рапорти і відомості лаврської економії про прибуток, витрати і залишок бджіл за 1836 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 193. 13 арк.
56. Рапорти економа Лаври ієромонаха Сергія про прибутки від пасіки. 9 березня 1858 – 24 листопада 1899 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1523. 14 арк.
57. Рапорти завідувача лаврських пасіками про витрачені суми, продаж меду та видачу платні робітникам пасік за 1928 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 1138. 152 арк.
58. Відомості і звітні дані про стан пасіки за 1922 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 927. 37 арк.
59. Акти перевірки пасік, відомості Свтяю – Іовської та інших пасік Лаври за 1930 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 806. 97 арк.

60. Рапорти лісного про заготівлю і продаж лісового матеріалу і заяви мешканців на відпуск лісу за 1926 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 762. 159 арк.
61. Відомості і звітні дані про прибуток і видатки лісових матеріалів за 14 січня 1924 – 31 грудня 1924 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 978. 171 арк.
62. Місячні відомості і звіти, дані про прибутки і видатки лісових матеріалів за 1924 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 942. 596. арк.
63. Дудар В. Л. Господарська діяльність ченців Почаївського монастиря в роки унії (1721–1830) // Часопис української історії / Київ, 2008. Вип. 9. С. 10–14.
64. Справа за проханням жителя м. Почаєва Моті Цілевича про взяття на відкуп лаврського вітряного млина за 22 вересня 1859 – 8 лютого 1860 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2234. 5 арк.
65. Відомості про прибутки зерна Суражського млину і рапорти завідувача про грошові операції за 16 січня 1930 – 26 грудня 1930 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 1012. 129 арк.
66. Справа про ремонт шлюзів при лаврських Суражських млинах за 22 вересня 1895 – 25 листопада 1895 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1415. 6 арк.
67. Звітні відомості фінансово-господарських відділів лаври і доповіді Духовного собору за 1832 р. Т. 1 // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 326. 105 арк.
68. Звітні відомості фінансово-господарських відділів лаври і доповіді Духовного собору за 1832 р. Т. 1 // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 327. 103 арк.
69. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1893, Т. 3. 147 с.
70. Денисов Л. И. Православные монастыри Российской империи. М., 1908. 984 с.

71. Листування Лаври з Кременецьким староством про надання дозволів на полювання в районі лаврських лісів за 1928 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 791. 29 арк.
72. Батюшков П. Н. Вольнь. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1888. 288 с.
73. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). К.: Інститут історії України НАН України, 2005. 318 с.
74. Мартинчук С. Розвиток фабрично-заводської промисловості Волині в 30–40-х рр. ХІХ // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2014. Вип. 7. С. 30–33.
75. Переверзев Н. В. Справочная книга о приходах и монастырях Волынской епархии. Житомир, 1914. 446 с.
76. К истории винокурения и винной торговли в Малороссии в ХVIII в. // Киевская старина. 1903. № 11. С. 60.
77. Листування Лаври з Волинською палатою державного майна про будівництво винокурного заводу в с. Новий Почаїв і плани заводу за 4 січня 1856 – 24 жовтня 1856 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2032. 47 арк.
78. Рапорти економа Лаври про пивоваріння за 3 лютого 1900 – 16 січня 1901 рр // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4308. 41 арк.
79. Положение об акцизе с хлебного вина и о питейном сборе с мест раздробительной продажи питей в губерниях: Виленской, Гродненской, Минской, Ковенской, Витебской, Могилёвской, Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской, Полтавской, Харьковской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской и в области Бессарабской. СПб., 1849. 51 с.
80. Листування з Кременецьким приставом про кількість заводів при Лаврі. 5 грудня 1863 – 31 грудня 1863 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2591. 8 арк.
81. Листування з Кременецьким приставом про надання йому відомостей про Лаврські заводи за 1867 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2866. 8 арк.

82. Бородянське вікаріатство УПЦ Київська єпархія История освоения в 17-20 столетиях земельного участка, отведенного для строительства Воскресенского Кафедрального собора URL: <http://borodianka.org.ua> (дата звернення: 15.05.2017).
83. Лавріненко Н. П. Цегельне виробництво в монастирських господарствах Київщини (XIX– поч. XX століть) // Український селянин: Черкаси: 2006. Вип. 10. С. 225–227.
84. Справа про випускання цегли на Лаврському цегельному заводі за 11 липня 1911 – 23 січня 1912 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1784. 5 арк.
85. Буравський О. А. Соціально-економічне становище Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. // «Гілея: науковий вісник»: К., 2011. Випуск 50 (8). 2011. С. 25–29.
86. Справа про географо-топографічний опис, із вказанням статистичних даних, майна лаври // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 46. 73 арк.
87. Сведения о сгоревшем кирпичном заводе, принадлежащим Почаевской лавре за 4 августа 1854 г. // ЦДІАУ в м. Києві. Ф. 442 («Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора»). Оп. 1. Спр. 11297. 498 арк.
88. Річний звіт по лаврським відомствам за 1849 р. і матеріали до нього // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 599. 272 арк.
89. Статистичні звіти про роботу свічкового і цегельного заводів Лаври за 6 жовтня 1898 – 23 січня 1899 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1530. 5 арк.
90. Справа про виплату майстру вапняного заводу на випал вапна // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 215. 10 арк.
91. Рапорти і відомості економа і ризничого лаври про заготівлю, розхід вапняного каменю і випал вапна // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 456. 11 арк.

92. Цецик Я. П. Розвиток промисловості Волині на рубежі XIX–XX століть // Історичний архів, 2012. Вип. 8. С. 86–90.
93. Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Правительствующего Синода 1721–1878. М.: 1879. 500 с.
94. Римский С. Российская церковь в эпоху Великих реформ. (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов). М., 1999. 567 с.
95. Амвросий. Сказание историческое о Почаевской Успенской лавре бывшего наместника Лавры архимандрита Амвросия. Почаев, 1886. 313 с.
96. Статистичні звіти про роботу свічкового і цегельного заводів Лаври за 6 жовтня 1898 – 23 січня 1899 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1530. 5 арк.
97. Службовий список намісника, відомість про штати лаври і списки монахів і послушників за 1837 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 200. 16 арк.
98. Рапорти соборного казначея ієромонах Ніканора про складання відомостей на прибутки і витрати продовольчих, промислових товарів, м'якого і твердого інвентаря за 1832 р. Т.1 // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп 1. Спр. 319. 120 арк.
99. Звітна книга прибутків і витрат матеріалів по лаврському свічному заводу за 1845 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп 1. Спр. 1283. 14 арк.
100. Відомості про ціни на продукти харчування, будівельні матеріали та інші товари за січень, травень 1839 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 276. 7 арк.
101. Рапорти наглядача лаврського свічкового заводу про купівлю сировини для виробництва свічок і рішення Духовного собору по цьому питанню // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 391. 6 арк.
102. Звітна книга майна лаври за 1835 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 605. 24 арк.

103. Прихідно-розхідна книга по свічковому заводу за 1859 р. // Держархів Тернопільської області Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп 1. Спр. 2173. 40 арк.
104. Справа про постачання на свічковий завод воску підрядчикам за 28 червня 1835 – 27 березня 1836 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 613. 27арк.
105. Матеріали до річного звіту про роботу лаври за 1838 р. (відомості про прибутки, витрати і матеріали по відомствам лаври) // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 241. 164 арк.
106. Переписка з Кременецьким повітовим приставом про надання даних роботі лаврського свічкового заводу і відомості за 1858–1859 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2150. 15 арк.
107. Православний київ URL: <http://churches.kiev.ua> (дата звернення: 17.06. 2017).
108. Теплицький В. П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст. 241 с.
109. Прищепя О. П. Розвиток торгівлі у міських поселеннях Волинської губернії в добу формування ринкових відносин (друга половина XIX – початок XX ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету : зб. наук. пр. Рівне: 2010. Вип. 19. С. 13.
110. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. К., 1887. Ч. 1. 365 с.
111. Дело о взыскании с разных лиц денег, должных Почаевскому монастырю за 9 января 1839 г. 28 февраля 1842 г. // ЦДІАУ в м. Києві. Ф. 442 («Канцелярія Київськог, Подільського і Волинського генерал-губернатора»). Оп. 147. Спр. 13. 127 арк.
112. Статистичні відомості про особливий склад і господарський стан Лаври за 1 січня 1924 – 9 липня 1924 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 364. 13 арк.
113. Олешко П. Особливості аграрних реформ 50-60-х рр. XIX ст. на Волині. // Український селянин. Випуск 2. Черкаси, 2001. С. 34.

114. Хойнацкий А. Ф. Очерки из истории православной церкви и древнего благочестия на Волыни. Житомир, 1878. 60 с.
115. Амвросий. Сказание историческое о Почаевской Успенской лавре бывшего наместника Лавры архимандрита Амвросия. Почаев, 1886. 313 с.
116. Перевозчиков В. І., Тимчик О. А. Історія економіки українських земель (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): курс лекцій. К.: КНТ, 2011. 472 с.
117. Мартинчук С. В. Промисловай розвиток волинської губернії наприкінці ХVІІІ–на початку ХХ ст.: дис... канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 «Історія України». Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2016. 289 с.
118. Стоколос Н. Г. Російсько-православне «очищення обрядів» Греко-уніатської церкви та його трагічні наслідки // Україна – Ватикан: християнство в контексті його включення в різноманіття сфер пересічного буття // Науковий збірник за ред. Л. Филипovich і П. Яроцького. – К.: УАР, 2015. С. 122–129.
119. Олешко П. С. Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина ХІХ – початок ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 «Історія України». Львів, 2001. 17 с.
120. Цецик Я. П. Особливості соціально-економічного розвитку Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Сторінки історії: зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т України «Київський політехнічний інститут», Асоціація істориків вищої школи України. 2011. Вип. 32. С. 78–85.
121. Плани частин майна Почаївської лаври за 1833р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 672. 1 арк.
122. Переверзев Н. В. Справочная книга о приходах и монастырях Волынской епархии. Житомир, 1914. 446 с.
123. Відомості про врожай з лаврських городів за 1925р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 750. 4 арк
124. Річний звіт по лаврі за 1834 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр.541. 67 арк.

125. Річний звіт Почаївської лаври за 1836 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 738. 67 арк.
126. Річний звіт по відомствам лаври за 1837 р. // Держархів Тернопільської області Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври2»). Оп. 2. Спр. 203. 12 арк.
127. Річний звіт по лаврі за 1839 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 260. 24 арк.
19. Рапорти економа лаври і відомості про кількість посівних площ в 1840 р. та їх посіви // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 313. 3 арк.
128. Звітні відомості про проведені роботи в лаврських садах і городах за 1925 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 748. 61 арк.
129. Відомості рапорти і переписка про продаж фруктів із лаврських садів урожаю 1925 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 751. 255 арк.
130. Список службовців внутрішньої економії з вказанням їх річних окладів за 1836 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 692. 16 арк.
131. Справа про здачу в оренду урожаю лаврських садів в 1901 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4380. 44 арк.
132. Річний звіт по лаврі за 1834 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 541. 67 арк.
133. Річний звіт по Почаївській лаврі за 1836 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 738. 39 арк.
134. Річний звіт за 1840 р. і матеріали до нього // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1001. 106 арк.
135. Справа про здачу в оренду фруктових садів у с. Жидачин міщанину м. Луцька Хаму Ісеру. 4 лютого 1902–25 жовтня 1907 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4440. 33 арк.

136. Справа про віддавання в оренду лаврських садів 19 червня 1908–20 листопада 1908 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1721. 42 арк.
137. Рапорти економа про врожай лаврських садів. 27 червня 1927–22 березня 1928рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 781. 49 арк.
138. Відомості рапорти і листування про продаж фруктів з лаврських садів врожаю 1925р. 25 квітня 1925 – 9 лютого 1927 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр.751. 255 арк.
139. Матеріали річного звіту про роботу лаври за 1838 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 241. 169 арк.
140. Фінансово господарський звіт Лаври і матеріали до нього Том.1 за 1841р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1002. 102 арк.
142. Статистичні дані про нерухоме майно лаври за 1917 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 700. 26 арк.
142. Бизина В. Г. Из истории украинской почты. (К 225-летию Киевского почтамта). К., 2000. 91 с.
143. Маркевич О. В. Формування мережі поштових установ Волинської губернії та річпосполитський досвід // Україна і Польща: історичне сусідство: Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2012. С. 206–212.
144. Листування з керівництвом поштової станції Волинської губернії і Кременецьким повітовим казначейством про утворення Почаївської поштової станції за 22 листопада 1884 р. – 27 березня 1887 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3451. 46 арк.
145. Справа про організацію при Лаврі фотомайстерні і придбання для цього фотоапаратів і матеріалів за 7 червня 1870 – 18 липня 1871 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3040. 32 арк.

146. Список службовців внутрішньої економії лаври з вказаними річними окладами // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр 692. 16 арк.
147. Відомості про ціни на продукти харчування, будівельні матеріали і інші товари за січень, травень 1839 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 276. 7 арк.
148. Матеріали до річного звіту про роботу лаври за 1838 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 241. 169 арк.
149. Справа про надходження і видатки продуктів і кількість тих церковнослужителів, які харчуються в Лаврські трапезній за 20 лютого 1898 – 1 лютого 1899 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4142 50 арк.
150. Гапоненко Д. Особливості господарської діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря після секуляризації 1786 р. // Сіверянський літопис, 2013. № 4–6. С. 28–33.
151. Справа про виплату платні монахам і послушникам лаври за 1838 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 237. 36 арк.
152. Руденок В. Я. Чернігів – подорож на 100 років назад. // Чернігів: Центр гуманістичних технологій «АХАЛАР», 2009. 81 с.
153. Справа про видачу платні вільнонайманим служителям келарні за 27 січня 1897 – 23 грудня 1897 р. // Державний архів Тернопільської обл. Ф. 258. («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4070. 25 арк.
154. Мартинів Ю. І. Організаційна структура господарського комплексу Почаївської лаври ХІХ – початку ХХ ст. // Наукові записки Тернопільського Національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2011. Вип. 1. С. 22–25.
155. Мартинів Ю. І. Фінансове та матеріально-технічне становище Почаївської лаври в кінці ХІХ на поч. ХХ ст. // Сборник научных трудов SWorld. Иваново. 2013. Выпуск 3. Т. 41. С. 95–100.

РОЗДІЛ 4

ФІНАНСОВО-МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗБЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ОСВІТИ, КНИГОДРУКУВАННЯ І ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА

4.1. Фінансове та організаційне забезпечення освітньої діяльності

Впродовж ХІХ – початку ХХ ст. на Волині функціонували культурно-освітні осередки і центри, з'явилася низка писемних пам'яток, які свідчили про високий розвиток української культури у цьому регіоні України. Значний внесок у її розвиток зробили монастирі – Почаївський⁸, Пересопницький, Дерманський, Дубенський, Кременецький, Корецький. Вони були не лише осередками, де зберігалися, розвивалися і примножувалися ці традиції, але й залучали фахівців і фінансували освітні та культурні заклади.

Система освіти у Російській імперії кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. перебувала у стані свого становлення. На початок ХХ ст. вона мала три ступені: початковий, середній (класичні гімназії, реальні училища) і вищий (університети, інститути). Початковий ступень освіти забезпечували переважно церковно-приходські школи, які підпорядковувалися Св. Синоду. Їх головною метою було моральне виховання учнів. Тому навчання обмежувалося елементарними знаннями з граматики, арифметики, читання і писання.

Поштовхом пришвидженої інтеграції освітніх закладів, заснованих василіанами в уніантський період, стало польське повстання 1830–1831 рр., яке стало приводом для репресивних дій офіційної влади. Микола І наказав «закрити всі

---

⁸ У ХVІІІ – на початку ХІХ ст. освітня діяльність Почаївського монастиря помітно поживалася. При ньому було відкрито новіціат для підготовки монахів. Заклад знаходився в окремому триповерховому будинку, збудованому в 1804 р. Новіціат складався зі школи нижчої риторики та школи морального богослов'я. Також на території монастиря діяла школа для світської молоді різного стану. У ній викладали п'ять вчителів, що навчали учнів історії, моралі, географії, арифметики, основ природничої історії, геометрії, чистописанню, малюванню, російській, польській та німецькій мовам. У 1826 р. почаївські васліани відкрили повітову школу. Крім Почаєва, орден утримував аналогічні заклади у Володимирі, Овручі, Любарі. [1, с. 133].

польські навчальні заклади та створити замість них російські» [1, с. 137]. У 1832 р. створено Київський учбовий округ, що включав, зокрема, Волинську губернію [3, с. 268]. В усіх школах, замість польської, запроваджувалось викладання виключно російською мовою. Указом від 29 жовтня 1836 р. «Правила для початкового навчання дітей поселян, у тому числі і дітей розкольників», Св. Синод зобов'язав парафіяльне духовенство відкривати церковно-парафіяльні школи, які мали надавати селянським дітям елементарну освіту та прищеплювати їм патріотичні почуття, наставляти дітей у вірі і благочесті. У церковно-парафіяльних школах цього часу, які зберігали релігійно-моральний напрямок, окрім церковнослов'янської грамоти, читання і вивчення книг церковних і богослужбових – Псалтиря, Часослова, Житій святих і церковних співів, додалося ще й вивчення катехізиса, читання і письмо громадянського друку та початкові поняття арифметики [4, с. 25–28]. Слід додати, що покладання самодержавним урядом на РПЦ ролі головного опікувача справою народної освіти на початку XIX ст. обумовлене ще й тим, що в той період духовенство залишалось найосвіченішою верствою населення. Головною заслугою духовенства у галузі народної освіти в першій половині XIX ст., є те, що воно змогло привернути увагу парафіян до необхідності здобувати хоча б елементарну початкову освіту [4, с. 27].

Темпи розвитку освіти у Волинській губернії були значно нижчими, ніж в інших губерніях. Так, у 1856 р. в Волинській губернії нараховувалося 76 шкіл усіх типів (вищих, середніх і початкових). Якщо порівнювати з іншими губерніями, то, наприклад, у Київській – було 142, Подільській – 143, Херсонській – 168, Катеринославській – 161, Таврійській – 169, Харківській – 128, Полтавській – 160, Чернігівській – 173 [5, с. 64].

Починаючи від 60-х років XIX ст., правлячі кола Російської імперії почали активніше втручатися в освітню сферу. Насамперед, такі зміни пов'язані з ліберальними реформами Олександра II. Після скасування кріпацтва у 1861 р. шкільне питання стало чи не найактуальнішим на Волині. Беручи до уваги міцні позиції католицизму в цьому регіоні, російський уряд поставив за мету замінити існуючу польську систему освіти російською. Не маючи у розпорядженні достатніх

матеріальних і людських ресурсів для здійснення цього задуму, офіційна влада значні надії покладала на РПЦ [1, с. 155].

Останню крапку у боротьбі за освітню сферу поставило польське повстання 1863–1864 рр. 17 жовтня 1864 р. вийшов урядовий наказ, згідно з яким у навчальних закладах Закон Божий мав викладатися російською мовою [1, с. 147].

Того ж 1864 р. набули чинності «Положення про початкові народні училища», відповідно до яких, відкривати нові школи в «південно-західній Росії» дозволялося лише православному духовенству. У статті 4 «Положення» зазначалося: «В начальных народных училищах преподавание совершается на русском языке» [6, с. 346]. У 1869 р. католицьким навчальним закладам завдано завершального удару. Згідно з «Положенням про народні училища в губерніях Київській, Подільській та Волинській» від 26 травня 1869 р., початкову народну школу підпорядкували православному духовенству. Згідно з «Положенням», усі школи згаданих губерній перейшли під управління куратора Київського навчального округу, а безпосередній нагляд за ними доручався інспекції народних шкіл. За «Положенням» вибір місця для нової школи та її відкриття доручалися тільки керівництву навчального округу [7, с. 91]. Запроваджувався штат інспекторів народних училищ, у процесі формування якого переваги надавалися вихідцям із Лівобережної України або росіянам за походженням [1, с. 148].

Отримавши могутню підтримку держави в освітній сфері, православне духовенство на Волині значно збільшило кількість навчальних закладів. Так, якщо у 1860 р. у Волинській губернії нараховувалося 1055 парафіяльних училищ, у яких навчалося 10183 школярів, то на 1865 р. ці показники зросли і становили 1270 училищ і 19 259 учнів [1, с. 158].

Водночас за участі православного кліру освіта стала дієвим засобом русифікації населення Волині. Навчати дітей у цих школах проводилося винятково російською мовою. Архієпископ Волинський Антоній відзначав, що головним завданням освіти є виховання підростаючого покоління в дусі православно-російської народності. На думку ієрарха, саме такої освіти надзвичайно потребував

Волинський край, захоплений в «явні та таємні тенета полонізму і католицизму» [1, с. 151].

Проте дослідники звертають увагу на зворотній бік справи: відсутність достатньої кількості викладачів-священиків для навчальних закладів та здебільшого їхній низький культурно-освітній рівень, що негативно впливало на якість освіти [1, с. 151].

У 1870-х рр. Міністерство народної освіти підпорядкувало церковно-парафіяльні школи адміністративному управлінню. Проте, у 1884 р., внаслідок соціальних трансформацій та конфліктів, згідно з «Правилами про церковно-приходські школи», вони виведені з підпорядкування Міністерства народної освіти і передавалися під управління спеціального створеному органу – Училищній раді при Св. Синоді. Після шкільної реформи 1860–1870-х рр. відбувалися подальші зміни, скеровані у бік лібералізації та модернізації державного управління системою освіти, викликані прискоренням соціально-економічного розвитку, ринкових відносин, потреби більш освічених кадрах і службовцях. Так, наприкінці 1860-х рр. створено двокласні початкові училища з 5-річним терміном навчання. На початку ХХ ст. тривалість навчання у цих навчальних закладах було збільшено до шести років [8]. Попри значну кількість церковно-парафіяльних шкіл, вони мали низку недоліків. Зазвичай, через зайнятість священиків навчання проводили диякони або випускники духовних семінарій, також відчувався брак фінансування з боку держави.

Станом на 1872 р. у Волинській губернії було 100 церковно-парафіяльних шкіл. У Кременецькому повіті існувало на той час 6 шкіл [9, с. 252–268]. Усього в єпархіях Південно-Західного краю (Волинська, Подільська і Київська губернії) було 19436 церковно-парафіяльних шкіл [10, с. 82–85; 11. с. 262].

Серйозні зрушення у сфері початкової освіти відбулися у 1880-х рр. Після вбивства Олександра II у 1881 р. питання духовно-морального стану суспільства став наріжним каменем урядової політики Росії. Церковно-парафіяльні школи мали стати самостійними установами, пов'язаними з Церквою. Пріоритетні права духовенства на освіту повернуто у 1884 р., після затвердження Олександром III

«Правил для церковно-парафіяльних шкіл». Російський імператор узяв під особистий контроль розвиток церковної початкової освіти, щедро асигнуючи небачені до того грошові суми на відкриття нових шкіл та забезпечення їх підручниками й необхідними навчальними засобами. З 1887 р. державні асигнування на церковно-парафіяльні школи становили по 10 тис. руб. сріблом на три роки на кожен губернію [1, с. 162]. Значні надії покладав Олександр III саме на православний клір. На «Правилах» імператор власноруч написав «...Надіюсь, що парафіяльне духовенство виявиться гідним свого високого покликання у цій високій справі» [12, с. 291].

Загальне керівництво і контроль над навчальним процесом покладалися на губернські й повітові училищні ради, які склалися із чиновників та духовенства. Губернські училищні ради мали очолювати єпархіальні архієреї. Питаннями елементарної освіти населення опікувалося Міністерство народної освіти, земства та Св. Синод [1, с. 157–156].

Усі навчальні заклади, які діяли на території Волинської губернії в кінці XIX ст., поділялися на три групи: найнижчий щабель займали народні однокласні училища, церковно-парафіяльні школи та інші заклади початкової освіти; середні навчальні заклади; та вищі навчальні заклади. Початкові школи регіону підпорядковувалися Св. Синоду та Міністерству народної освіти. Так, у 1900 р. в губернії діяло 2343 навчальних закладів різних рівнів [13, с. 166].

Освітні заклади Волині розвивалися у межах імперської системи освіти, були опорою православ'я й служили посиленню його засад. Керуючись урядовими указами, архієреї Почаївської лаври сприяли розвитку шкільництва. За каденції архімандрита Неофіта (1848–1860 рр.) у Почаївській лаврі 18 листопада 1848 р. відкрито початкове училище для дітей штатних слуг [14, с. 124–125]. У червні 1848 р., єпископ Варшавський Никанор надіслав Духовному собору лаври листа, у якому зазначав, що згідно з указом імператора при монастирях для дітей штатних слуг слід відкрити школу. Оскільки уряд виділив лаврі з переданого нею державі свого фондушевого маєтку 100 душ штатних слуг із їхніми сім'ями, то зведення при лаврі училища, для навчання їх дітей було б дуже корисним як для поліпшення їх

морального стану, а також для опанування різноманітними ремеслами, необхідних для лаври в господарстві [14, с. 125]. У закладі викладали два наставника [15, арк. 19], а керував ним послушник Іван Кашперський, який навчав дітей писати, читати та історії релігії [14, с. 125]. Згідно з програмою, діти вивчали: Закон Божий, Часослов, Псалтир, буквар, катехізис, коротку священну історію, чистописання [15, арк. 1]. Це училище знаходилося в одній із кімнат лаврського гостинного дому.

Навчання тривало щоденно, крім неділі та святкових днів [14, с. 125]. У 1848 р. навчалось 20 хлопчиків віком 8–13 років із с. Юридика. Переважна більшість дітей штатних слуг – учнів, перебувала на державному утриманні [15, арк. 4].

Для навчального закладу закуплено підручники: «Коротку священну історію» вартістю 10 коп., «Арифметику» – 30 коп. [15, арк. 14]. Серед переважно релігійної літератури, якою користувалися учні, виділялися окремі книги світського спрямування, зокрема, господарського змісту.

У наступні роки кількість вихованців зменшилася. Влітку 1860 р. навчалось лише 11 хлопчиків. Троє з них поступили на навчання у червні, двоє – у липні і серпні, четверо – у вересні 1859 р. Перевірка, що відбулася 1861 р., виявила невисокий рівень знань учнів. У документі зазначено лише 8 учнів [15, арк. 2–3]. Очевидно, що зменшення кількості учнів та невисокий рівень освіти, яку надавали особи духовного стану без необхідної педагогічної освіти, призвело до зникнення цього навчального закладу.

Серед низки законів 1860-х рр., що сприяли розширенню участі православного духовенства в освітній сфері, був дозвіл на відкриття ремісничих відділень у навчальних закладах. У 1866 р. «Санкт-Петербургские ведомости» писали, що у Почаївській лаврі «...немає навіть простої початкової школи, в якій бідне навколишнє населення могло б разом із початками грамотності отримувати напучування у вірі й закріплення в свідомості своєї народності» [16, арк. 9 зв].

У вересні 1869 р., за каденції архімандрита Агафангела (1866–1876 рр.), при лаврі відкрито науково-ремісниче училище [17, с. 306]. Спочатку ієрарх переконав почаївських ченців у необхідності створення ремісничого училища. Намісник лаври архімандрит Феодосій вважав, що навчанням селянських дітей мають займатися

світські заклади, а лаврі доцільніше відкрити училище для послушників, про що писав 18 березня 1867 р. [16, арк. 6–8 зв.]. 31 березня того ж року Духовний собор констатував, що «училища для освіти дітей навколишніх жителів при Почаївській лаврі немає; причиною цього є те, що в с. Старому Почаєві, до якого жителі м. Почаєва належать парафією, є училище, підвідомче міністерству народної освіти, та й узагалі в навколишніх селах є церковнопарафіяльні школи, а окрім того, досвід показує, що при лаврі немає потреби заводити училище для селянських дітей, оскільки й училище, яке існувало при лаврі для дітей штатних слуг, коли вони були в лаврі, здебільшого пустувало» [16, арк. 4 зв.–5]. Зазначалося, що обитель утримує і навчає значну кількість сиріт духовного звання [16, арк. 4 зв.]. Владика Агафангел виявився наполегливим й почаївське духовенство прийняло його ініціативу. Проект відкриття училища Духовний собор доручив розробити скарбнику лаври ієромонаху Модесту та друкару ієромонаху Ієроніму, які 10 грудня 1868 р. доповіли про готовність «заснування при Почаївській лаврі православного-народного грамотно-релігійного училища» [16, арк. 15–16].

Наступним кроком ієрарха стало вирішення проблем, пов'язаних із облаштуванням училища. На той час, лавра мала значні фінансові витрати, обумовлені будівництвом нової дзвіниці, свічкового заводу, готелю, галереї перед Успенським собором, ремонтними роботами у фільварку тощо. Відкриття навчально-ремісничого училища також вимагало значних капіталовкладень. Окрім того, поблизу лаври не було вільної ділянки землі для будівництва учбового корпусу [18, с. 598]. Зважаючи на дефіцит коштів, архієпископ Агафангел пропонував на початках набрати хлопчиків віком від 12 – 16 років, які мали початкову освіту, знали молитви й мали змогу навчатися. У разі відсутності достатньої кількості таких дітей, архієпископ вважав доцільним набирати на навчання хлопчиків молодшого віку і в училищі навчати їх читанню, чистописанню і молитвам. У першій половині дня вони вивчатимуть загальноосвітні дисципліни, після обіду опановуватимуть ремесла у лаврських майстернях. Учителем «для направлення хода ученія» архієпископом був тимчасово призначений ієромонах лаври Гедеон. Йому дозволялося обрати собі помічників з числа монахів або послушників лаври. Викладання основ гігієни,

природознавства і сільського господарства покладалося на помічника лікаря Григорія Кондратева [18, с. 598–599].

Архімандрит Агафангел доручив Духовному собору лаври розпочати підготовку до відкриття училища у вересні 1869 р. й для цього підготувати тимчасове приміщення і необхідне приладдя для навчання. На потреби училища архієпископ зобов'язувався в перший рік його роботи надіслати 200 руб. сріблом.

На майбутнє планувалося зведення окремого корпусу для училища з двома великими класними кімнатами для занять, п'ятьма житловими кімнатами, де б навчалось і проживало по 50 пансіонерів, дві квартири для двох учителів і кімната для 3–5 сторожів. Умовою повноцінного навчання учнів було облаштування просторового двору для «гімнастичних ігор», колодязю, сараю для дров, городу і саду. Територія училища мала бути обнесена парканом. Відтак, архієпископ зобов'язував Духовний собор ініціювати клопотання перед світською владою, про відведення для училища близько 3 десятин землі поблизу лаври [18, с. 599–600].

Ці плани були затверджені владикою Агафангелом у його розпорядженні від 30 серпня 1869 р. й оприлюднені у № 21 «Волинських єпархіальних відомостях» від 1 листопада 1869 р. Одночасно опубліковано правила для училища, кошторис витрат на його утримання та розклад занять. В училищі передбачалося навчати до 100 хлопчиків, з них 50, які б проживали в училищі і 50 тих, які приходили б на навчання, проживаючи у своїх домівках. На лавру покладалося завдання утримувати своїм коштом 10 пансіонарів: 5 осіб у першому класі і 5 – у другому; ще 40 мали фінансуватися внесками благодійників, сільських громад або батьків. У «Правилах для училища» від 1869 р. зазначено кошторис утримання одного учня на рік, що становив 100 руб.: 30 руб. сріблом – харчування; 15 руб. сріблом 93 коп. – одяг; 2 руб. сріблом 59,5 коп. – постіль; 21 руб. сріблом 47,5 коп. – обслуговування приміщення та інші витрати; 30 руб. сріблом – оплата роботи наставників [19, с. 603]. Згідно з кошторисом 1869 р., сума на утримання одного учня становила 70 руб. сріблом [20, с. 603]. Зазначалося, що хлопчики, мали бути «ситі, здорові, і веселі», тому усі кошти, які виділялися на харчування повинні використовуватися повною мірою. До раціону харчування включалися: мука, крупа, молоко, овочі,

масло, сало тощо із запасів лаврської економії, інші продукти докуповувалися [20, с. 606]. До переліку необхідного одягу включено: зимовий і літній кафтани, штани, пара нових чобіт, шкіряні рукавиці, картуз і дві пари головок для нього, три пари білизни, чотири пари портянок, «помочі для штанів» і ремінь, два рушники, гребінець. Ліжка, тюфяки, подушки і постільна білизна видавалися учневі раз в чотири роки. Це майно, окрім ліжка, після закінчення навчання мало стати власністю учня. Кімнати учнів облаштовано мінімальним зручностям: освячена ікона; письмовий стіл; стільці, по одному для кожного учня; комод або шафа з ящиками із замками з розрахунку по одному ящику для учня; рукомийник з тазом; дзеркальце; кружка із стаканом; чорнильниця з пісочницею. У класі були: освячена ікона, декілька парт з лавками, столик і стілець або крісло для наставника [20, с. 605–608].

Зазначимо, що архімандрит Агафангел не лише виділив кошти з власних заощаджень на облаштування ремісничого училища, але й перед смертю заповів лаврському училищу 2500 руб. сріблом з умовою, що на відсотки від цієї суми лавра утримуватиме двох пансіонерів [17, с. 223].

Училище складалося із двох класів, де навчання тривало по два роки. Повний курс навчання – 4 роки [21, с. 135]. Навчальний процес в училищі контролювався Духовним собором, який щомісячно подавав звіти архімандриту про діяльність і стан навчального закладу. Більшість коштів на утримування учнів виділяло духовенство монастиря, тому кошторис і річний фінансовий звіт діяльності училища складав лаврський казначей [21, с. 140]. Учителями в училищі були: Григорій Кондратєв, Володимир Малюжкевич та Василь Капустинський [22, с. 637]. У «Правилах училища» від 1873 р., зазначалося, що наставник училища семінарською освітою забезпечувався харчуванням, квартирою з опаленням і освітленням; для молодших учнів призначався наставник з числа лаврської братії, який проживав разом з учнями; до викладання окремих дисциплін залучалися лаврський помічник лікаря та лаврський регент, а для навчання ремеслам – лаврські майстри. Усі вчителі забезпечувалися «приличнымъ за ихъ труды ... вознагражденіемъ» [21, с. 137]. Наприклад, згідно з кошторисом на 1873 р. річний оклад наставника складав

120 руб. сріблом, його помічника – 60 руб. сріблом; вісім майстрів, фельдшер і регент отримували по 15 руб., наглядач 20 руб. сріблом Отже, загальна сума оплати праці зазначених працівників училища складала 350 руб. сріблом За умови навчання 25 учнів, внесок кожного в оплату праці наставників складав 14 руб. сріблом [23, с. 144].

Прокидалися учні о 7 год. ранку, приводили себе до порядку і снідали. Навчання тривало з 8–10 год., впродовж яких вивчали дві дисципліни. На кожну дисципліну відводили півтори години. З 12–14 год. учні обідали, займалися гімнастичними вправи й мали прогулянки на свіжому повітрі. З 14–17 год. у розкладі передбачено виробниче навчання. З 17–18 год. учні мали вільний час. З 19–20 год. вони виконували домашнє завдання. О 22 год. починалася вечірня молитва, а потім сон. З 20 грудня до 10 січня і з 1 червня до 17 серпня учні мали канікули. У великі церковні свята навчання не проводилося. У великий піст учні постили у перший і останній тиждень. Наприкінці червня учні склали іспит, який поділявся на дві частини: теоретичну та практичну [21, с. 135–138].

У 1872–1873 рр. в училищі затверджено новий розклад занять. Згідно з ним, учні з 8.00 год. – 10. 00 год. вивчали: у понеділок – «Сільське господарство і Природня Історія»; у вівторок «Старозаповітна Історія і Географія»; середу «Новозаповітна і катихизиз»; четвер «Арифметика з рахівництвом і Російська Граматика»; п'ятницю «Богослужіння Православної Церкви і вчення про начиння і свята церковні»; суботу «Гігієна або вчення про збереження здоров'я і Фельдшерське керівництво». Щовівторка і щоп'ятниці вправлялися у чистописанні, а у середу і суботу призначалися заняття з простого і партесного церковного співу [21, с. 136].

У навчальній програмі цього закладу вдало поєднувалися теоретична та практична частини. В училищі навчали тих ремесел, які були потрібні для лаври, як от: столярному, теслярському і роботі скляра; слюсарству і ковальству; майстерності покрівельника і маляра; типографській, палітурній та іконописній справі; садівництву, городництву і воскосвічкової роботі. Спеціально для учнів училища додатково відкрили навчання кравецькій і чоботарській професіям [21, с. 136–137]. Під час ремісничої практики учні виконували на замовлення роботу,

необхідну для лаври. Так, у 1880 р. для потреб лаврської друкарні вони переплели 23 книги, шили чоботи для монахів, були зайняті на господарських і сільськогосподарських роботах [24, арк. 25].

Щороку 25 червня в училищі відбувалися випускні іспити. Спочатку учні здавали теоретичні іспити, а згодом і практичну частину з обраних професій. Після здачі екзаменів кращим учням дарувалися подарунки (книги та інструменти) [21, с. 144].

В училищі встановлено суворі правила поведінки для учнів. Дітей, які порушували дисципліну або були помічені у крадіжках, виганяли із навчального закладу. За інші провини учнів карали. Наприклад, порушник міг залишитися без обіду або вечері, або переведений виключно на хліб і воду, позбавлений на якийсь час нового одягу, взуття тощо. Обов'язковим для учнів була присутність у неділю та в дні великих свят на Службах Божих [21, с. 138].

За три роки діяльності училища, заснованого для дітей православних селян, його керівництво здобуло певний досвід, який було зафіксовано у поновлених «Правилах», складених у січні 1873 р., які мали назву «Правила для Почаєво-Лаврського, научно-ремесленого училища» [21, с. 135–140]. У статті 18 констатовано, що пансіонерів із внеском від добродійців, родичів або сільських громад «бути не може» з огляду на бідність сільського населення. Тому, кількість пансіонерів на повному утриманні лаври зросло з 10 – 20 учнів. У перспективі вказувалося на необхідність збільшувати їх число. Проте, розширення училища гальмувало відсутність окремої будівлі, наявні приміщення були тісними і могли вмістити лише 25 пансіонарів [21, с. 139].

Лаврське училище у різний період мало різну кількість учнів. У 1870 р. училище мало 18 учнів: з них 5 навчалися згідно із навчальною програмою, 5 вчилися основам грамоти і 8 – розпочали навчання з читання і писання [25, с. 241–242]. Станом на січень 1873 р. навчалось 22 учні. 17 з них перебували з них на повному утриманні, а 5 – на частковому. «Напівпансіонари» забезпечувалися усім необхідним, окрім одягу та взуття [21, с. 139]. У 1880 р. навчалось 36 учнів: у першому класі – 19, у другому – 12, у початковому – 5 [2, арк. 22, 22 зв.]. У 1881 р. в

училище поступило 41 дитина: у початковому класі – 9, у першому класі – 19, в другому – 13. Усі учні вивчали ті ремісничі професії, які вони обрали. Наприклад, чоботарів було – 5, столярів – 2, палітурну майстерність вивчало 6 учнів, друкарську справу – 4, іконописну майстерність засвоювало 6 учнів [24, арк. 17, 17 зв.].

Таким чином, кількість учнів впродовж 1869–1881 рр. коливалася у межах 18–41 осіб, винятком був 1870 р. коли навчалося 18 дітей. Жодної динаміки у кількості учнів ремісничого училища не спостерігалось, оскільки проблему з виділенням землі під будівництво учбового корпусу не змогли вирішити. У документах вказано, що ділянка землі, яку керівництво лаври просило виділити під будівництво навчального корпусу для училища, належала єврейській громаді [18, с. 600]. Очевидно, мав місце конфлікт інтересів й губернське і повітове керівництво не бажало загострення міжнаціональних і міжрелігійних відносин.

Вартість книг, які купувала лавра для училища була різною і коливалася від 20 коп. – 5 руб. сріблом [26, арк. 12]. Ті учні, які були на неповному утриманні щороку сплачували: 30 руб. сріблом на харчування, 16 руб. сріблом на одяг, 3 руб. сріблом на постіль, 21,5 руб. сріблом становили інші витрати. Загалом – 71,5 руб. сріблом. Згідно з архівними документами, витрати Духовного собору лаври на училище у 1872 р. склали: на утримання учнів в рік – 1050 руб. сріблом; на одяг – 316,20 руб. сріблом; на проживання – 140 руб. сріблом; заробітна платня наставнику училища – 250 руб. сріблом; інші витрати – 100 руб. сріблом. Всього 1856 руб. сріблом [27, арк. 4].

Наприклад, для закупівлі одягу на одного учня витрачалось 18,60 руб. сріблом, на харчування, для усіх дітей, витрачено 1050 руб. сріблом в рік, за проживання платили 140 руб. сріблом щорічно. Упродовж 1872–1873 рр. на утримання учнів Духовний собор виділив близько 1756 руб. сріблом [28, арк. 6]. За 1873 р. на харчування учнів училище витратило 1250 руб. сріблом [24, арк. 2]. Усього на 25 осіб того року кошторисом передбачалося 2250 руб. сріблом [23, с. 144]. Частина коштів на утримання училища виділялася із пожертвованих сум. Наприклад, у 1870 р. було зібрано близько 5 тис. руб. сріблом [29, арк. 5].

Фінансові витрати лаври на утримання училища пов'язані також з ремонтом приміщення. Згідно з документами, у 1884 р. Духовний собор з цією метою виділив 300 руб. сріблом [30, арк. 8]. Для збільшення кількості місць у гуртожитку частина учнів була у липні 1884 р. переведена у лаврський готель, в якому для них звільнили чотири кімнати [26, арк. 34].

Створення ремісничого училища при Почаївській лаврі стало серйозним кроком до осучаснення освіти. Таким чином, православне духовенство враховувало потреби часу і дбати не тільки про здобуття учнями елементарної грамотності, а й робітничої спеціальності. Випускники подібних навчальних закладів мали перспективи стати професіоналами своєї справи. Проте, початковий проект заснування навчально-ремісничого училища вдалося реалізувати лише частково. Насамперед, не було збудовано окремого приміщення. Замість запланованого набору 100 учнів, їх кількість з 1869 р. до 1886 р. не перевищила 39 осіб. Очевидно, що лавра не мала змоги фінансувати навчання 100 учнів. Незначні дотації з боку держави на фінансування училища не покривали зростаючих потреб. Візьмемо до уваги й те, що для духовної обителі поєднання освіти та ремесел в навчальному закладі не було пріоритетним завданням.

28 серпня 1886 р. ремісниче училище реорганізовано у двокласну церковно-парафіяльну школу, яка існувала до 1897 р. Її навчальний процес регламентувався «Правилами про церковно-парафіяльні школи» від 13 червня 1884 р. [14, с. 131]. Цей тип навчального закладу був розрахований на дітей сиріт і сімей членів церковного притчу, а також селянських дітей. Витрати на матеріально-технічне і фінансове забезпечення школи зростали. Зокрема, учитель богослов'я отримував щорічно 280 руб. сріблом [30, арк. 3]. Зазначимо, що заробітна платня учителів у Волинській губернії, залежно від типу навчального закладу, коливалася в межах від 200 – 300 руб. сріблом [31, с. 27].

Від початку реорганізації знову було порушене питання про потребу зведення окремого навчального корпусу. Архітектором Уляницьким, колишнім техніком лаври, за дорученням Духовного собору, було розроблено проект школи, який був затверджений у жовтні 1892 р. будівельним відділом губернського управління [14,

с. 131]. Проте, розкритикований синодальним архітектором, академіком Преображенським, який перебував у лаврі восени 1892 р., не був реалізований.

Навчальний рік у церковно-парафіяльних школах становив 130 днів. У однокласних школах навчали дітей молитвам, священній історії, короткому катехізису, церковному співу, читанню церковної і цивільної літератури, письму, початковим арифметичним діям. Крім того, вивчалася історія РПЦ і Російської імперії. У двокласних школах програма передбачала викладання таких дисциплін: арифметики, креслення, російської мови з чистописанням, географії, історії та природничих наук [14, с. 131].

Для виконання навчальної програми у церковно-парафіяльних школах використовували підручники та навчальні посібники. Ще у 1886 р. Св. Синод затвердив навчальну програму і підручники для церковно-парафіяльних шкіл. У ній наголошувалося, що Закон Божий є головним предметом. Його викладання велося за книгами протоієреїв Миколи Попова, Петра Смирнова, Олександра Рудакова, Дмитра Соколова та інших. Причому аналогічні підручники використовувалися і в школах відомства Міністерство народної освіти. Опанування церковнослов'янської грамоти включало у себе в однокласних церковно-парафіяльних школах вивчення азбуки, читання за «Букварем», «Часословом» і «Псалтирем», а також молитов [4, с. 72.]

Церковнослов'янську грамоту вивчали за настінними таблицями, коротким молитовником, «Букварем», «Євангеліями», «Псалтирем», «Октоїхом» та за книгою М. Ільмінського «Обучение церковнославянской грамоте в начальном народном училище», виданою у Казані 1885 р. Для домашнього читання учні використовували «Життя святих» із «Четї Мінеї» Дмитра Ростовського. Російську мову вивчали звуковим способом або буквоскладним за книгами «Славяно-русская подвижная азбука», видавництва Св. Синоду, «Азбука русская и церковно-славянская», складеною Вікторіаном, єпископом Полоцьким, «Азбука» священника В. Нікольського, «Русская азбука» П. Білого та «Азбука правописания», впорядкованою Д. Тихомировим. Письмо опановували підручниками В. Гербача «Методическое руководство к обучению письму» (для вчителів), «Руководство к

обучению письму – прописи русские», «Русская скоропись», «Прописи и образцы для рисования по клеткам», «Полный курс русского чистописання» В. Пожарського. Початкові відомості з арифметики з'ясовували за книгами А. Гольденберга «Сборник задач и примеров для обучения началам арифметики, в двух выпусках», О. Воронова «Собрание арифметических задач и примеров для народных училищ», Т. Лубенця «Сборник арифметических задач, заключающих в себе данные преимущественно из сельского быта». Історію Російської імперії вивчали за підручниками Н. Горбова «Русская история для начальных школ», Ф. Пуциковича «Русская история для народных и других училищ», С. Рождественського «Отечественная история для народных училищ». Учні мали обов'язково читати: «Царю небесний», «Отче наш», «Спаси Господи», «Достойно есть» та тропарі місцевих храмів [4, с. 72–74]

У 1888 р. в лаврській церковно-парафіяльній школі навчалося 50 дітей. Учні навчалися три роки. У її початковому класі було 27 дітей, у першому – 12, а в третьому – 11. Тоді ж змінилася програма викладання. Діти вивчали російську та слов'янську мови, церковний спів, Закон Божий, арифметику [30, арк. 12]. Учні засвоювали теми з тих дисциплін, включені у шкільну програму. На уроках Закону Божого вивчали життя перших людей у раю, всесвітній потоп, історію царів Давида і Соломона, народження Діви Марії, життя та діяльність Ісуса Христа та інші біблійні перекази [32, арк. 4].

Учні, котрі успішно закінчували цей заклад, мали змогу продовжувати освіту в Житомирі. Навчання здійснювалося за навчальною програмою церковно-парафіяльних шкіл єпархії, де головний акцент робився на вивченні Закону Божого та російської мови [14, с. 132].

У реаліях того часу лаврські освітні заклади за змістом і характером викладання навчальних предметів не поступалися іншим церковним школам. Реформування системи освіти в Російській імперії призвело до зростання кількості церковно-парафіяльних шкіл. Станом на 1890 р. у Волинській губернії нараховувалося 620 церковно-парафіяльних шкіл, які мали власне приміщення, 163 школи розміщувалися у приватних і 166 шкіл в орендованих будівлях, 46 – у

церковних будинках [33, арк. 12]. Відтак, кількість церковно-парафіяльних шкіл на Волині продовжувала зростати.

На думку обер-прокурора Св. Синоду К. Победоносцева, який відіграв значну роль у розвитку початкової освіти, саме церковно-парафіяльні школи відповідали потребам простого народу, «утверджуючи у свідомості дитини православне вчення віри і християнську мораль» [12, с. 291].

Наприкінці 1890-х рр. двокласна церковно-парафіяльна лаврська школа реорганізована у другокласну церковно-учительську школу, що готувала вчителів для шкіл грамоти. Майбутні учителі вивчали: Закон Божий, загальну і російську церковну історію, церковний спів, церковнослов'янську і російську мови, історію Росії, географію, геометричне креслення і малювання, чистописання, отримували початкові практичні відомості з гігієни. Програма школи передбачали три роки навчання. Відомо, що у 1900–1901 навчальному рр. другокласна церковно-учительська школа складалася з підготовчого і двох основних класів, у яких навчалися 91 учень. 70 учнів походили із селянських родин, 16 – із сімей духовенства, двоє були вихідцями з міщан, двоє – з особистих громадян, 1 – із дворянського стану. Учні були лише православного віросповідання. У школі викладали троє вчителів [34, арк. 25 зв. – 26]. Упродовж навчання кількість учнів змешувалася. Наприклад, у 1909–1910 навчальному році, у підготовчому класі навчалося 30 осіб, у другому – 23 учні, а в третьому – лише 10 [14, с. 134].

Набір учнів у лаврську другокласну церковно-учительську школу здійснювався з відома архієпископа Волинського і Житомирського і архімандрита Почаївської лаври. Про це свідчать заяви жителів Кременеччини. Наприклад, селянин Домінік Борецький із с. Панівці 14 серпня 1902 р. письмово попросив архієпископа Волинського і Житомирського Антонія прийняти його сина Михайла у двокласну лаврську школу, аналогічного змісту заяву він подав на ім'я архімандрита лаври [35, арк. 7].

Аналіз документів свідчить, що фінансування школи відбувалося коштом лаври, а також інших установ. У березні 1898 р. Кременецьке повітове староство виділило для лаврської школи папір і чорнило, а також 219 різних за змістом і

навчальним матеріалом книг. Серед останніх в архівному документі зазначено церковну літературу та підручники для вивчення письма [32, арк. 5]. Також у жовтні 1898 р. закуплено шкільний інвентар: 20 аркушів паперу, 2 банки чорнила, 10 ручок та ін. У архівних документах збереглися дані про ціни на канцелярське приладдя, що використовували у школах: папір придбано по 35 коп. за аркуш, десять чорнильниць – по 40 коп., тридцять ручок до пір'я – по 45 коп. за кожен одиницю [32, арк. 6].

Лавра дбала про забезпечення навчальними підручниками учнів учительської школи. Закуповували не лише підручники, але й, наприклад, з ідеологічних міркувань у ті роки закуплено у м. Санкт-Петербурзі 22 картини з історичної тематики та портрети членів царської сім'ї. Середня вартість однієї картини становила приблизно 2,8 руб., залежно від розміру портрету [32, арк. 9].

У 1900–1901 рр. Св. Синод виділив на утримання школи 1500 руб., у то й час як лавра витратила 3512 руб. 45 коп. [34, арк. 6]. У 1906 р. для школи Духовний собор лаври виділив 7811 руб. на закупівлю навчально-методичних матеріалів [36, арк. 10]. У серпні 1914 р. школа отримала від Кременецького повітового наглядача, який відповідав за стан шкіл і училищ повіту, в користування книги для навчання дітей: «Агафадор» (настанови із Закону Божого) – 21 примірник вартістю 10 коп. кожен, «Євангеліє» – 5 книг за ціною 18 коп., короткий молитовник – вартістю 4 коп., навчальний псалтир – вартістю 20 коп. за 1 екземпляр, 20 книг церковнослов'янської азбуки – по 6 коп. кожна, 15 книг російського правопису по 7 коп. кожна [36, арк. 19].

1 вересня 1911 р. при школі відкрили додатковий дворічний курс з метою підготовки псаломщиків, дияконів та помічників священника з викладання Закону Божого. На навчання приймалися юнаки 16–19 років, які закінчили другокласну школу, духовне училище або вибули з якихось причин з перших класів семінарії та мали хороший голос [37, с. 883].

6 листопада 1890 р. лавра відкрила ще один окремий навчальний заклад – двокласну епархіальну церковно-учительську школу, на яку покладалося завдання готувати псаломщиків, дияконів та учителів для однокласних і двокласних шкіл.

Появі цього закладу передувало обговорення про його облаштування на з'їзді духовенства Волинської єпархії. Управління Житомирського духовного училища та комісія з облаштування церковно-вчительської школи у м. Житомирі, створена єпископом Модестом, пропонували відкрити її в губернському центрі початково у винайманих приміщеннях, а згодом перенести у новозбудований двоповерховий корпус. Інша пропозиція надійшла від викладача Волинської духовної семінарії ієромонаха Володимира, який у доповідній на ім'я владики обґрунтував доцільність відкриття школи при духовній семінарії в Кременці. Розглянувши обидві пропозиції, з'їзд прийняв рішення відкрити новий навчальний заклад у Кременці, проте, підпорядкувати його Миколаївському братству. Делегати вирішили передати на церковно-учительську школу 550 руб., зібраних на облаштування ремісничої школи у с. Дермань, і щороку виділяти на її утримання від кожної самостійної церкви по 1 руб. А також залучати до щорічних пожертвувань в сумі 1 тис. руб. Почаївську лавру, інші монастирі єпархії, редакцію тижневика «Волынские епархиальные ведомости» – 1200 руб. та єпархіальну училищну раду [14, с. 132].

Єпархіальна училищна рада, яка наступного дня розглянула рішення з'їзду духовенства Волинської єпархії, запропонувала доповнити кошти на фінансування школи одноразовим збором від притч кожного храму в сумі 4 руб. Єпископ Модест підтримав цю пропозицію. На черговому засіданні з'їзду, який відбувся 5 травня, делегати прийняли зовсім інше рішення: «визнаючи ж необхідність і важливість відкриття цієї школи, з'їзд постановляє відкрити вказану школу при Почаївській лаврі і лише за цієї умови згоден дати кошти на її утримання» [14, с. 133]. Зібраний капітал на відкриття церковно-вчительської школи вирішили пов'язати з випадком дворічної давності (17 жовтня 1888 р.), коли царська сім'я потрапила в аварію на залізниці без наслідків для свого життя. Відтак, доручали єпископу Модесту отримати згоду обер-прокурора Св. Синоду створити відповідний фонд й назвати його Олександро-Маріїнським (на честь царя і цариці), а навчальний заклад – Олександро-Маріїнською Волинською церковно-вчительською школою. Під тиском духовенства єпархії єпископ Волинський і Житомирський Модест, а одночасно й

священно-архімандрит Почаївської лаври, змушений був дати згоду про відкриття нового навчального закладу під опікою обителі [14, с. 133].

23 лютого 1891 р. затверджено статут Почаєво-лаврської єпархіальної церковно-учительської школи, згідно з яким, заклад повністю утримувався коштом лаври [14, с. 133]. Курс навчання тривав три роки. У школі викладали такі предмети: священна історія та священна географія Старого і Нового Заповітів, розширений катехизис, церковний устав із поясненням богослужіння Православної Церкви, церковнослов'янська мова, російська мова, церковний спів, арифметика, географія, дидактика, коротка російська цивільна і церковна історія. Були і додаткові курси іконописного, столярного, переплетеного і малярських ремесел [14, с. 133]. Директором школи призначено архімандрита Модеста, його заступника і запрошено двох учителів із студентів семінарії. Школа розміщувалася в одному із лаврських готелів. Проте, через відсутність відповідного приміщення, у 1891 р. школу перемістили у м. Житомир в приміщення архієрейського дому, який належав лаврі. Щорічно на утримання школи обитель виділяла 3 тис. руб. сріблом, але згодом ця сума збільшилася до 4662 руб. сріблом [14, с. 134].

Таким чином, створення навчально-ремісничого училища та реорганізація його у 1886 р. у двокласну церковно-парафіяльну школу відбувалося у рамках реформування системи освіти Російської імперії. Відкриття у 1890 р. двокласної церковно-учительської школи мало поповнити склад учительських кадрів, яких бракувало для цього типу закладів. Їх діяльність та зміст освіти регулювалася відповідними законами та указами, а фінансування оплати вчителів та обслуговуючого персоналу, шкільного приладдя, харчування, проживання тощо переважно становили статтю видатків лаври.

Беручи до уваги багатонаціональний склад населення Волині, у 1898 р. при обителі відкрито Почаєво-лаврську школу грамоти [38, арк. 73]. Вона розташовувалася за межами монастирських мурів у приміщенні народного лаврського готелю [39, с. 47]. На навчання приймали хлопчиків та дівчаток. За конфесійною і релігійною ознакою це були діти з православних, католицьких та єврейських сімей. За своїм соціальним статусом вони належали до селян, міщан і

духовенства. У першій рік роботи школи, у 1898 р., прийнято 26 дітей. Звіт за 1902 р. вказує, що навчальний заклад розміщено у спеціально збудованому будинку. Того року освіту здобувало 34 учні, а учителем був випускник Волинської духовної семінарії Аркадій Юліанович Червінський. Його заробітна платня становила 240 руб. на рік. Щорічні витрати лаври на школу становили 300 руб. Ще 60 руб. на утримання школи надавало повітове відділення училищної ради. Наступного року затрати останньої зросли удвічі. У звіті за 1904–1905 рр. зазначено, що у школі навчалося 30 дітей. Їх батьки не оплачували навчання, підручники та письмове приладдя діти отримували від лаври [14, с. 135–136]. Динаміка чисельності та складу учнів лаврської школи грамоти за весь час її існування відображенна у таблиці (Див. таб. 11).

Почаївська лавра фінансово підтримувала відкриття нових шкіл на парафіях. Так, у 1890 р. за ініціативи священника із с. Старий Почаїв Степана Антоновича Чайковського у містечку Новий Почаїв засновано Новопочаївську однокласну церковно-парафіяльну школу. Цю школу з дозволу намісника лаври архімандрита Амвросія розташовували у приміщенні лаврського готелю. Намісник, взяв на себе обов'язки опікуна, а згодом, ця школа повністю підпорядковувалася обителі [14, с. 136].

Загалом, від середини XIX ст. – початку 1914 р., у двокласній церковно-парафіяльній школі і навчально-ремісничому училищі м. Почаєва здобули освіту близько 500 дітей із Кременецького повіту. Здобуття освіти у цих навчальних закладах уможлиблювало продовження навчання в інших освітніх установах Волинської губернії, зокрема у Волинській духовній семінарії, в Кременці та Житомирі, та інших губерніях.

При Почаївському монастирі функціонувала іконописна школа, майстерня художньої обробки деревини і металів, засновані у василіанський період. Внутрішнє оздоблення новозбудованих храмів, реставрація церков завжди були справою рук її учнів. Найбільшого розквіту іконописна школа набула в другій половині XIX ст., у зв'язку з необхідністю оновлення храмового інтер'єру за православним зразком. Тут

виготовляли ікони, хрести, оправи для богослужбових книг, різний церковний інвентар, який користувався значним попитом у населення [39, с. 46].

Робочий день в іконописній школі та майстерні розпочинався з молитви до покровителів Церкви, майбутні іконописці здобували основи фаху, проходили загальний курс з богослов'я. Вони вивчали технологію середньовічного іконопису, що включало підготовку та нанесення левкасу, золочення, приготування фарб й нанесення контурного малюнка [40, с. 84].

Слід згадати, що в іконописній майстерні навчалися Максим Кукурудза у 1912–1914 рр., який згодом став відомим художником і працював у Третяковській галереї, а також Степан Шагайда 1913–1915 рр., згодом відомий актор кіно і театру (страчений у 1938 р. органами НКВС СРСР) [41, с. 588]. Лаврська школа іконопису кінця XIX – початку XX ст. заклала традиції підготовки не лише іконописців, а й художників. У лаврській школі іконопису розпочали свій творчий шлях низка відомих в Україні художників: М. Метельський, І. Хворостецький, А. Вольський, О. Шатківський [42, с. 688]. Приміром, І. Хворостецький (1888–1958 рр.), який навчався під керівництвом свого дядька, почаївського іконописця, згодом отримав пропозицію від відомого київського іконописця К. Крушевського взяти участь у розписах нового собору в Білій Церкві та інших містах. Зазвичай, діяльність випускників лаврської школи іконопису не обмежувалася лише Волинню [42, с. 14].

Отже, розвиток освіти на території Волині в XIX ст. – початку XX ст. відбувався в умовах глибоких соціально-політичних і національних протиріч, одним із чинників розв'язання яких було реформування системи освіти. Наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. вона перебувала в стані свого становлення.

З метою асиміляції населення Правобережної України царський уряд мав на меті використати освітні заклади. РПЦ в системі становлення початкової системи освіти посідала пріоритетне місце. Згідно з розпорядженням Миколи I від 1826 р., початковий ступінь освіти забезпечували переважно церковно-парафіяльні школи, які створювалися при церквах і монастирях й підпорядковувалися Св. Синоду.

Поштовхом пришвидшеної інтеграції освітніх закладів в імперську систему освіти стали польські повстання 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр. Створення у 1832 р.

Київського учбового округу та підпорядкованих йому відповідних адміністративних органів у губерніях та повітах, які склалися із чиновників та духовенства, ознаменувало формування управлінських структур, що здійснювали системний контроль за діяльністю навчальних закладів. Згідно з «Положенням про народні училища в губерніях Київській, Подільській та Волинській» (1864 р.), початкові народні школи дозволялось відкривати виключно православному духовенству, а згідно з «Правилами про церковно-приходські школи» (1884 р.), вони були виведені з підпорядкування Міністерства народної освіти і передавалися під управління спеціального створеному органу – Училищній раді при Св. Синоді. Таким чином, освіта перетворювалася урядом в один із засобів політичного впливу царизму на підтримку його курсу щодо русифікації краю, а також виступала однією з форм національного гноблення населення Волині.

Отримавши могутню підтримку держави в освітній сфері, православне духовенство, значно збільшивши кількість навчальних закладів, зокрема й на Волині, повною мірою реалізовувало свої права в релігійному вихованні та освіті. Упродовж 1831–1914 рр. при Почаївській лаврі функціонувало сім освітніх закладів: 18 листопада 1848 р. відкрито початкову школу для дітей штатних слуг (початкова школа); у вересні 1869 р. – навчально-ремісниче училище для дітей селян і «бідних батьків духовного звання», яке 28 серпня 1886 р. реорганізовано у двокласну церковно-парафіяльну школу, яка своєю чергою наприкінці 1890-х рр. реорганізована у другокласну церковно-учительську школу, що готувала вчителів для шкіл грамоти; 6 листопада 1890 р., лавра відкрила окремо двокласну єпархіальну церковно-учительську школу, яка готувала учительські кадри для церковно-парафіяльних шкіл Волині, згодом перенесена у Житомир; Почаєво-лаврську школу грамоти для дітей обох статей, різних віросповідань та станів; продовжувала функціонувати іконописна школа.

Створення навчально-ремісничого училища та реорганізація його у 1886 р. у двокласну церковно-парафіяльну школу відбувалося у рамках законодавства Російської імперії й коштом лаври. Учні училища, а їх кількість впродовж 1869–1883 рр. коливалася в межах 33–39 осіб, перебували на повному та частковому

утриманні обителі. Збільшення кількості учнів у перспективі виявилось неможливим, оскільки, з певних причин керівництву лаври не вдалося отримати окрему ділянку землі поблизу лаври для зведення окремого навчально корпусу.

28 серпня 1886 р. ремісниче училище реорганізовано у двокласну церковно-парафіяльну школу, яка існувала до 1897 р. Цей тип навчального закладу був розрахований на дітей сиріт і сімей членів церковного притчу, а також селянських дітей. У 1888 р. в лаврській церковно-парафіяльній школі навчалось 50 дітей. У 1873 р. щорічна сума на утримання учня школи складала 2250 руб., й після проведення грошової реформи залишалася стабільною. Частина коштів на утримання школи надходила із пожертвуваних сум, Кременецького повітового староства, проте основне фінансове навантаження мала лавра. Витрати на матеріально-технічне і фінансове забезпечення училища мали динаміку зростання, що пов'язано з ціновою політикою держави на продукти харчування, книжкову продукцію та канцелярські приладдя, дитячий одяг, засоби гігієни тощо. Окремою статтею була заробітна плата наставників, учителів, майстрів та інших осіб. Аналіз заробітної плати вчителів у Волинській губернії вказує, щорічна винагорода учителів лаврських навчальних закладів коливалася в межах середньої заробітної плати вчителів.

В училищі учні перебували на повному та неповному утриманні. Повне утримання учнів забезпечувалося згідно з рішенням Духовного собору Почаївської лаври.

Відкриття другокласної церковно-учительської школи у 1890 р., яка готувала учительські кадри для церковно-приходських шкіл Волині, згідно зі статутом школи, повністю утримувалася коштом лаври. Беручи до уваги, що, наприклад, у 1903 р. в цій школі навчалось 69 учнів, витрати на її утримання були доволі значними. Діяльність церковно-учительської школи та зміст її освіти регулювався відповідними законами та указами. Духовний собор Почаївської лаври систематично звітував у письмовій формі перед Волинською духовною консисторією про діяльність освітніх закладів, що перебували у його підпорядкуванні.

Відкриття народної школи для дітей усіх віросповідань у 1897 р., стало ще однією статтею видатків Почаївської лаври на освіту. Свідченням економії коштів було залучення до викладання у цьому закладі учителів церковно-приходської школи на безоплатній основі.

Окреме місце серед навчальних закладів лаври посідала іконописна школа, що мала свої давні традиції. Найбільшого розквіту іконописна школа набула у другій половині XIX ст., у зв'язку з необхідністю оновлення храмового інтер'єру за православним зразком.

4. 2. Фінансування друкарської справи

Серед найвідоміших друкарень, які функціонували наприкінці XVIII – початку XIX ст. були: Львівська, Крилоська, Дерманська, Острозська, Почаївська, Кременецька, Луцька, Рохманівська, Четвертинська та Чорненська. Всього на території України в 1909 р. працювало 17 видавництв. Друкарня Почаївського монастиря була важливим осередком книгодрукування і значною мірою сприяла розвитку української видавничої діяльності.

Заснування Почаївської друкарні співпало у часі з посиленням боротьби між православ'ям та уніатством на початку XVIII ст. І. Огієнко зазначав, що друкарня була просвітницьким закладом, який існував на кошти монастиря і пожертви місцевої шляхти [43, с. 145].

Постійне друкарство засновано у Почаєві лише тоді, коли монастир перейшов до василіан. Фундатором друкарні став архімандрит Феодосій Любенецький-Рудницький, який у 1730 р. став єпископом Луцьким і безпосередньо займався організацією нового підприємства [44, с. 276–286]. Архімандрит Любенецький-Рудницький активно надавав почаївським ченцям моральну і матеріальну підтримку, щоб за допомогою богослужбових, церковних книг поширювати просвітницьку працю у Волині.

Діяльність Почаївської друкарні у XVIII ст. спрямовувалася на просвітницьку працю, насамперед серед волинян: виховання через видані книги релігійної моралі, благочестя інших християнських чеснот. Український релігійно-церковний дух серед отців василіан у Почаївському монастирі ніколи не зникав, що добре простежується у книговидавничій діяльності [94, с. 100].

Особливістю василіанських книг було те, що вони були написані, як відзначають спеціалісти, староукраїнською мовою, максимально наближеною до народної, розмовної [44, с. 118]. Згідно із дослідженнями професора І. Огієнка, у Почаївській друкарні з 1730–1831 рр. надруковано 148 книжок церковно-

слов'янською та українською мовами, 32 книжки польською і 7 книжок латинською мовами, разом 187 книг [43, с. 226].

Завершальний етап просвітницької праці ЧСВВ у Почаєві настав 10 жовтня 1831 р., коли, згідно із указом царя Олександра I, василіани передали свою друкарню духовенству РПЦ [43, с. 226].

Зауважимо, що цензурній політиці видання українською мовою почали піддаватись ще за Петра I, який своїм указом від 5 жовтня 1720 р. підпорядкував усі вільні друкарні в Україні цензурі духовної колегії і заборонив друкування в Києві і Чернігові книг «не согласных с российскими печатми», тогочасною українською мовою [45, с.230]. Остаточно діяльність вільних друкарень у 1796 р. заборонила Катерина II. За її вказівкою, усі друкарні в Україні були опечатані, засновувалися особливі відомства з цензури, до яких входило одна духовна і дві світські особи. У столиці це відомство підпорядковувалося сенату, а в регіонах контролювалося губернським керівництвом. Таким чином, у Російській імперії закладено основу цензури, як цілком самостійного відомства, на яке покладалось обов'язки дозволяти чи забороняти друк книг [45, с.231]. Після передачі василіанами Почаївської друкарні православним у 1831 р., вона діяла безперервно до 1917 р., коли частину її обладнання було вивезено в Київ, а звідти – у Москву. У перші роки нове керівництво обителі зіштовхнулося з низкою проблем, які гальмували роботу друкарні. Волинський єпископ Амвросій 15 лютого 1832 р. доповідав Св. Синодові, що друкарня прийнята від отців-василіан у найгіршому стані, але були збереженні окремі друкарські станки та літери для букв [44, с. 276]. Проте, друк книг не припинявся.

Відомо, що з 1834 р. друкарню очолював Василь Міхневич (його заробітна плата становила 125 руб. сріблом), у 1844–1852 рр. друкарнею керував ієромонах Дородей [46, арк. 2]. У 1859 р. – ієромонах Амфілохій. У 1880-х рр. Почаївською друкарнею опікувався о. Ієронім [47, с. 185].

У першій половині XIX ст. Почаївська друкарня активно займалася закупівлею друкарського приладдя: друкарських верстатів, шрифтів, засобів гравіювальної техніки, фарб, паперу тощо. Так, у 1834 р. придбано 54 фунтів міді,

для виготовлення літер [48, арк. 14]. У грудні того ж року було придбано 202 штуки матриць, різного розміру та шрифту [48, арк. 8]. У 1834 р. для виготовлення палітурок лавра придбала 40 шкір на суму 21 руб. сріблом [48, арк. 2]. На купівлю паперу для друкарні у 1836 р. витрачено 454 руб. сріблом [49, арк. 3 зв.].

За каденції архімандрита Арсенія (1848–1860 рр.) було вдосконалено роботу почаївської друкарні. Зокрема, куплено нову друкарську машинку вартістю 2 тис. руб. сріблом, 300 пудів букв, нові інструменти для переплетення книг, папір [47, с. 183]. Також для друкарні було відведено нове приміщення. Наприкінці 1850-х рр. для друкарні було придбано: чотири ручні станки, переплетенні інструменти. У штат друкарні було прийнято механіка для нагляду за станками, з річним окладом в 200 руб. сріблом. У 1859 р. було закуплено паперу на суму 42 тис. руб. сріблом [17, с. 227–228].

За каденції архімандрита Агафангела на початку 1870-х рр. для друкарні замовлено і придбано в Авсбурзі дві нові друкарські машинки з циліндричним красильним апаратом вартістю 8037,48 руб. сріблом; достатню кількість словянських букв випущених впродовж 1867–1876 рр. на суму 5 тис. руб. сріблом [17, с. 266].

Істотну частку друкованої продукції становили богословські і релігійно-полемічні твори, які служили ідеологічним обґрунтуванням російського православ'я, суспільно-політичних рухів і течій, відображали актуальні тенденції тодішнього культурного життя. Окрім того, друкувалися також книги з історії монастиря і Волинської єпархії. Усі книги, що друкувалися, подавалися цензурі. Це стосувалося друку як світських книг, так і церковних.

У 1854 р. друкарська справа була орієнтована на самоокупність і прибутковість. Найперше книги реалізовували серед місцевих жителів та у Волинській губернії. Зазвичай, книги продавали поштучно у книжкових магазинах, які розміщувалися на території самої обителі, міста Почаєва, а також у Житомирі при архієрейському домі. Також існувала оптова торгівля книг. Оптова ціна була нижчою на 10–30 коп. за одну книгу, ніж роздрібна. Почаївські друки успішно продавали київські та московські купці: Морозови, Салаєви, Губанови та інші.

Вартість книг була різною. Наприклад, Буквар продавали по 45 коп., Євангеліє, яке зазвичай оформляли в позолоті і дорогими орнаментами – від 25–80 руб. сріблом, Псалтир – по 1,50 руб. сріблом [50, арк. 11].

У 1858 р. з дозволу Св. Синоду розпочали друкувати богослужбові книги, зокрема Тріодь, Мінею Місячну, Октоїх, Євангеліє. Вийшли у світ «Опис Почаївської лаври», «Церковно-історичний і статистичний опис Варшавської православної єпархії» архімандрита Амвросія [51, с. 72].

Щороку кількість надрукованих церковних та церковно-історичних книг зростала. Друкарня давала Почаївській лаврі непогані прибутки, і частину коштів витрачали на розширення і модернізацію друкарських верстатів, закупівлю фарб, високоякісного паперу та інше [52, с. 67].

Поразка польського 1863–1864 рр. певним чином вплинула на освітню та видавничу діяльність в Україні. Відчуваючи загрозу національних рухів, з ініціативи міністра внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєва у 1863 р. було видано циркуляр про заборону української мови. У інструкції від 30 липня 1863 р., інформуючи міністра освіти про цю заборону, він вказав мотив: «ніякої окремої малоросійської мови не було, нема і не може бути» [45, с. 240–241]. Емський указ імператора Олександра II від 30 травня 1876 р. забороняв вивезення українських книг за межі Російської імперії, видання будь-яких книжок українською мовою, крім історичних документів, етнографічних матеріалів і дозволеної цензурою художньої літератури [45, с. 244].

Ставлення російської імперської влади в центрі і на місцях до українських видань визначалося як демократичним спрямуванням більшості з них, так і прагненням урядових кіл не допустити перетворення української мови в повноцінний засіб суспільної комунікації. У конкретних випадках дозволи або заборони друкування книжок пов'язані з коливаннями урядової політики між спробами обмежених ліберальних реформ і тенденцією до цілком авторитарного правління.

Після прийняття Валуєвського циркуляру 1863 р. і Емського указу 1876 р. у Почаївській друкарні друкувалися книги виключно російською мовою. За

Олександра II друк підручників і навчальної літератури українською мовою оцінювалося як посягання на внутрішню безпеку Російської імперії [53, с. 90–94].

Зазначимо, що ці укази не вплинули негативним чином на видавничу діяльність лаврської друкарні. Прибутки від продажу продовжували зростати (Див. таб. 2).

У 1870 р. у Почаївській друкарні надруковано 50 книг та 5 картин із зображенням ікони Почаївського Божої Матері. Із цих книг – 17 були навчально-богослужбового змісту, 5 книг з історії лаври та Волинської єпархії, а інші книги мали церковно-літургійний зміст [54, с. 142]. Окрім друків російською мовою, були також книги, друковані польською і латинською мовами, але їх кількість була незначною у порівнянні з російськомовними виданнями.

З 1887 р. при Почаївському монастирі друкувався щонедільний журнал «Почаївский листок», як додаток до «Волинских епархиальных ведомостей» [47, с. 213]. Редактором листка призначено ієромонаха Христофора, а заступником – о. Сафронія. Титульна сторінка для листка зроблена у Варшаві майстром Єзерським. За кожну надруковану сторінку друкарю платили 2 руб. [47, с. 219]. У 1887 р. редактором «Почаевского листка» було призначено ієромонаха Володимира, який щорічно отримував заробітну плату у сумі 200 руб. Річна передплата журналу на той час коштувала 2,5 руб. [47, с. 220].

Упродовж 1867–1907 рр. в Почаївській друкарні друкували найбільш відомий волинський часопис «Волинские епархиальные ведомости». Його редакція перебувала у Кременці, а з 1908 р. – в Житомирі [52, с. 37].

Після прибуття до Почаєва архімандрита Антонія, який очолив і лаврську друкарню (1902–1914 рр.), його головна увага була спрямована на змістовий компонент видань. Станом на 1908 р. архієпископ Антоній і архімандрит Віталій розбудували широку мережу відділень чорносотенного «Союзу російського народу» в усіх повітах Волинської губернії. Зокрема у Кременецькому повіті було 198 членів цієї організації. Саме завдяки діяльності «Союзу російського народу» чорносотенці поширювали свої брошури й агітки, серед яких провідне місце зайняли газети «Почаевский листок», «Почаївські вісті» та «Волинська земля», що мали відповідне спрямування. Уся ця продукція Почаївської

друкарні, впродовж 1903–1914 рр. поширювалась на Волинь, Галичину та інші регіони України [1, с. 161].

Очевидно, що заангажованість православного духовенства Волині і лаврського зокрема, у політико-ідеологічні процеси Російської імперії, диктували збільшення попиту на друковану продукцію відповідного спрямування. За каденції архімандрита Антонія посилено матеріальну базу друкарні. Для її потреб збудовано окремих двоповерховий корпус [55, с. 135].

Аналіз архівних джерел дозволяє з'ясувати кількість надрукованих книг та отриманих коштів від їх реалізації. Так, у 1834 р. за продаж книг отримано 1844 руб. сріблом [56, арк. 9]. У цьому ж році, почаївська друкарня розпочала друк на папері й атласі образів Спасителя, Богоматері, Святого Миколая, преподобного Іова та інших святих. Надруковані образи за поміркованою ціною продавали серед прочан [57, с. 21]. У 1835 р. було реалізовано книг на суму 1400 руб. сріблом [58, арк. 13]. У 1838 р. було продано книг на загальну суму – 1210 руб. сріблом [49, арк. 11]. У 1844 р. було отримано – 2587 руб. сріблом [59, арк. 7]. З 1874 р. прибутки від реалізації друкованої продукції обчислювалися десятками тисяч. Очевидно, різке зростання прибутків стало наслідком модернізації друкарського виробництва. Найбільш продуктивною друкарня була 1874 і 1875 рр., коли суми від продажу сягали майже 37 тис. руб. сріблом. Але й в наступні роки, від 1881 р. до 1896 р., вартість друкованої продукції коливалася в межах 14190–29971 руб. сріблом, тобто за неповних півстоліття зросла більше, як удвічі (Див. табл. 2).

Щороку Почаївська друкарня збільшувала обсяг своєї продукції. У 1835 р. надруковано: 6169 російських книг; 2133 – польських; 253 – латинських [58, арк. 23]. Всього – 8555 книг. У 1836 р. було виготовлено: 5842 – російські книги; 1952 – польські; 253 – латинські. Всього 8047 книг [60, арк. 16]. У 1838 р. надруковано 7314 книг російською мовою, 1708 – польською і 210 латинською мовами. Загальна кількість яких склала – 9232 примірників [49, арк. 11]. Вже у 1840 р. кількість книг становила: російські – 6678; польські – 1604; латинські – 209. Всього було надруковано – 8491 примірників [61, арк. 84]. У 1844 р. надруковано: російських книг – 7505, польських – 1771, латинських – 212. Загальна кількість складала – 9488

одиниць [59, арк. 11]. У 1860 р. кількість друкованих книг склала: російських – 7314, польських – 1708, латинських – 210 [62, арк. 11].

Серед друкованих ікон найбільшою популярністю користувалась ікона Почаївської Божої Матері. Нами з'ясовано, що у 1837 р. надруковано 5 тис. примірників цієї ікони [63, арк. 7]. У 1838 р. виготовлено 50 тис. примірників церковно-службової літератури та 18300 ікон [63, арк. 9].

Обкладинка книг та їхнє художнє оформлення було фірмовим знаком кожної друкарні. Тому до оформлення друків залучалися гравери. У лаврській друкарні працювали такі провідні українські гравери, як А. Голота, Адам та Йосип Гочемські, Теодор (Федір) Стрільбицький та багато інших. Саме графічні твори із зображеннями Почаївської Богородиці служили тими іконографічними взірцями, які сприяли значному поширенню ікони на Волині та поза її межами.

Оформлення лаврських видань, які розпочиналися з титульного аркуша, прикрашали гравюри на сюжет книги. Крім назви книги, на ньому зазначалися рік і місце видання. Зі зворотного боку видруковувалися герби меценатів, які матеріально підтримували друкарню, і вірші, котрі тлумачили геральдичні знаки. Зазвичай, книги супроводжувалися передмовами, присвятами, післямовами. Оправу лаврських видань виготовляли з дощочок, обтягнутих шкірою, прикрашених тисненням, рамкою з орнаментом, в центрі вміщувався медальйон із зображенням євангельських сцен. Особливе значення в друкованій книзі посідав титульний аркуш. У 1834 р. Почаївській друкарні передано малюнки ікон та титульних аркушів книг, виготовлених у василіанський період. Напис на малюнках ікон зроблено латинською мовою, зазначаючи ім'я автора [64, арк.1]. Ще однією їх особливістю було те, що на цих малюнках зображувалися католицькі святі.

Особливо цікавим є зображення титульного аркуша окремих книг. Його особливістю стали орнаменти, які, зазвичай, мали релігійний характер, окрім цього, ці зображення належать до василіанського періоду монастиря.

Таким чином, основу друкованої продукції становили богословські і релігійно-полемічні твори, які служили ідеологічним обґрунтуванням російського православ'я, суспільно-політичних рухів і течій, відображали актуальні тенденції

тодішнього культурного життя. Окрім того, друкувалися також книги з історії монастиря і Волинської єпархії, упродовж 1867–1907 рр. друкували часопис «Вольнские епархиальные ведомости», а з 1887 р.– щотижневик «Почаївський листок». Після прибуття до Почаєва архімандрита Антонія, друкарня отримувала замовлення на друк продукції шовіністичного спрямування «Союзу російського народу».

Реалізація книг відбувалася насамперед серед місцевих жителів та у Волинській губернії. Зазвичай, книги продавали поштучно у книжкових магазинах, які розміщувалися на території самої обителі, міста Почаєва, а також у Житомирі, при архієрейському домі. Для оформлення книг Почаївська лавра запрошувала провідних українських граверів. Титульні аркуші книг оформлювали А. Голота, Адам та Йосип Гочемські, Теодор (Федір) Стрільбицький та багато інших.

У першій половині ХІХ ст. керівництво Почаївська почаївської лаври активно займалася закупівлею друкарського приладдя: друкарських верстатів, шрифтів, засобів гравіювальної техніки, фарб, паперу тощо. Наприкінці 1850-х рр. для друкарні придбано чотири ручні станки і переплетенні інструменти. У штат друкарні прийнято механіка для нагляду за станками. У 1860-х рр. лавра придбала вартісну штампувальну машину, верстати для вироблення рамок, нові інструменти для переплетення книг тощо. У 1870-х рр. для друкарні було замовлено і придбано у Авсбурзі дві нові друкарські машинки з циліндричним красильним апаратом, достатню кількість слов'янських букв випущених впродовж 1867–1876 рр. На початку ХХ ст. для потреб друкарні збудовано окремий двоповерховий корпус.

Наслідком модернізації друкарського виробництва друкарня лаври стало збільшення обсягу друкованої продукції. Аналіз архівних документів дає підстави констатувати, що у 1835 р. було надруковано – 8555 книг; у 1836 р. – 8047 книг; у 1838 р. – 9232; у 1840 р. – 8491; у 1844 р. – 9488; у 1860 р. – 9232. Отже, у досліджуваний нами період щорічний обсяг друкованої продукції у Почаївській друкарні становив від 8500 – 9500 книг та ікон Почаївської Божої Матері. Відповідно зростали й прибутки від реалізованої продукції. У період 1834–1857 рр. ці суми не перевищували 3400 руб. сріблом. Встановлення штампувальної машини відразу позначилося на рентабельності друкарського виробництва. Якщо у 1857 р.

прибуток становив 3400 руб. сріблом, то у наступні 1864 р., 1865 р., 1866 р. він збільшився в 3–5 разів. Після закупівлі двох друкарських машини лавра у 1874 р. отримала прибуток у сумі 36815 руб., сріблом що майже в 4,5 рази більше, ніж у 1870 р. Аналіз архівних документів доводить, що друкарня була рентабельним виробництвом, а сума її прибутку поступалася лише свічковому заводу. Лише у 1874 р., 1875 р. і 1877 р. друкарня мала незначну перевагу перед свічковим заводом.

4.3. Розбудова архітектурних комплексів

Невід'ємну частину фінансових витрат Почаївської лаври становили її культові та господарські споруди. Окрім того, лавра надавала кошти на спорудження і реставрацію церков, храмів, монастирів, інших культових споруд Кременецького повіту та Волинської єпархії.

На початку XVIII ст., як стверджують дослідники Почаївської лаври, окремі храмові, житлові, оборонні та господарські споруди склалися у розвинений монастирський комплекс, що органічно доповнювався пригородком, який мав власну систему кам'яних і дерев'яних баштово-стінових укріплень [65, с. 15]. Кожна будівля зокрема і весь монастир загалом являли собою яскраві зразки української архітектури, заснованої на народних будівельних традиціях [66, с. 97].

Після переходу Почаївського монастиря у власність РПЦ від отців василіан було прийнято: чотири церкви – Успенську соборну, Печерну церкву або св. Великомучениці Варвари, Теплу церкву або св. Трійці, церкву Різдва Богородиці, яка розміщувалась у полі; двоповерхову дзвіницю, збудовану біля Успенського собору; братських корпус, який мав два поверхи зі східного боку і три із західного [47, с. 144]. У братському корпусі розміщувалися келії, кухня, свічковий магазин і підвал, у якому зберігалися продукти харчування та спиртні напої. Почаївській обителі належали будівлі бібліотеки і друкарні, ратуша і корчма. Їй належали також господарські споруди: великий кам'яний дім (де згодом розміщувалася Волинська консисторія); кам'яний гостинний дім поблизу дзвіниці; сараї, амбри, кузня. Крім того, у п'яти фільварках Старо-Почаївського і Ново-Почаївському, Будецькому, Комаровецькому та Червонолуцького розміщувались пивоварня, винокурня та інші господарські споруди [47, с. 146].

У 1831–1914 рр. продовжувалася розбудова лаврського архітектурного комплексу. У цей період було зведено низку споруд, зокрема: Святі ворота, дзвіницю, архієрейський дім (нині іконно-книжкова лавка), відкрито свічковий

завод, готель (нинішня діюча семінарія), паломницький дім, братську лікарню [47, с. 100]. Щорічний сукупний прибуток лаври давав змогу не лише утримувати монастир, благодійні їдальні, лікарні, притулки тощо, але проводити будівельні та реставраційні роботи.

Важливе значення впродовж 1831–1914 рр. керівництво лаври надавало будівництву господарських споруд. За межами братського корпусу знаходилися: келарня, кухня, столова, кузня, конюшні сараї для птиці та інші, що в основному мали окремі добудови.

Також намісники лаври приділяли увагу збереженню внутрішнього стану архітектурного ансамблю. Проводилися значні ремонтні роботи, як всередині храмів, так і оформлення лаврської території. Окремою статтею видатків слугувало і внутрішнє оформлення інтер'єру існуючих монастирських храмів, до створення яких залучалися провідні художники і живописці.

Передача Почаївського монастиря РПЦ у 1831 р. зумовила перехід до нового етапу розвитку його архітектурного комплексу. Перед керівництвом обителі гостро постало питання реконструкції і будівництва нових культових і господарських споруд. Окремо варто наголосити, що будівництво і реставрація культових споруд, в першу чергу на Волині, позначено домінантою утвердження російського православ'я на цій території. Привласнення уніатських храмів, що мали свій характерний архітектурний і мистецький стиль, позначений впливом західноєвропейської культури, вимагало від РПЦ надати їм православного московського змісту.

Архітектурна та мистецька цінність Почаївського комплексу спонукала до професійного підходу, що стосувалися будь-яких будівельних робіт. Оскільки, згідно з указом імператора, в Почаїв мали перевести з Аннополя єпархіального архієрея, консисторію та Волинську духовну семінарію, обер-прокурор вимагав від єпископа Амвросія викласти свої міркування щодо розміщення архієрея, консисторії, семінарії та училищ. 25 лютого 1832 р. владика доповів, що для семінарії, повітового та парафіяльного училищ необхідно звести нові корпуси [14, с. 123]. Наступний намісник монастиря архімандрит Інокентій у червні 1832 р.

звернувся до губернатора з проханням призначити дипломованого архітектора, й одночасно повідомляв, що будинок для семінарії, повітового і парафіяльного училища варто будувати за межами монастиря, а також вказав можливі місця їхнього розташування 24 січня 1833 р. в Почаїв прибув архітектор Руско, який склав проекти на будівництво окремих споруд, зокрема семінарії та училища [14, с. 123]. У ці роки обов'язки архітектора виконував також викладач механіки Волинського ліцею Францішек Мехович, згодом професор університету св. Володимира в Києві. За його участю в 1832 р. розібрали навколо чернечого корпусу господарські будівлі, які захаращували територію, перебудували над ставом старий бровар, спорудили нову кузню [48, с. 76–77].

На початку 1833 р. Почаївський монастир ініціював листування з петербурзьким архітектором В. Михайловським, який, за погодженням консисторії наприкінці літа виїхав у Почаїв. Він був призначений штатним архітектором. Першою справою зодчого стало будівництво мурованої стіни [49, с. 143].

Масштаби монастирського комплексу вимагали його просторового виокремлення на місцевості, кращого захисту майна та внутрішнього життя обителі. Саме це, на нашу думку, стало причиною того, що В. Михайловський планував спорудження довкола монастиря міцної огорожі – цегляного муру. Витрати, пов'язані з будівництвом муру, ілюструють архівні документи. Будівництво, розпочавшись у вересні 1833 р., тривало три роки. Станом на 1836 р. мур охопив територію обителі смугою в 97 сажнів, його фундамент піднімався на 1,5 аршини (1 сажень = 2,36 см.; 1 аршин = 0,71 м.) [69, арк. 20]. На будівництво муру було використано 1081668 штук цегли, 118 сажнів³ піску, 118 сажнів³ вапна, 4500 штук цвяхів [69, арк. 36], а також камінь, деревина. До роботи було залучено близько 40 працівників. Їхня щоденна заробітна платня залежала від якості та обсягу виконаних робіт і становила від 2 до 10 руб. сріблом [69, арк. 41]. Лише у 1834 р. на придбання необхідних будівельних матеріалів витрачено 3 тис. руб. сріблом [70, арк. 58].

Таким чином, будівельні роботи були достатньо вартісними. Проте, як нам уявляється, власне виробництво цегли, вапна, каменю, тощо дозволяли заощадити

частину коштів. Значна кількість вапна була випалена на лаврському вапняному заводі. Деревина – заготовлена у власному лісі. Цегла для муру теж виготовлялась на власному цегельному заводі. Для зберігання і просушування цегли було спеціально збудовано невеликий сарай поблизу лаври [69, арк. 37], мабуть, з метою уникнення додаткових витрат на доставку цегли возами.

Вхід на територію Почаївської Свято-Успенської лаври здійснювався через надбрамний корпус або ж Святі ворота – парадну браму, завершену в 1835 р. за проектом архітектора В. Михайловського у стилі класицизму. Це цегляна двоповерхова прямокутна споруда [71. с. 86–87].

Ліворуч від Святих воріт знаходився колишній архієрейський дім (нині це іконно-книжкова лавка), який збудовано у 1820–1825 рр. як житлове приміщення для вищого духовенства обителі. У 1835 р. в цьому будинку була відкрита церква Святих Первоверховних апостолів Петра й Павла, яка розміщувалася в одному з залів другого поверху з південного боку з престолом на схід (Див. таб. 12).

За період каденції єпископа Волинського і Житомирського Інокентія (1832–1840 рр.) на території Почаївської лаври проводилися капітальні будівельні роботи. Зокрема, відремонтовано лаврську галерею біля Успенського собору, дахи у приміщеннях, побілено і поштукатурено лаврські приміщення та інші види робіт. За даними А. Хойнацького, на ремонтні роботи витрачено 174578 руб. сріблом. Більша частина цих коштів була пожертвована, а частина використовувалася із лаврських сум [47, с. 165]. У травні 1834 р. майстрові Михайлові Залезецькому виплачено 10 руб. сріблом. за покладені ним кам'яні плити. Зокрема, ним покладено 40 кам'яних плит, а також завершено цегляний вхід у підвал церкви. Цікавим фактом є те, що робота оплачувалася із кількості вироблених матеріалів. Так, вартість покладки однієї кам'яної плити становила 22 коп., що загалом склало майже 9 руб. сріблом [72, арк. 1, 1 зв.].

Переоформлення інтер'єрів Успенського собору розпочалося в 1834 р. У квітні Почаївська лавра уклала договір із золотарем Петром Тушинским, який займався оздобленням престолу. Ним виготовлено із жовтої міді позолочений хрест,

довкола якого було поміщено 16 зірок. Остаточо усі роботи завершилися у травні 1835 р. [68, с. 143].

Після отримання статусу лаври постало питання про заміну католицького оформлення інтер'єрів на православне. Мистецьке переоформлення розпочали з виготовлення срібного окладу Почаївської ікони Божої Матері із чотирьох позолочених срібних рам. У зв'язку із виготовленням нових іконостасів, намісник просив імператора виділити кошти на виготовлення двох іконостасів. Після отримання відповідної суми, монастир уклав договір із майстром Йосипом Подаржавським із містечка Шумськ. Майстер мав зробити із лаврських ескізів іконостас і два кіоти. Оплата становила 250 руб. сріблом. Роботи виконувалися із матеріалів монастиря і майстер перебував на повному утриманні. Усі роботи завершилися у 1839 р. [68, с. 143].

У 1834 р. лавра розпочала реконструкцію існуючих і будівництво нових споруд. Спочатку взялися за ремонт підлоги Печерної церкви, потім ремонтували галерею, що веде до цього храму. Усі роботи виконував майстер Железецький. У 1835 р. зайнялися центральним входом на територію лаври. 13 вересня 1835 р. уклали з підрядником С. Власовим договір, за умовами якого він мав виконати наступні роботи: зміцнити дах на в'їзних воротах з боку монастиря; поставити з боку «секретарського будинку» до кам'яної стіни біля городу дерев'яну огорожу; замінити на консисторії черепний дах; укріпити стіну консисторії [68, с. 145].

31 серпня 1835 р. підписано контракт із селянином Сергієм Власовим, родом із Калузької губернії Мещовського повіту с. Сентієва. Згідно з контрактом, майстер мав зробити: з боку дороги, яка вела від головних воріт до будинку діякона Манаревича – стіну, а з другого – тротуар з кам'яних плит; побілити три рази вапном стіну з південного боку від монастиря; покрити черепицею контрафорси та інші столярні роботи [69, арк. 11]. Оплата його праці згідно із контрактом становила 104 руб. сріблом. [69, арк. 11 зв.]. Стіну зводили з цегли на кам'яному фундаменті, тротуар викладали кам'яними плитами шириною 2,1 аршина (приблизно 1.43 см.) [Див. дод. Б]. Робота завершена наприкінці вересня 1835 р. Основна частина

матеріалів – цегла, камінь, вапно тощо – доставлялися з лаврських заводів [69, арк. 2, 2 зв.,3].

У 1835 р., одночасно із будівництвом нової кам'яної стіни, що вела до головних воріт до Успенського собору, викладено тротуарну плитку [73, арк. 1]. У 1836 р. лавра закупила листове покриття для ремонту приміщень, зокрема відновлювалися лаврські господарські приміщення. Позолочене листове покриття використовувалося для перекриття основних храмів Почаївської лаври [73, арк. 3].

Керівництво лаври приділило увагу внутрішньому інтер'єру храмів. Для розпису іконостасу та виготовлення ікон для Печерної церкви найнято жителів Житомирщини Володимир Разін та кріпачку із Новограда-Волинського Катерину Уварову. Вони намалювали на полотні 14 ікон і розписали іконостас та дві нові кіоти. За цю роботу, завершену у 1836 р., їм заплатили 250 руб. сріблом. Окрім цього, В. Разін просив додатково оплатити йому 15 руб. сріблом за написання ікон Божої Матері і чотирьох євангелістів. У травні 1837 р. з ним уклали новий договір і взяли на роботу, як штатного іконописця, з платнею 2 руб. сріблом за кожну ікону [68, с. 143–144].

Іконостас Печерної церкви різьбив майстер Подеревенський. Наприкінці 1836 р. Духовний собор Почаївської лаври уклав договір із золотарем Старжицьким про позолоту цього іконостасу та пофарбування ікон, але на початку наступного року з'явився рапорт про те, що той не з'являється на роботу й контракт потрібно переглянути. Тому 1 лютого 1837 р. Почаївська лавра уклала новий контракт із Євфрієм Предсковичем про позолоту ним до літа ікон та фарбування «під мармур» колон із винагородою 92 руб. сріблом. Для позолоти карнизів Печерної церкви влітку 1837 р. лавра купила у радивилівського єврея Тита Бершмана вісім книжок листового золота, а через місяць докупили ще чотири [68, с. 143–144].

У 1842 р. на кошти відомої благодійниці Анни Орлової-Чесменської лавра замовила срібну раку для мощей. Над виконанням замовлення працював Федір Верховцев [67, с. 113]. Рака виготовлена у стилі рококо останньої третини XVIII ст. На виготовлення витрачено 5 кг. срібла (Див. таб. 14).

За період каденції єпископа Волинського і Житомирського Арсенія (1848–1860 рр.) у 1851 р. придбано іконостас вартістю 765,88 руб. сріблом, митру, панагію та інші речі. У цьому ж році придбано напрестольний ковчег, який було виготовлено варшавським фабрикантом Фражетом вартістю 300 руб. сріблом, в 1855 р. – чотири менших ризниці на євангелістів. срібну раку для св. мощей – 975 руб. сріблом [47, с. 179]. Також, облаштовано церкву преподобного Іова Ігумена Почаївського, церкву преподобних Антонія і Феодосія Печерських, проведено ремонт в галереї при Соборній церкві. З північного боку лаври зведено кам'яну огорожу навколо саду. Польову церкву Різдва-Богородиці покрили залізом і біля неї відвели місце для братського цвинтаря [71, с. 91]. Найбільш вартісними були роботи, пов'язані з позолотою купола Успенського собору. Вони обійшлися лаврі в сумі 8 тис. руб. А. Хойнацький зазначає, що в цей період проведено й інші види ремонтних робіт [47, с. 181–182].

Загалом, архівні документи, що збереглися, дають можливість науковцям простежити рух коштів та визначити вартість спорудження культових будівель у середині XIX ст. на Волині. Згідно із дослідженням Олени Тимчик, спорудження невеликого дерев'яного храму і облаштування його іконостасом, а також церковними предметами вартувало в середньому 8 тис. руб. сріблом. Вартість дерев'яного храму зростала до 10–15 тис. руб. сріблом, якщо замовляли більш вартісний іконостас, цінні сосуди, церковного вбрання тощо. Зведення кам'яного храму та його внутрішнього облаштування коштувало 20 тис. руб. Спорудження лаврських дзвіниць оцінювалося до 100 тис. руб. сріблом, а вартість дзвонів вагою від 100–200 пудів за ціною 15 руб. сріблом за пуд становила 1500–3 тис. руб. сріблом [74, с. 192].

А. Хойнацький зазначав, що впродовж 1855–1866 рр. керівництво обителі ініціювало різнопланові будівельні та ремонтні роботи. В цей період збудовано книжкову лавкау, реконструйовано братську кухню, відремонтовано другий поверх братського корпусу, покращено лаврський колодязь, біля вхідних воріт зроблено кімнату для сторожа і охорони [47, с. 186]. У 1858 р. в пам'ять Києво-Печерських святих збудовано і освячено церкву преподобних Антонія і Феодосія. Вона

знаходиться нижче Печерної. Церква невеличка за своїми розмірами, із старовинним іконостасом [71, с. 91].

У 1860-х рр. проведено ремонтні роботи з метою покращання праці друкарів та робітників свічкового заводу. У 1860 р. для заміни шести віконних рам у типографії запрошено майстра Пилипа Павліва. Відомо, що за цю роботу майстер отримав 67 руб. сріблом [75, арк. 1, 3]. Для покращення температурного режиму в приміщенні друкарні у 1862 р. майстром Адамом Гайцукевичем покладено опалювальні печі [75, арк. 4]. Окремих ремонтних робіт вимагало приміщення свічкового заводу. Ці роботи були заплановані в 1863 р. Духовний собор запросив майстра Тичковського для виготовлення там нової підлоги. Оплата праці майстра становила 53 руб. сріблом [75, с. 14].

Крім цього, за пропозицією єпископа Волинського і Житомирського Антонія, у ці роки проведено реконструкцію двох церков – Теплої і Печерної. Перша – стара Тепла церква, що з 1862 р. стала називатись Св. Трійці, розміщувалась в крайньому куті нижнього коридору братського корпусу. Із західної боку вона перенесена у східне крило цього ж корпусу, що мало своїм наслідком збільшення площі її приміщення. Згодом, у 1864 р., в церкві Св. Трійці встановлено іконостас роботи майстра Прокоф'єва. Також цього року, як повідомляв А. Хойнацький, реконструювали Печерну церкву [95, с. 151].

У 1861 р. Духовний собор затвердив початок будівництва триповерхового лаврського П-подібного готелю за межами обителі. Уже 4 березня 1863 р. архітектором здано на затвердження план нового готелю Духовному собору Почаївської лаври [76, арк. 4]. Готель займав площу 64 м. у довжину і 32 м. в ширину [76, арк. 1]. Роботи тривали до 1867 рр. Земля для нового готелю придбана у Почаївського жителя Хращевського. Проект готелю, а також кошторис його зведення, склав волинський єпархіальний архітектор Констянтин Раструханов. Відомо, що на будівництво готелю витрачено: 40 сажнів³ каменю, 100 тис. цегли, 50 сажнів³ вапна; використано близько 700 м.³ деревини та інші матеріали [76, арк. 5 зв.]. Відомо, що вартість використаних матеріалів становила 1894 руб. сріблом, на оплату заробітної плати працівникам витрачено 866 руб. сріблом [77, арк. 23]. На

будівництво використовувалася праця 138 мулярів, 248 столярів, 104 штукатурів, 38 пічників, 78 малярів, 218 некваліфікованих робітників [77, арк. 20 зв.].

10 серпня 1863 р. між Духовним собором Почаївської лаври і майстром Н. Соколовим підписано контракт про переобладнання приміщення кухні. Майстер впродовж 12–22 серпня 1863 р. зобов'язувався поставити чавунну двокамфорну плиту вартістю 14,62 руб. сріблом, куплену в Кременці [75, арк. 11]. Усі необхідні матеріали для роботи мала надавати лавра. За виконану роботу майстрові заплатили 22 руб. сріблом. [75, арк. 8].

У 1860-х рр. ХІХ ст. лаврське керівництво приділяло увагу внутрішньому облаштуванню культових споруд. У 1866 р. ікона Божої Матері прикрашена багатозолотою ризою, вага якої складала 2 фунта і коштувала 3646 руб. сріблом [47, с. 345]. Внаслідок реконструкцій та будівництва у василіанський період стара дзвіниця втратила своє значення, як частина планувальної структури. Спочатку Духовний собор лаври спробував замінити дах дзвіниці, у 1836 р. планувалося поміняти усі сходи, обкласти дерев'яні стіни цеглою, встановити новий купол та покрити його бляхою і пофарбувати [68, с. 145].

У 1862–1871 рр., за проектом архітектора К. Раструханова, відбулося будівництво нової кам'яної дзвіниці. Дзвіниця була збудована з цегли і мала п'ять ярусів. Її висота – 65 м. На будівництво дзвіниці використано 300 сажнів³ каменю, 400 тис. цегли, яку, придбано у Є. Косубукіна вартістю близько 20 тис. руб. сріблом. Придбання каменю, вапна обійшлося лаврі ще в 5 тис. руб. сріблом. На інші будівельні витрати у 1862 р. витрачено 7286 руб. сріблом. Для будівництва використовувалися і лісові матеріали. У 1863 р. вартість будівельних робіт склала 12552 руб. сріблом. У 1864 р. – 1468 руб. сріблом. [17, с. 242–247]. Вартість будівництва дзвіниці, разом із оплатою праці архітектора, майстрам та придбанням будівельних матеріалів склала близько 80 тис. руб. [17, с. 255]. Це третя за висотою дзвіниця в Україні (після Успенського собору Києво-Печерської лаври та Софії Київської).

Одночасно зі спорудженням дзвіниці велося будівництво триповерхового «простонародного готелю», яке у 1867 р. завершено. На його будівництво було

витрачено 14 тис. руб. сріблом [17, с. 255]. Після завершення будівництва готелю у 1867–1868 рр. збудовано, за проектом архітектора К. Растрахунова, новий свічковий завод з житловими приміщеннями, майстернями, кладовкою, холодильником і підвалом. На його будівництво витрачено 9 тис. руб. сріблом [17, с. 256].

У 1867–1869 рр. відбувалися ремонтні роботи у лаврській галереї. Зокрема, у західній і північній частині галереї знято стару підлогу. Нова підлога була втрамбована щебенем, викладена цеглою, покрита плитами, а між плитні шви залито цементом. Плитне покриття в західній частині галереї через потрапляння туди води виявилось неефективним. Згодом, у 1874 р., під керівництвом інженера Варшавської асфальтової компанії з м. Спорнаго цю частину галереї залили асфальтом [47, с. 189]. Вартість ремонтних робіт склала 10 тис. руб. сріблом [17, с. 257]. Також покращено двір біля обителі, встановлено цистерни для свічкового заводу, побудовано баню та проведено інші види робіт. У 1868 р. відбулися ремонтні роботи у старому фільварку. Зокрема, перероблено стіни і покрито дах новою черепицею, встановлено 16 вікон [78, арк. 2].

За період каденції архімандрита Агафангела відбулося спорудження кам'яної стіни біля цвинтаря. У 1867 р. архітектор К. Растрахунов надав Духовному собору архітектурний план і кошторис нового будівництва. Але, у зв'язку із фінансовими труднощами, пов'язаними із будівництвом дзвіниці, готелю, свічкового заводу спорудження муру відклалося до 1872 р. У цьому ж році, разом із муром на території цвинтаря побудовано і кам'яний будинок. Вартість будівництва муру склала 5 тис. руб. сріблом [17, с. 257–258] (Див. таб. 13).

Не всі матеріали, які використовувалися при будівництві і реконструкції лаврських будівель, виготовлялися у лаврському господарстві. Їх доводилося закупувати. Зокрема, це окремі матеріали (фарби, цвяхи, дранки, листове покриття тощо), інструменти (сокири, молотки, рубанки, лопати тощо). Витрати на них становили значну частину видатків.

У жовтні 1874 р. Духовний собор лаври повідомляв архімандриту про необхідність виготовлення двох кіотів у лаврському соборному храмі. Цією роботою займався іконостасний майстер з Мінська Федір Єгоров. Вартість виготовлення

одного кіота становила 1700 руб. сріблом. Усі роботи мали завершитися у 1876 р. у зв'язку із зайнятістю майстра [79, арк. 2–3].

Були також непередбачувані роботи. Наприклад, у 1869 р. внаслідок пожежі в Успенському соборі пошкоджено розписи, іконостас і частина купола. На реставраційні та художні роботи витрачено 35 тис. руб. сріблом [47, с. 190–191].

У період каденції архімандрита Дмитрія (1876–1882 рр.) на території лаврського комплексу з'явився новий готель, збудований в Почаєві на місті старої ратуші. Також, у 1880 р. майстер С. Верховецький виготовив срібний престол, що складався із чотирьох бокових срібних дощок по 2 аршини у ширину і по 1 аршини у висоту ($1 \text{ аршин}^2 = 256 \text{ кв. вершам} = 784 \text{ кв. дюймам} = 0,5058 \text{ м}^2$.) [Див. дод. Б]. На кожній дошці є зображення святих. Вартість престолу склала 20112 руб. У 1881 р. з ним підписано контракт на виготовлення бронзового кіота вартістю 10 тис. руб. сріблом [47, с. 194–195]. Також у 1873 р. розпочалося масштабне брукування двору [67, с. 84].

У 1883 р. старий балдахин над стопою Божої Матері замінено на новий ковчег із товстого жовтого скла і бронзовим кіотом, який також виготовив С. Верховецький. Вартість робіт склала 10 тис. руб. [47, с. 381].

За архімандрита Паладія (1885–1889 рр.) для зручності, зокрема, для доставки продуктів та будівельних матеріалів, прокладено нову дорогу через «новий готель» і лаврські сади, що проходила поблизу друкарні і економічних складів [67, с. 112]. Упродовж 1886–1888 рр., за розпорядженням архієпископа Паладія, іконописці Паїсій та Анатолій розписали усю Печерну церкву [47, с. 201–203].

Напередодні святкування 900-річчя хрещення Русі, упродовж 1887 р., у Почаївській лаврі розпочалися ремонтні роботи. З метою увіковічення цієї історичної події поряд з Успенським собором, за декілька метрів від його північного боку, споруджено невеличку муровану капличку [67, с. 86–87].

У 1887 р. Духовний собор прийняв рішення перенести Варваринську церкву, розміщену на нижньому поверсі братського корпусу і займала площу 481,6 аршини, не могла вмістити усіх бажаючих і до того ж була малодоступною для паломників. Її перемістили у братську трапезну. Нову церкву відновлювали за проектом

архітектора К. Афанасьєва у 1887–1888 рр. Усі ремонтні роботи проводилися працівниками обителі. Розписували церкву учні лаврської іконописної школи під керівництвом ієромонаха Паїсія. Вартість усіх робіт разом із матеріалами становила 1500 руб. 11 вересня 1888 р. церква освячена на честь св. Великомучениці Варвари і княгині Ольги. У 1889 р. для церкви пожертвувано новий іконостас [47, с. 203–204].

У 1887 р. відбувалися ремонтні роботи для проживання сторожів лаври. Зокрема, для цього надано приміщення із південного боку, нижче церкви преподобних Антонія і Феодосія. У приміщенні провели ремонтні роботи: стіни поштукатурили, побілили, встановили нові двері та арки, для утеплення приміщення встановлено піч [47, с. 206].

У цьому ж році, за проектом архітектора Афанасьєва, замість старих дерев'яних, встановлено нові кам'яні торгові лавки поблизу воріт зі східного боку південного саду. Основні роботи завершилися у 1889 р. Вартість будівництва склала 4500 руб. Зазначено, що окремі будівельні матеріали, такі, як камінь, цегла, вапно бралися із лаврських заводів, а ковані металеві вироби – з лаврської кузні. Поблизу лавок споруджено приміщення для аптеки і аптекаря у вигляді добудови між колишнім приміщенням і торговими лавками. Із північного боку воно має один поверх, тильна сторона мала два поверхи з підвалом [47, с. 208–209].

У 1888 р. намісник лаври Модест просив секретаря архієпископа Одеського П. Любачевського рекомендувати майстра для виготовлення мармурового балдахину для мощей преподобного Іова у Печерній церкві. За рекомендацією П. Любачевського, 9 вересня 1888 р. до Почаєва приїжджав відомий одеський майстер робіт з мармуру, купець італійського походження Леопольд Менціоне. Він погодився встановити над ракою преподобного Іова мармурний балдахін із каррарського мармуру. Згідно з контрактом, підписаним 12 вересня 1888 р., майстрові за роботу заплатити 6 тис. руб. Балдахин планувалося виготовити до серпня 1889 р. Над замовленням майстер працював у своїй майстерні в м. Маса-Каррара у Італії. Проблемним виявилось транспортування балдахину: з Італії до Одеси – морем, потім з Одеси до станції Рудня – потягом, а із станції до Почаєва – возом. Таким чином, у листопаді 1889 р. балдахин прибув до лаври [47, с. 211].

За каденції архімандрита Модеста (1889–1902 рр.) було проведено низку важливих будівельних і реконструкційних робіт. Асфальтне покриття галереї перед Успенським собором, зроблене у 1874 р. дало тріщини. Тому, в 1892 р. було підписано договір між Почаївською лаврою і фірмою «Оконевський і Сусській» про проведення нової заливки асфальтом зверху старого покриття площею 400. сажнів². Загальна вартість робіт встановила 5176,59 руб. сріблом [47, с. 261].

Восени 1893 р. – другої половини 1895 р. на території обителі зводили новий готель за проектом архітектора Н. Ульяницького. Будівля розміщувалась за внутрішніми воротами, яка вела до кінного двору, у західній огорожі нижче друкарні. Готель мав 36 аршин довжини і 24 аршини ширини. Повна вартість будівництва становила 13 тис. руб. [47, с. 269–270]. Згодом тут відбулися значні ремонтні роботи.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на території Почаївської лаври постало ще кілька новобудов, серед яких своїми розмірами вирізнявся службовий корпус у північній частині святині. Його споруджено у 1895–1896 рр. уздовж північного схилу гори. У Братському корпусі знаходилися друкарня, лікарня, аптека і Тепла церква [67, с. 85].

Впродовж 1894–1898 рр. відбувалося будівництво нового двоповерхового приміщення, у якому згодом розмістилися друкарня, іконописна школа і церковно-приходська школа. План будинку і кошторис складено архітектором Н. Ульяницьким. Згідно з кошторисом, вартість будівництва склала 32 тис. руб. Будинок мав 38 сажнів у довжину і 8 сажнів у ширину. Всіма роботами з будівництва приміщення керував намісник лаври о. Філарет [47, с. 271–272].

Згідно з планом інженера Бела-фон-Вангеля, у 1894 р. відбулося спорудження нового колодязя. Глибина його мала 800 фунтів і вартість робіт склала 18 тис. руб. [47, с. 316]. У 1909 р. розпочалося будівництво артезіанської криниці, виконаною майстром О. Глаголевим. Вартість виконаних робіт склала 4970 руб. [80, арк. 5] (Див. таб. 12).

Декоративні розписи Успенського собору закінчено наприкінці XIX ст. за активної участі російських академіків та художників С. Комарова, Г. Боссе, І. Горбунова, М. Лаврова, В. Васильєва, М. Нестєрова, С. Верховцева [81, с. 96].

У зв'язку зі святкуванням 300-літнього перебування чудотворної ікони Богоматері на горі Почаївській, Духовним собором Почаївської лаври ініційовано проведення низки ремонтних робіт. Вони розпочалися у липні-вересні 1897 р., внаслідок яких, відремонтовано лаврську дзвіницю, два лаврських готелі, кімнати в архієрейському будинку, Святі ворота, свічковий завод, торгові лавки та інші приміщення. На купівлю будівельних матеріалів і виплати коштів майстрам витрачено близько 2 тис. руб. сріблом. [82, арк. 1]. Зокрема, у кременецького купця Ісаака Ліденоберга куплено фарбу 25 пудів (один пуд фарби в Кременеці коштував – 3,35 руб.). Усього на фарбу витрачено 83,75 руб. Також у купця придбано 20 пудів «вареного масла» вартістю 4,40 руб. за пуд. Сумарні витрати на купівлю фарб склали 171,75 руб. [83, арк. 13]. Згодом у цього ж купця додатково придбано ще фарб на суму 160,99 руб. [83, арк. 19]. У серпні 1897 р. на купівлю інших матеріалів витрачено 280 руб. [83, арк. 7, 8]. 26 серпня 1897 р. економом ієромонахом Сергієм було докуплено шпалери для кімнат на першому поверсі архієрейського будинку загальною вартістю 12,12 руб. [82, арк. 12].

Значну увагу приділено лаврським готелям. Так, 26 серпня 1897 р. економ, повідомляв Духовний собор про побілено і перетирано стіни у лаврському «часовому» готелі. Ті та інші штукатурні роботи зроблено майстрам з м. Радзивилова Миколою Шиповим та Демяном Фарсеєвим, за що їм виплачено 41 руб. 75 коп. Зокрема, майстри повністю зробили усі 34 номери в готелі, а також 1 і 2 поверх коридору. За кожен номер їм було заплачено 0,75 коп. всього 25,50 руб. за номери, а також 16,25 коп. за коридори [83, арк. 10].

Наприкінці серпня 1897 р. підрядчик Олексій Галкін виконав низку штукатурних робіт для лаврських будівель. Зокрема, 30 серпня ним було перетерто та побілено зовнішні стіни лаврського «часового» готелю. Об'єм виконаних робіт склав 331 сажень. Усього за свою роботу майстер отримав 219,6 руб. [83, арк. 15].

Беручи до уваги досвід О. Галкіна і його вміння, майстра запрошено завершити ремонтні роботи в інших будівлях обителі. Також ним перетерто і побілено стіни лаврського «базарного» готелю та свічкового заводу, за що виплачено йому 80 руб. [83, арк. 26]. За роботи в архієрейському будинку, ремонту Святих воріт та торгових лавок О. Галкіну заплатили 282,80 руб. [83, арк. 28]. У цьому ж році з майстром укладено договір про побілку і перетирання зовнішніх стін лаврської дзвіниці. Свою роботу він завершив 2 вересня 1898 р. й отримав 600 руб. [83, арк. 23]. Таким чином, у зв'язку з підготовкою святкування 900-ліття хрещення Русі у 1898 р. на території обителі проведено значні ремонтні роботи, пов'язані з її благоустроєм, а також створенням умов комфортного проживання гостей.

У травні 1899 р. Духовний собор Почаївської лаври просив у архімандрита Модеста дозвіл на будівництво муру з північного боку лаврських будівель. Довжина муру в документах не зазначена, є лише відомості, про місце його зведення: «від так званого балкононого гостинного дому до економічного сараю». Планувалося камінь і цеглу використовувати із власних заводів, а також частково купувати їх. На будівництво муру витрачено близько 2100 руб. [83, арк. 1, 1 зв.]. Остаточо будівництво завершилося у 1901 р.

Усього на будівництво витрачено 84 сажнів каменю (4,75 руб. за сажень – 400 руб.), 45800 цегли (2,25 руб. за тисячу, всього потрачено – 109,80 руб.) [83, арк. 66]. У червні 1900 р. для покриття огорожі було куплено у П. Жилого із м. Вишнівець 1013 штук черепиці. Вартість якої становила 31 руб. від тисячі, а всього витрачено 31,39 руб. [83, арк. 77].

Майстром «для кидки каменю» запрошено селянина з м. Радзивилів Стефана Лукасевича. Вартість його роботи складала: за кладку 1 сажня каменя 4,75 руб., за тисячу штук цегли – 2,25 руб. [83, арк. 93].

Однією із найвизначніших подій в житті лаври на початку ХХ ст. стало будівництво Троїцького собору (1906–1911 рр.). Ініціатива його будівництва належала архімандриту Антонію Храповницькому (1902–1914 рр.), добре відомому своїми москвофільськими настроями. Приїжджаючи до Почаєва, він неодноразово висловлював привселюдне невдоволення архітектурою Успенського собору,

називаючи його не інакше як «католицьким храмом» і навіть відмовлявся правити у ньому Службу Божу [67, с. 86–87]. На нашу думку, на його рішення розпочати будівництво собору у візантійському стилі вплинули революційні події у Санкт-Петербурзі 1905 р., які мали неабиякий резонанс на Правобержній Україні. У період революції 1905–1907 рр. боротьба робітників і селян Волині набрала значного розмаху. В першій половині 1905 р. селянський рух охопив 43 з 94 повітів України, всього ж у регіоні відбулося 1857 селянських виступів [84]. На околицях Луцька відбулися збори під гаслом «Геть самодержавство!». Поширеною формою боротьби проти поміщиків були страйки сільськогосподарських робітників. Із 238 виступів селян Волині у 1905 р. 125 були страйками сільськогосподарських робітників. 20 жовтня 1905 р. у Волинській губернії введено воєнний стан. Для придушення селянських заворушень уряд спрямував 2-у кавалерійську дивізію [85].

Будівництво нового собору безперечно мало стати символом міцності духу Російської держави і її Православної Церкви. Завдяки наполегливості, архімандриту Антонію вдалося зібрати потрібні кошти і подолавши нерішучий спротив почаївської братії, назадоволеної непосильними видатками, домогтися будівництва нового собору. Взірцем нового храму митрополит А. Храповницький бачив старий Троїцький собор з підмосковної Сергіївської лаври, але у значно більших розмірах. У 1905 р. створення проекту було доручено архітектору О. Щусеву [67, с. 88–89].

У квітні 1906 р. було підписано контракт між Духовним Собором Почаївської лаври та О. Щусевим, згідно з яким, архітектор зобов'язувався збудувати новий храм, що мав вмістити 2 тис. осіб. Виконання технічних вимог згідно з планом архітектора, мав виконувати підрядчик, якого наймала лавра. Також архітектор зобов'язувався виготовити іконостас і царські ворота. Запропонований О. Щусеву гонорар складав 15500 руб. [86, арк. 77]. Окремо передбачалася доплата в сумі 9600 руб. за виготовлення іконостасу [86, арк. 75].

Сумарні витрати на будівництво нового храму склали 32942 руб. сріблом. Планувалися додаткові витратити: на виготовлення 350 тис. цегли вартістю 1750 руб. сріблом, 1050 руб. сріблом за дрова, на купівлю дощок, балок 3800 руб. сріблом, на купівлю заліза, цвяхів та інших матеріалів – 500 руб. сріблом, дрібні

ковальські роботи – 200 руб. сріблом, столярні роботи – 2 тис. руб. сріблом, на покриття даху – 5 тис. руб. сріблом, та інші види будівельних робіт, що загалом склало – 18587 руб. сріблом [87, арк. 325–326]. Для нагляду за будівництвом храму при Почаївській лаврі утворено спеціальну будівничу комісію. У обов'язки якої входило: наглядати за будівництвом, надавати кошти на будівельні матеріали, які надходили у вигляді пожертв [86, арк. 23].

Одночасно із розбудовою і реконструкцією лаврського комплексу його керівництво приділяло увагу культовим спорудам, які знаходилися на території Волині і за його межами. Окремі з них потребували значних реставраційних робіт, а отже, фінансування⁹.

Здавна до Почаївського монастиря належали кілька малих монастирів, якими він опікувався й надсилав намісників для управління ними. До Почаївської лаври був приписаний Дубенський Хрестовоздвиженський скит, заснований наприкінці XIV ст. князями Острозькими [57, с. 29]. У 1890 р. на місці старого костелу збудовано, за кошти лаври, новий православний храм. Внутрішній розпис храму здійснив лаврський ієромонах Паїсій. Щорічно на утримання Дубенського монастиря і його штату, який складався з намісника, 3 ієромонахів, 2 ієродияконів і 5 послушників, лавра виділяла 2000 руб. [33, с. 309].

У жовтні 1894 р. Почаївській лаврі передано колишній василіанський монастир у с. Жидачин Луцького повіту. В указі Св. Синоду від 23 жовтня 1894 р. йшлося, що «монастир перейшов під опіку Почаївської лаври на її повне забезпечення». На його відновлення та реставраційні роботи лавра витратила 2 тис. руб. [88, арк. 1]. Монастирський комплекс складався з архієрейського будинку, однокласного училища та інших будівель. Усі вони потребували значного

---

9. З ініціативи волинського архієпископа Модеста у 1893 р. створено відділення волинського давньосховища у м. Житомирі. Завдяки утворенню музею дослідники історії Церкви, та інші відвідувачі, отримали вільний доступ, щоб оглянути старовинні церковні предмети, які вже не використовувалися. Після смерті владики Модеста музей припинив існування, а збірка старожитностей протягом 1911–1912 рр. була передана Волинському давньосховищу. На жаль, внаслідок потрясінь XX ст. – революцій і двох світових воєн – ця збірка майже повністю втрачена [52, с. 113].

ремонту. Для опалення монастиря лавра передала 300 сажнів³ дров. Також відбудували монастирську церкву та приміщення училища [88, арк. 159].

У 1896–1897 рр. за ініціативи Духовного собору Почаївської лаври у Житомирі на Великій Бердичівській вулиці постав Богоявленський монастир. Для його будівництва 17 січня 1897 р. придбано 8 га землі на суму 10 тис. руб. [89, арк. 1]. Зведено двоповерхову будівлю загальною площею 42 сажні². В ній налічувалося 25 кімнат для монахів і служителів обителі [89, арк. 61]. На будівництво храму, купівлю дзвонів а також церковного інвентаря обійшлося лаврі 70 тис. руб. [47, с. 265–269].

У 1899 р. лавра для збільшення території Богоявленського монастиря купила в Олександра Янкевича ще 300 сажнів² землі за ціною 3 тис. руб. [89, арк. 67]. Щороку Духовний собор виділяв на утримання монастиря 4832 руб. Наприклад, у 1899 р. куплено іконостас загальною вартістю 1200 руб.; ікони вартістю 700 руб.; на книги, закуплені переважно у м. Санкт-Петербурзі, витрачено 1259 руб. [89, арк. 79]. У 1901 р., за каденції архімандрита Анатолія відбулися нові пожертвування на забудову монастиря у м. Житомирі. З Росії о. Анатолій привіз 4100 руб., переданих на будівництво Богоявленського монастиря [89, арк. 14].

Також Почаївська лавра відновила скит на «Козацьких могилах» у Берестечку [26, с. 68]. До цієї акції долучилися багато жертводавців. Посприяв відновленню «Козацьких могил» цар Микола II, який пожертвував 25 тис. руб.; внесок у сумі 50 тис. руб. на розбудову скиту зробив директор Морозовської мануфактури Іван Колесніков [58, арк. 7].

31 серпня 1898 р. Волинська духовна консисторія надала дозвіл на будівництво церкви у с. Андрушівка Кременецького повіту. На це будівництво лавра виділила 2 тис. руб. На добудову дзвіниці та церковного інвентаря лавра надала додатково 1500 руб. Священиком призначено М. Капустинського [90, арк. 1]. За фінансової підтримки лаври збудовано церкву в с. Морочне (нині Зарічнецького району Рівенської обл.). Фінансовою допомогою в 1912 р. Почаївська лавра посприяла будівництву дерев'яного храму на кам'яному фундаменті у с. Рудня-Почаївська Дубнівського повіту [91, арк. 16].

Крім будівництва нових та відбудови вже існуючих храмів і монастирів, лавра надавала значну фінансову допомогу будівництву та спорудженню пам'ятників окремим видатним постатям історії та культури Російської імперії. З 12 серпня 1854 р. – 22 листопада 1856 р. будували пам'ятник поетові В. Жуковському; на його спорудження Почаївська лавра виділила 43 руб. сріблом. Разом із Червоним Хрестом вона передала 50 руб. сріблом на будівництво і спорудження пам'ятника російському полководцеві М. Кутузову [92, арк. 20].

Із Волинської духовної консисторії у 1870 р., в Почаївську лавру надійшло розпорядження «Про надання фінансової допомоги на спорудження пам'ятника Богдану Хмельницькому в м. Києві». На будівництво цього пам'ятника пожертви склали 25 монахів лаври, що становило 10 руб. сріблом [93, арк. 1 зв.].

Влітку 1914 р. розпочалася Перша світова війна. Головним завданням Духовного собору Почаївської лаври стала евакуація майна і цінностей лаври. Усе цінне упаковано: від дзвонів – до архіву, бібліотеки і заводу перевезено до Житомира і перебувало там до 1918 р.; ікону зберігали у домовій церкві архієрейського будинку. Намісник лаври та Духовний собор розмістилися у Тригорському монастирі, неподалік від Житомира. У Почаївській лаврі залишилися 18 монахів, які мали утримувати монастир [71, с. 137–138].

Таким чином, передача Почаївського монастиря РПЦ зумовила перехід до нового етапу розвитку його архітектурного комплексу. У досліджуваний нами період зведено низку основних культових споруд: дзвіниця, архієрейський дім (нині іконно-книжкова лавка), службовий корпус, Троїцький собор. Облаштовано церкву преподобного Іова Ігумена Почаївського, Варваринську, преподобних Антонія і Феодосія Печерських, також проведено реконструкції двох церков – Теплої (з 1862 р. стала називатися Св. Трійці) і Печерної. Окрім того, збудовано кам'яний мур та Святі ворота, з усіх боків територію обителі.

Ідеологічним стрижнем розбудови культових споруд Почаївської лаври став його православний зміст. Від 1831 р. архімандрити особливу увагу приділяли заміні католицьких інтер'єрів на православні. Будівництво Троїцького собору, ініційованого архімандритом А. Храповницьким, повинно було стати символом

міцності духу Російської імперії та її Православної Церкви. На власні кошти та щедрі пожертви виготовлено, придбано, та розписано нові іконостаси, чотири позолочених срібні рами, срібна рака для мощей, ризниці, золоті ризи, відреставровано старі та створено нові ікони.

Зважаючи на архітектурну цінність обителі, реконструкція її споруд і зведення нових, зокрема культових, вимагало системного і професійного підходів. Відтак, будь-які будівельні роботи проводилися під керівництвом провідних архітекторів Російської імперії, зокрема В. Михайловського, К. Раструханова, К. Афанасьєва, Н. Уляницького, О. Щусєва. До декоративних розписів Успенського собору та інших храмів обителі були залучені російські академіки та художники: С. Комаров, Г. Боссе, І. Горбунов, М. Лавров, В. Васільєв, М. Нестєров, С. Верховцев, а також лаврські іконописці і місцеві художники.

Важливе місце у формуванні лаврського архітектурного ансамблю посідало будівництво господарських споруд, що тривало впродовж 1831–1914 рр. У цей період було збудовано новий свічковий завод, книжкову лавку, готель (нинішня діюча семінарія), паломницький дім, братську лікарню, торгові лавки біля Святих воріт, кузню, баню тощо.

Проведення ремонтних робіт культових і господарських споруд обителі активізувалося у зв'язку із відзначенням релігійних ювілейних дат та відвідин лаври імператором та членами царської родини: у 1888 р. – 900-ліття хрещення Русі; у 1890 р. – 50-річчя входження Почаївської лаври у структуру РПЦ; у 1892 р. – святкування 900-ліття Волинської єпархії; 1893 р. – століття «визволення Волині від Польщі»; 1897 р. – 300-ліття перебування чудотворної ікони Богоматері на горі Почаєвській; у 1913 р. – святкування 30-ліття дому Романових. Окрім того, у 1842 р. лавру відвідав імператор Микола I з родиною, у 1859 р. – імператор Олександр II, у 1890 р. – Олександр III із сім'єю.

Упродовж 1831–1914 рр., поштукатурено, побілено та відремонтовано основні храми і господарські будівлі, позолочено купол Успенського собору, відремонтовано другий поверх братського корпусу біля вхідної брами облаштовано кімнату для сторожа і охорони, замінено дах на в'їздній брамі з боку монастиря,

укріплено стіну консисторії, реконструйовано братську кухню, споруджено новий колодязь та проведено інші ремонтні роботи. Також, намісники лаври приділяли увагу покращанню внутрішньої території. У цей період було покрито асфальтом галерею перед Успенським собором, з кам'яних плит постелено тротуар, посаджено нові дерева та інше.

Будівництво господарських і культових споруд, їх ремонти та реконструкції, оздоблення храмів фресками, мозаїкою, іконами та картинами, облаштування внутрішнього простору тощо потребували значних фінансових інвестицій інтелектуальних та організаційних зусиль.

Практично щороку керівництво лаври проводило будівельні та ремонтні роботи. Наприклад, за період каденції єпископа Волинського і Житомирського Інокентія (1832–1840 рр.) на території Почаївської лаври проводилися капітальні будівельні роботи, на які було витрачено 17578 руб. сріблом. Вартість будівництва дзвіниці 1862–1871 рр. склала 80 тис. руб. сріблом. У 1893 р. на будівництво нового готелю витрачено 13 тис. руб. сріблом. На будівництво двоповерхового приміщення для друкарні, яке проводилось у 1894–1996 рр., було витрачено 32 тис. руб. сріблом. Вартість робіт на спорудження нового колодязя у 1894 р. склала 18 тис. руб. Сумарні витрати на будівництво Троїцького собору, що розпочалося на початку ХХ ст., склали понад 32 тис. руб.

Менш вартісними були роботи пов'язані з реконструкцією та оновлення інтер'єру храмів. Проте й це були значні суми з огляду на щорічну кількість такого типу робіт. Наприклад, на реставраційні та художні роботи у 1869 р. витрачено 35 тис. руб. на позолоту купола Успенського собору. Вони обійшлися лаврі в суму 8 тис. руб. У 1866 р. ікона Божої Матері прикрашена багатою золотою ризою, вага якої складала 2 фунти і коштувала 3646 руб. сріблом

У 1886 р. дзвіницю оновлено: повністю перештукатурено стіни, встановлено новий позолочений купол та проведено інші ремонтні роботи, що загалом склало 4500 руб. виготовлення одного кіота 1874 становила 1700 руб. у 1880 р. майстер С. Верховецький виготовив срібний престол, 20112 руб. сріблом. У 1881 р. вартість бронзового кіота становила 10 тис. руб. сріблом. У 1883 р. старий балдахин над

стопою Божої Матері замінено на новий ковчег із товстого жовтого скла і бронзовим кіотом, який також виготовив С. Верховецький. Вартість робіт склала 10 тис. руб.

У 1887 р. на внутрішнє оформлення Варваринської церкви витрачено 1500 руб. 1888 р. мармурований балдахін коштував 6 тис. руб. кам'яні торгові лавки що були зведені поблизу воріт у 1889 р. обійшлися лаврі 4500 руб. У 1892 р. нової заливки асфальтом зверху старого покриття 5176,59 руб. сріблом

Окрім розбудови архітектурного комплексу Почаївської лаври, Духовний собор спрямовував кошти на будівництво нових та реконструкцію храмів на території Волинської губернії. У жовтні 1894 р. Почаївській лаврі передано колишній василіанський монастир у с. Жидачин Луцького повіту; за ініціативи Духовного собору Почаївської лаври 1896–1897 рр. у м. Житомирі постав Богоявленський монастир. У 1865 р. збудовано церкву в с. Старий Почаїв Кременецького повіту, церкву в с. Андрушівка Кременецького повіту. Кошти на будівництво 3500 руб надала лавра.

За фінансової підтримки лаври збудовано церкву в с. Морочне, а також собор в Острозі. На початку ХХ ст. Почаївська лавра долучилася до відбудови храмів у с. Кораблище Дубнівського та с. Крижі Кременецького повіту. На відновлення та реставраційні роботи василіанського монастиря, у с. Жидачин Луцького повіту, лавра витратила 2 тис. руб. Для будівництва двоповерхового приміщення Богоявленського монастиря надано 10 тис. руб. Щороку Духовний собор виділяв на утримання монастиря 4832 руб.

Згідно із розпорядженнями Св. Синоду, Почаївська лавра долучалася до фінансування будівництва та спорудження пам'ятників окремим видатним постатям історії та культури Російської імперії, зокрема В. Жуковському, М. Кутузову, Б. Хмельницькому та іншим. Суми коштів були незначними й обчислювалися десятками рублів.

Висновки до розділу 4

Згідно з розпорядженням Миколи I від 1826 р., початковий ступінь освіти забезпечували переважно церковно-парафіяльні школи, які створювалися при церквах і монастирях й підпорядковувалися Св. Синоду. Таким чином, у першій

третині XIX – на початку XX ст. у Почаївській лаврі активно розвивались освітні заклади навчання, які перебували в стані свого становлення. Від 1864 р., згідно з «Положенням про народні училища в губерніях Київській, Подільській та Волинській», православне духовенство отримало виключні права на створення початкових народних шкіл. Церковній монополізації початкової шкільної освіти сприяло її виведення з підпорядкування Міністерства народної освіти і передача під управління спеціально створеному органу – Училищній раді при Св. Синоді у 1884 р.

Отримавши могутню підтримку держави в освітній сфері, православне духовенство, повною мірою реалізовувало свої права в релігійному вихованні та освіті. Упродовж 1831–1914 рр. при Почаївській лаврі функціонувало сім освітніх закладів: 18 листопада 1848 р. відкрито початкову школу для дітей штатних слуг (початкова школа); у вересні 1869 р. – навчально-ремісниче училище для дітей селян і «бідних батьків духовного звання», яке 28 серпня 1886 р. реорганізовано у двокласну церковно-парафіяльну школу, яка своєю чергою наприкінці 1890-х рр. реорганізована у другокласну церковно-учительську школу, що готувала вчителів для шкіл грамоти; 6 листопада 1890 р., лавра відкрила окремо двокласну єпархіальну церковно-учительську школу, яка готувала учительські кадри для церковно-парафіяльних шкіл Волині, згодом перенесена у Житомир; Почаєво-лаврську школу грамоти для дітей обох статей, різних віросповідань та станів; продовжувала функціонувати іконописна школа. Діяльність цих освітніх закладів та зміст їх освіти регулювався відповідними законами та указами. Духовний собор Почаївської лаври систематично звітував у письмовій формі перед Волинською духовною консисторією про діяльність шкіл, що перебували у його підпорядкуванні.

Створення, реорганізація та функціонування освітніх установ у лаврі відбувалася у рамках законодавства Російської імперії й, як правило, коштом лаври. Винятком була лише двокласна церковнопарафіяльна школа (1886–1897 рр.), частину коштів на утримання якої виділяло Кременецьке повітове староство. Витрати на матеріально-технічне забезпечення освітніх установ зростали з року в рік, що пов'язано з ціновою політикою держави на продукти харчування, книжкову

продукцію та канцелярські приладдя, дитячий одяг, засоби гігієни тощо. Окремою статтею лаврських витрат була заробітна плата наставників, учителів, майстрів та інших осіб, що забезпечували навчальний процес. Аналіз заробітної плати вчителів у Волинській губернії вказує, щорічна винагорода учителів лаврських навчальних закладів коливалася в межах середньої заробітної плати вчителів державних установ.

Учні перебували на повному або частковому утриманні обителі. Загалом, від середини ХІХ ст. – початку 1914 р., у навчально-ремісничому училищі і двокласній церковно-приходській школі здобули освіту близько 500 дітей із Кременецького повіту. Багато учнів, закінчивши ці заклади, продовжили навчання в інших освітніх установах Волинської губернії та інших губерніях, зокрема у Волинській духовній семінарії, в м. Кременці та Житомирі.

Таким чином, Почаївська лавра, створюючи церковні учбові заклади власним коштом, успішно виконувала соціальне замовлення й задовольняла потреби держави і суспільства у наданні початково-освітніх знань та релігійного виховання.

Видавнича діяльність Почаївської друкарні тісно пов'язана з ідеологічною політикою російського уряду і від часу передачі Почаївського монастиря у структуру РПЦ керувалася указами і розпорядженнями, що стосувалися мовного питання. Валуєвський циркуляр (1863 р.), і Емський указ (1876 р.). спонукали друкарню до обмеження друків українською, польською і латинською мовами. Натомість збільшено обсяги російськомовних видань, що не позначилося на рентабельності лаврської друкарні.

Впродовж досліджуваного періоду керівництво Почаївської лаври активно займалася модернізацією виробництва. Було закуплено друкарські верстати, шрифти, засоби гравіювальної техніки, штампувальна машина, верстати для вироблення рамок, інструменти для переплетення книг, друкарські машини з циліндричним красильним апаратом, достатню кількість слов'янських букв тощо.

Осучаснення друкарського виробництва значно підвищило його рентабельність. Обсяги друкованої продукції зростали з року в рік. У структурі капіталів і фінансових надходжень Почаївської лаври друкарство посідає п'яте місце й становить 6% усіх

надходжень (Див. таб. 2). Серед промислових виробництв друкарство поступалось лише прибуткам свічкового заводу.

У досліджуваній нами період відбувався активний розвиток архітектурного комплексу. Було зведено низку культових споруд (дзвіниця, Троїцький собор та інші), проведено реконструкцію та облаштування уже існуючих церков з метою заміни католицьких інтер'єрів на православні. Впродовж 1831–1914 рр. тривало будівництво господарських споруд, зокрема свічкового заводу, друкарні, кузні, готелів, паломницького дому, братської лікарні тощо. До створення православного обличчя Почаївської лаври залучалися провідні архітектори і митці Російської імперії. Вимогливо Духовний собор підходив до найму робітників, які реалізовували будівельні проекти. Аналіз досліджуваних нами документів свідчить, що основне фінансування будівництва та реконструкції усіх будівель лаври здійснювався її коштом. Будівельні роботи були достатньо вартісними. Суми витрат обчислювалися в десятки тисяч рублів сріблом. Заощадити частину коштів дозволяло власне виробництво цегли, вапна, каменю, дерев'яних конструкцій. Окремі матеріали (фарби, цвяхи, дранки, листове покриття тощо), інструменти (сокири, молотки, рубанки, лопати тощо) доводилося купувати, що також становило значні суми.

Список використаних джерел до 4 розділу

1. Сторожук І. А. Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії у 1804 – 1905 рр.: дис. канд. іст. наук : спеціальність 07.00.01 «Історія України». Київ, 2015. 240 с.
2. Дудар В. Культурно-освітня діяльність Почаївського монастиря у ХІХ ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. Вип. 1. С. 191 – 193.
3. Милько В. І. Наглядно-контрольна діяльність інспекції Київського навчального округу (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст., 2013. Вип. 22. С. 268 – 279.
4. Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884-1917 рр.). // Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. 161 с.
5. Біднов В. Школа й освіта на Україні // Українська культура: К.: Либідь, 1993. 64. с.
6. Яременко І. Народні школи та вчительство Російської Імперії в перші роки після реформ 1864 р. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки: Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 11. С. 345 – 357.
7. Кошолоп О. Ф. Політичні передумови розвитку освіти на Поділлі в пореформений період // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2012. № 5. С. 90 – 94.
8. Малашевич Ю. Децентралізація управління шкільною освітою в Російській імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Житомир, 2015. URL: <http://blog.i.ua/user/8349006/2037250/> (дата звернення: 12.06.2017).
9. Записка о порядке учреждения одноклассных сельских народных училищ в Киевской, Подольской и Волынской губерниях // Волынские епархиальные ведомости. 1 травня 1870 р., № 9. Ст. 252 – 268.

10. История первоначального устройства Волинської Духовної Семинарії и списки воспитаников оконивших курс учения в ней в тичении столети ее существования (1796–1896) // Волинские епархиальные ведомости. 1896. № 3 С. 82 – 85.
11. Звіт Волинської Єпархіальної Училищної Ради про церковно – парафіяльні школи та школи грамоти Волинської єпархії за 1891/92 навч.рік // Волинские епархиальные ведомости. 1893р. №10 – 11. С. 262.
12. Бричок С. Б. Історія Становлення і розвиток церковнопарафіяльних шкіл в Україні. URL: [http:// ps.stateuniversity.ks.ua/file/issue_40/59.pdf](http://ps.stateuniversity.ks.ua/file/issue_40/59.pdf) (дата звернення: 15.06.2017).
13. Цецик Я. П. Заклади освіти у Волинській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Я. П. Цецик // Чорноморський літопис. 2012. Вип. 6. С. 166–171.
14. Собчук В. Д. Почаївська Лавра і народна освіта / Релігія і церква в історії Волині: Зб. наук. пр. 2007. С. 117 – 151.
15. Справа про відкриття при лаврі початкової школи для дітей лаврських службовців за 1849 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп.1. Спр. 1473. 21 арк.
16. Відомості про прихід коштів від кружки і листи осіб вніших гроші на богослужіння за 1840 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 960. 42 арк.
17. Амвросий. Сказание историческое о Почаевской Успенской Лавре. Почаев: 3-е изд. Тип. Почаево – Успенской лавры, 1886. 320 с
18. Распоряжение епархиального начальства. Предложение Высокопреосвященнейшаго Агафангела Архиепископа волинского и Житомирского, Священно-Архимандрита Почаевской Лавры, Духовному собору Почаевской Лавры, отъ 30 августа 1869 года (№ 373) // Волинские епархиальные ведомости. 1869. № 21. С. 598.
19. Правила для училища, предполагаемого къ открытию при Почаевской Успенской Лаврѣ // Волинские епархиальные ведомости. 1869 р. № 21. С. 600–604.

20. Примѣрная Смѣта расходовъ на содержаніе Училища Почаевской Лавры съ десятию пансіонерами, содержащимися на счетъ Лавры ч. оф. № 21 1869 г. // Волынские епархиальные ведомости. 1869. С. 605–609.
21. Правила для Почаево-лаврского научно-ремесленного училища // Волынские епархиальные ведомости. 1873. № 6. С. 135–144.
22. Сведение о состояніи Почаевского лаврского училища за октябрь 1872 г. // Волынские епархиальные ведомости. № 23. 1 декабря 1872 р. С. 637.
23. Примѣрная смѣта расходов на содержания училища Почаевской лавры съ приблизительнымъ расчетомъ издержекъ на годовичное содержание двадцати пяти пансионеровъ // Волынские епархиальные ведомости. 16 марта 1873. № 6 С. 144.
24. Рапорти вчителя ремісничого училища Лаври про роботу училища, успішність учнів за 11 вересня 1880 – 23 липня 1881 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1147. 29 арк.
25. О состояніи училища при Лавре // Волынские епархиальные ведомости. №8. 16 квітня 1870 р. С. 241–242.
26. Справа про переведення Лаврського училища у приміщення, яке займає становий пристав. 23 жовтня 1883 – 29 жовтня 1884 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1 Спр. 3427. 42 арк.
27. Справа про лаврське ремісниче училище 4 січня 1883 – 2 листопада 1883 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3429. 33 арк.
28. Донесення собору про діючі при лаври установи за 1872 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври2»). Оп. 1. Спр. 3067. 10 арк.
29. Справа про придбання для Почаївської лаврської школи географічних карт та інших речей. 3 березня 1898 – 30 травня 1898рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври2»). Оп. 2. Спр. 1515. 28 арк.
30. Книга обліку надходжень і видатків коштів лаврського училища за 1888 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3612. 14 арк.

31. Соловйов О. Інтелігенція Волині і духовне відродження краю (1900–1914 рр.) / О. Соловйов // Етнічна історія народів Європи. 2001. Вип. 11. С. 24–27.
32. Листування з Волинською єпархіальною училищною радою про відкриття школи в Лаврі. 22 січня 1898 – 16 листопада 1898 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1514. 9 арк.
33. О состоянии сельских одноклассных училищ, церковно- приходских школ в Волынской губернии, 1873 г. // ЦДІАКУФ. 442 («Канцелярія Київського, подільського та волинського генерал-губернатора»). Оп. 544. Спр. 158. 193 арк.
34. Переписка з кременецьким повітовим лікарем про захворювання і смертність в лаврі. З московськими видавцями про видавництво книг. Відомість про лаврські школи та інші матеріали // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1584. 43 арк.
35. Прохання Домініка Борецького, жителя с. Попівці, про надання дозволу сину Михайлові про вступ до лаврської двохкласної школи 2 вересня 1902 – 11 березня 1903 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1598. 7 арк.
36. Листування Лаври з Кременецьким повітовим наглядачем церковно – парафіяльних шкіл, Радою Почаївської двокласної церковно – учительської школи і архієпископом Волинсько – Житомирським, про придбання для лаврської церковної школи підручників і харчів за 22 серпня 1914 – 29 травня 1915 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 163. 31 арк.
37. Церковное школьное дело на Волини (Из отчета епархиального наблюдателя за 1912–13 учеб. год) // Волынские епархиальные ведомости. 1913. С. 883.
38. Розпорядження і вказівки Кременецького повітового відділення Волинської училищної ради завідувачому Новопочаївської приходської школи, наміснику лаври по шкільних справах за 1898 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 152. 142 арк.
39. Дудар В. Вплив духовенства Почаївського монастиря на культурно-освітнє життя Волині ХІХ–початок ХХ ст. // Рідна школа, № 12 (грудень) 2010 С. 45–48.

40. Левицкий В. Материалы по истории Почаевской лавры. Почаев, 1912. Т. 1. 240 с.
41. Томазова Н. М. Шагайда Степан Васильович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2013. Т. 10: С. 588.
42. Герета І. Художники Тернопілля //Тернопілля' 95: Регіон. річник. 1995. С. 687 – 691.
43. Огієнко І. І. Історія українського друкарства. К: Либідь, 1994. 448 с.
44. Ярослав І. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.
45. Тимошик М. С. Історія видавничої справи; Підручник. – 2-ге вид., виправлене. К.; Наша культура і наука, 2007. 496 с.
46. Відомість про кількість монахів і послушників в лаврі за 1855 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1947. 2 арк.
47. Хойнацький А. Ф. Почаевская Успенская лавра. Историческое описание. Почаев, 1897, 557 с.
48. Рапорти завідуючого лаврської друкарні і листування з Волинською консисторією про закупівлю для друкарні матеріалів за 13 квітня 1834р. – 20 квітня 1835р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 487. 17 арк.
49. Матеріали до річного звіту по роботі лаври за 1838 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 241. 164 арк.
50. Відомості про продаж книг і ікон Почаївської книгарні за 1834 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 500. 26 арк.
51. Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки : збірник наукових праць / Ред... колегія : О. С. Онищенко (голова) та ін.; Національна академія наук України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Видання Link Київ, 2011. 260 с.

52. Крыжановский Е. Историческое и общественное значение Почаевской Лавры. Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1899. 116 с.
53. Кошолап О. Ф. Політичні передумови розвитку освіти на Поділлі в пореформений період. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2012. № 5. С. 90–94.
54. Каталог книг типографии Почаевской Успенской Лавры // Волинские епархиальные ведомости. 16 февраля 1870 г. № 1. С. 142.
55. Рожко В. Є. Українське православне книгописання і книгодрукування на Волині (XI–XX ст.): Іст. – краєзнав. Нарис. Луцьк.: Медіа, 2005. 252 с.
56. Річний звіт по лаврі за 1834 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 541. 67 арк.
57. Бочковська В. Г. Почаївський духовний осередок в історії та культурі українського народу // Вісн. Київськ. Нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Серія: українознавство. К.: КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 2008. Вип. 13. С. 21 – 25.
58. Річний звіт лаврської економії по внутрішньому її управлінню і матеріали до нього за 1835 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 589. 122 арк.
59. Фінансовий звіт лаври про прибутки отримані в 1844 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1233. 6 арк.
60. Річний звіт по Почаївській лаврі за 1837 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 738. 39 арк.
61. Річний звіт за 1840 р. і матеріали до нього // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1001. 106 арк.
62. Річний звіт по Почаївській лаврі за 1860 р. і матеріали до нього // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2246. 73 арк.
63. Відомості про друкування в Почаївській друкарні книгах і зображення святих а також матеріали до них за 1838р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 799. 36 арк.

64. Рапорти лаврського друкаря з проханням про друкування картин духовного змісту, та рішення Духовного собору по цьому питанню за 4 травня – 15 червня 1834 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 482. 48 арк.
65. Горбаченко Т. Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу. Тернопіль: Богдан, 1995. С. 14 – 15.
66. Ханас А. Почаївська лавра – як фактор духовного і національного відродження // Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу: тези наук. конф.: Тернопіль, 1995. С. 97–99.
67. Ричков П. Д., Луц В. Д. Почаївська Свято – Успенська лавра. К.: Техніка, 2000. 136 с.
68. Оболончик Н. Почаївський монастир у 30-х роках ХІХ ст.: зміна обличчя // Студії і матеріали з історії Волині / Міністерство культури України, Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, Національна академія наук України, інститут історії України; редколегія: В. Собчук (головний редактор) та ін. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2015. С. 142 – 147.
69. Листування з Волинський єпархіальним архітектором Михайловським і його висновки про спорудження кам'яної огорожі та тротуару від головних воріт до будинку Макаревича за 3 вересня – 3 листопада 1839р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 643. 52 арк.
70. Справа про будівництві біля Лаври кам'яної огорожі 30 вересня 1833 р. – 31 серпня 1836р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 454. 87 арк.
71. Свято – Успенская Почаевская Лавра. Взгляд через века. Историческое повествование. Почаев: Издательство Свято – Успенской Почаевской Лавры. 2007. 261 с.
72. Рапорти еклезіарха лаври Маврикія і рішення Духовного собору про виплату коштів Железецьким за виконані ним роботи у 1834 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1 Спр. 581. 2 арк.

73. Справа про закупівлю листового золота для позолоти іконостасів в церквах за 1836 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 712. 13 арк.
74. Тимчик О. А. Економіка та релігія: теорія і практика взаємовпливу: монографія: К.: КНТ, 2014. 410 с.
75. Справа про ремонт в братському корпусі, готелі, друкарні за 1862 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф.258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2503. 24 арк.
76. Рапорт послушника Теодоровича про торгівлю жителів лаври хрестиками та іконами // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2548. 2 арк.
77. Кошторис на перетірку готелю лаври і рішення Духовного собору по цьому питанню // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2886. 14 арк.
78. Рапорт економа Сергія і витрати грошей на ремонти і рішення собору по цьому питанню за 1868 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2891. 15 арк.
79. Справа про облаштування лаврської соборної церкви в 1875 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1087. 9 арк.
80. Кошторис на будівництво артезіанської криниці в лаврі за 1907 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1693. 9 арк.
81. Рожко В. Є. Українське православне церковне мистецтво Волині (ІХ–ХХст.) Іст.-краєзн. Нарис, Луцьк : Волин. обл. друкарня. 2006. 400 с.
82. Справа про ремонт дзвіниці та інших приміщень лаври // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1494. 29 арк.
83. Справа про будівництво огорожі з північного боку лаври за 1899 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1562. 97 арк.
84. Революція 1905–1907 рр. в Україні URL: <http://osvita.ua/vnz/reports/history/4663/>.

85. Волинська область у період буржуазно-демократичних революцій (1900 – 1917 рр.) URL: <http://UKRSSR.COM.UA/VOLINSKA/VOLINSKA-OBLAST-U-PERIOD>.
86. Справа про будівництво при Лаврі Троїцької церкви за 16 березня 1905 р. по 5 листопада 1910 р. Т. 1. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 156. 523 арк.
87. Справа про будівництво при Лаврі Троїцької церкви за 16 березня 1905 р. по 5 листопада 1910р. Т. 2 // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 157. 471 арк.
88. Справа про передачу у розпорядження Лаври Жидиченського монастиря і відновлення його на кошти Лаври 27 жовтня 1894 – 15 лютого 1899 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3879. 347 арк.
89. Справа про заснування в м. Житомирі чоловічого монастиря 20 березня 1898 – 13 січня 1900 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври2»). Оп. 1. Спр. 4155. 112. арк.
90. Справа про облаштування церкви в с. Андрушівка Кременецького повіту за 1898 – 1901 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4156. 12 арк.
91. Довідка про стан церкви св. Іова Почаївського в с. Рудні Почаївській і листування Лаври з Волинською духовною консисторією про діяльність цієї парафії за 29 листопада 1929 – 5 листопада 1930 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 557. 64 арк.
92. Звернення комітетів Червоного Хреста та інших благодійних товариств про збір пожертвувань на будівництво пам'ятника М. І. Кутузову для надання допомоги військовим та інші потреби. 13 січня 1914 – 21 липня 1914 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1835. 78 арк.
93. Справа про пожертвування на спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому в м. Києві 7 жовтня 1870 – 15 лютого 1871 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3032. 11 арк.

94. Мартинів Ю. І. Видавнича діяльність Почаївської лаври // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського, Історичні науки. 2012. Вип. 3.33. С. 97–102.
95. Мартинів Ю. І. Формування архітектурного комплексу Почаївської лаври в 1831 – 1920 рр. // Аналітико інформаційний журнал СХІД. січень-лютий 2014 р. Вип. 1. С. 150–154.

Висновки

1. Попри значний науковий доробок авторів у дослідженні Почаївської лаври як історико-духовного, релігійного, культурно-мистецького центру, поза увагою дослідників залишився фінансово-економічний стан обителі, що фактично забезпечував її різнобічну життєдіяльність. Під час роботи над темою дисертації опрацьовано архівні документи (ЦДІАК), (ЦДІАЛ), Держархіву Житомирської обл., Держархіву Тернопільської обл., стародруки ЛННБ України імені В. Стефаніка. Більшість документів вперше введено до наукового вжитку. Використано опубліковані документи, а також матеріали релігійно-церковної преси ХІХ – початку ХХ ст.

2. Впродовж ХІХ – початку ХХ ст. в Російській імперії відбувався процес зміцнення абсолютної влади монарха, що передбачало удосконалення системи державного управління. Внаслідок церковних реформ, започаткованих Петром І і продовжених Катериною ІІ, вибудовано синодальну вертикаль управління і контролю церковними інституціями РПЦ. Посилення консервативних тенденцій у політиці Миколи І, що знайшло своє відображення у формулі «Православ'я. Самодержавство. Народність», перетворило РПЦ у стрижень внутрішньої політики царату й частину державного апарату. Св. Синод, наділений законодавчими і контролюючими функціями, у співпраці з іншими державними відомствами регулював усі сфери життєдіяльності РПЦ, зокрема створення нових церковних структур (епархій, консисторій, кафедр), здійснював кадрову політику, контролював духовну освіту, видавництва богословських творів, провадив літературну цензуру, втручався у святково-обрядові питання тощо. На час входження Волині до складу Російської імперії Св. Синод володів усіма необхідними законодавчими інструментами для інтеграції віруючих у релігійне життя РПЦ.

3. Система управління Волинської епархії не відрізнялася від інших епархій РПЦ. Від часу заснування у 1795 р. вона отримала статус третього класу. Головним

органом управління єпархії була духовна консисторія, яка під керівництвом Св. Синоду та єпархіального архієрея здійснювала розпорядчі та судові функції. Юрисдикція консисторії поширювалася на Почаївську лавру та інші монастирі Волині.

Адміністративно-церковна влада в межах Волинської губернії належала повітовим духовним управлінням, а після їх поетапної ліквідації до 1864 р. їх функції були розподілені між консисторією і благочиніями. Станом на 1912 р. Волинська єпархія поділялась на 77 благочинних округів. За кількістю парафій, храмів, духовенства Волинська єпархія була однією з найбільших у Російській імперії.

4. Передача Почаївського монастирського комплексу, як потужного духовного, культурного і господарського центру в 1831 р. у структуру РПЦ, була закономірною, етапною подією цілеспрямованої боротьби російської влади з Греко-Уніатською Церквою. Витіснення василіан з Почаївського монастиря стало одним із мотиваційних чинників закриття їхніх монастирів у Волинській, Київській і Подільській губерніях. Переведення католицьких і греко-уніатських монастирів у юрисдикцію РПЦ передбачало створення певної правової бази – низки указів і постанов, які регулювали діяльність чернецтва і монастиря. Включення Почаївського монастиря у структуру РПЦ відбувалося на підставі уже прийнятих документів. Процедура передачі Почаївського монастиря вимагала також спеціальних указів щодо нього. Ними регулювалися питання переселення почаївських василіанських ченців в інші монастирі; створення комісії з питань обліку майна та коштів; керівного і кадрового складу почаївських насельників; охорона обителі тощо. Таким чином, управління Почаївської Успенської обителі, регулювалося постановами і указами Св. Синоду і Волинсько-Житомирської єпархії. Перебуваючи у статусі монастиря 1–класу, лавра підпорядковувалася безпосередньо священноархімандриту, який одночасно очолював і Володимиро-Житомирську єпархію. Внутрішнє управління Почаївської лаври здійснювалося згідно з «Інструкцією Духовного собору Почаївської лаври про обов'язки лаври за зразком інструкції Києво-Печерської лаври». Управлінські функції у лаврі

священноархімандрит делегував намісникові монастиря. Вищим управлінським органом був Духовний собор лаври, який скликався священним архімандритом з числа основних посадових осіб монастиря та досвідчених ченців. У компетенції Духовного собору були всі питання, що стосувалися релігійно-церковного і фінансово-господарського життя обителі. Сфери діяльності лаври розподілялися між її кураторами, головними з яких були: намісник, казначей, економ, ризничий, благочинний, скарбник, друкар. Аналіз «Інструкції Духовного собору» та інших документів вказує на взаємоконтроль діяльності членів собору, обов'язок ведення звітності, особливу вимогливість та увагу за рухом обігових коштів та майна. На посади ієромонахів та ієродияконів, які здійснювали керівництво, запрошувались особи не лише Волинської, а переважно інших губерній Російської імперії. Ієрархічна структура насельників обителі дозволяла контролювати виконання покладених на них обов'язків і забезпечувати усі сфери життєдіяльності лаври.

5. Фінансово-кредитна діяльність Почавської лаври у XIX – на початку XX ст. включала усі види обігу коштів, які забезпечували її життєдіяльність: традиційні надходжень від вірян, що мали різні форми пожертв, різні види кредитування і позичкові операції, рух коштів на банківських рахунках, державне фінансування, сплата податків тощо.

Дарування коштовних подарунків залишалося ознакою вірності православному віросповіданню. У цей період лавра отримала цінні подарунки, що є історичною та культурною цінністю. Фінансові накопичення лаври формувалися також завдяки пожертвам чисельних вірян і паломників оплати за виконання треб. Розвиток товаро-грошових відносин сприяв включення Почаївської лаври у державну банківську систему. Так само, як інші церковні установи, обитель користувалася послугами банків, зокрема Державного банку, Санкт-Петербурзької опікунської ради, Кременецького казначейства, комерційних та позичкових банків, отримуючи відповідні відсотки від розміщених капіталів. Суми банківських вкладень наприкінці XIX ст. перевищували 200 тис. руб., що вказує на стабільну динаміку фінансового розвитку лаври, її потужний потенціал.

Одночасно лавра перетворилася на потужного кредитора, який співпрацював з заможними верствами населення свого регіону. Її перевагою як кредитора було надання нижчих відсотків, ніж у державному банківському секторі. У відсотковому співвідношенні отримані лаврою кошти можна розподілити наступним чином: 55 % – це кошти, що зберігалися на банківських рахунках; 14 % – кошти отримані від реалізації продукції свічкового заводу; 11 % – «кружка»; 9 % – кошти отримані від реалізації сільськогосподарської продукції; 6 % – кошти отримані від реалізації друкарської продукції; 4 % – церковна сума; 1% – пожертви. Під час цих підрахунків автор з об'єктивних причин не міг взяти до уваги вартість коштовних дарунків, які впродовж досліджуваного періоду отримувала лавра.

б. Лавра розвивала промисли і промислове виробництво з урахуванням як зовнішніх, так і внутрішніх потреб. Аналіз матеріалів свідчить про перехід в умовах реформування економіки в другій половині XIX ст. на нові форми господарювання та організації праці, що забезпечувало монастирю міцне фінансове й економічне становище. Господарство обителі було багатогалузеве, що в першій третині XIX ст. частково задовольняло власні потреби, а наприкінці XIX ст. дало можливість реалізовувати продукцію на ринку.

Завдяки активній господарській діяльності, вже на початку XX ст. Почаївський монастир став одним із найбагатших і найвпливовіших монастирів у Волинській губернії. Міцна економічна основа дозволяла накопичувати необхідні кошти для подальшої розбудови обителі, а також для забезпечення її релігійно-духовної, культурної, освітньої, благодійницької діяльності. Серед економічно ефективних і прибуткових виробництв Почаївської лаври у другій половині XIX – початку XX ст. були: свічковий завод, виробництво цегли, вапна, каменю, деревообробна галузь, бджільництво, млинарство, гуральництво. Застосування нового обладнання, сучасних методів господарювання, залучення світських спеціалістів сприяло ефективності виробництв та їх рентабельності. Порівнюючи економічну діяльність цегельного, вапняного і свічкового заводів, найбільший прибуток мав свічковий завод, що обумовлювалося монополією лаври та стабільним попитом на цей вид продукції.

7. Перебування у власності лаври значних площ земельних угідь було основою для розвитку сільськогосподарського виробництва. У період XIX – поч. XX ст. тривав процес накопичування земельних володінь. На початку XIX ст. Почаївська лавра мала 64 дес. землі (69,76 га.). У другій половині XIX ст. її земельні володіння становили 632 дес. землі (688,88 га.). У 1868 р. лавра мала 170 десятин лісу. У різні роки обитель володіла селами: Орля, Граби, Олендри, Старий і Новий Почаїв, Будки, Бережна, Червона Лука, Вигода і частина села Комарівка. Господарство монастиря було представлене і п'ятьма фільварками: Старо і Ново Почаївського, Будецького, Комаровецького і Червонолуцького. До 1861 р. Почаївській лаврі належало 1230 осіб кріпосних селян. У другій половині XIX ст. Почаївська лавра залишалася одним з найбільших землевласників Волині.

Значні земельні наділи стали основою аграрного виробництва і тваринництва. Вирощування зернових культур, городництво, садівництво, а також тваринництво і птахівництво становили один із основних сегментів монастирського господарства, які давали прибутки обителі й переважно забезпечували власні потреби.

8. Почаївська лавра, як релігійний і духовний центр, який відвідували тисячі паломників впродовж року, дбала про розвиток власної інфраструктури. За її фінансової підтримки були відкриті й функціонували: поштова станція, електростанція, телеграф, фотографічна майстерня, аптека і готелі, торгові приміщення, трапезна, баня, пральня. Розвиток сфери послуг позитивно впливав на якість життя насельників, жителів міста і сприяв пожвавленню товарно-грошових відносин у регіоні.

9. Реформування економіки Російської імперії, що мало своїм наслідком пожвавлення товарно-грошових відносин, обумовлювало перехід від натуральної оплати праці до системного фінансового забезпечення працюючих. Від 1833 р. при лаврі формувався штат працюючих, які виконували роботу згідно із зайнятими посадами. Усім посадовим особам лаври, включаючи братію монастиря, виплачувалася заробітна плата. Заробітна плата духовенства лаври відповідала загальноприйнятими стандартами і суттєво не відрізнялась від оплати праці державних службовців чи робітників у Волинській губернії. Переведення на

державне утримання духовенства й покращення його матеріального становища мало на меті підняти соціальний статус й авторитет РПЦ серед населення. Разом з тим, запроваджені заходи позбавляли духівництво самостійності, узалежнювали його від державних органів влади, перетворювали на керованих виконавців впровадження політики царату в регіоні.

Усі наймані працівники, що залучалися до роботи в сільському господарстві, будівництві, на лаврських заводах, освітніх закладах та інших об'єктах отримували заробітну плату, яка відповідала середній заробітній платі Кременецького повіту. Критеріями найму робітників були виключно вміння і професійні навички, а не конфесійна приналежність особи.

10. Почаївська лавра фінансувала роботу освітніх навчальних закладів. Впродовж 1831–1914 рр. при Почаївській лаврі функціонувало сім освітніх закладів: 18 листопада 1848 р. відкрито початкову школу для дітей штатних слуг (початкова школа); у вересні 1869 р. відкрито навчально-ремісниче училище для дітей селян і «бідних батьків духовного звання», яке 28 серпня 1886 р. реорганізовано у двокласну церковно-парафіяльну школу, яка своєю чергою наприкінці 1890-х рр. реорганізована у другокласну церковно-учительську школу, що готувала учителів для шкіл грамоти; 6 листопада 1890 р., лавра відкрила окремо двокласну єпархіальну церковно-учительську школу, яка готувала учительські кадри для церковнопарафіяльних шкіл Волині, згодом перенесена у Житомир; Почаєво-лаврську школу грамоти для дітей обох статей, різних віросповідань та станів; продовжувала функціонувати іконописна школа. Фінансування освітніх закладів, що включало заробітню плату учителям, проживання і утримання учнів, закупівлю відповідного канцелярського приладдя, підручників, а також ремонт учбових приміщень тощо переважно фінансувалося лаврою і було важливим сегментом її видатків. Державні надходження на утримання шкіл не покривали усіх потреб. Попри те духовенство вважало необхідною умовою діяльності обителі функціонування відкритих нею шкіл. Освітній процес регулювався російським законодавством, яке фактично переклало на церковно-приходські школи початкову освіту своїх громадян.

11. Впродовж 1831–1914 рр. зросли потужності Почаївської друкарні. Коштом Почаївської лаври закуплено друкарські верстати, шрифти, засоби гравіювальної техніки, переплетенні інструменти, штампувальну машину, друкарські машинки з циліндричним красильним апаратом, верстати для вироблення рамок тощо. Технічна модернізація друкарні, перенесення її виробництва в окремий двоповерховий корпус сприяли збільшенню кількості друкованої продукції і, відповідно, прибутковості. Прибуток, отриманий від реалізації друків, поступався лише надходженням свічкового заводу, а в окремі роки навіть випереджав його.

12. У досліджуваній нами період на території Почаївської лаври зведено і реконструйовано низку храмових і господарських споруд, що започаткували новий етап розвитку його храмового комплексу. Збудовано дзвіницю, архієрейський дім (нині іконно-книжкова лавка), службовий корпус, Троїцький собор; облаштовано церкву преподобного Іова Ігумена Почаївського, Варваринську, преподобних Антонія і Феодосія Печерських; проведено реконструкцію двох церков – Теплої (з 1862 р. стала називатися Св. Трійці) і Печерної; збудовано кам'яний мур та Святі ворота, огорожено з усіх боків територію обителі. Ідеологічним стрижнем розбудови культових споруд Почаївської лаври став його православний зміст. Від 1831 р. архімандрити особливу увагу приділяли заміні католицьких інтер'єрів на православні. Архітектурна цінність обителі спонукала її керівництво залучити до створення архітектурних проектів провідних архітекторів Російської імперії, зокрема В. Михайловського, К. Раструханова, К. Афанасьєва, Н. Ульяницького, О. Щусєва та інших.

Важливе місце у формуванні лаврського архітектурного ансамблю посідало будівництво господарських споруд, що тривало впродовж 1831–1914 рр. У цей період збудовано новий свічковий завод, книжкову лавку, готель (нинішня діюча семінарія), паломницький дім, братську лікарню, торгові лавки біля Святих воріт, кузню, баню тощо. Будівництво культових і господарських споруд, їх ремонти та реконструкції, оздоблення храмів фресками, мозаїкою, іконами та картинами, облаштування внутрішнього простору тощо потребували значних фінансових інвестицій, інтелектуальних та організаційних зусиль. Окрім залучення коштів

жертводавців, здешевленню вартості робіт сприяв власний господарський комплекс, що виробляв частину будівельних матеріалів, зокрема цеглу, камінь, вапно, деревину, продукти харчування тощо.

Почаївська лавра активно долучалася до будівництва і збереження культових споруд у Волинській губернії, надаючи храмам і монастирям фінансову допомогу: монастиру в с. Жидачин Луцького повіту; на будівництво Богоявленського монастиря у м. Житомирі (1896–1897 рр.), церкви в с. Старий Почаїв Кременецького повіту (1865 р.), церкви у с. Андрушівка Кременецького повіту, церкви в с. Морочне, собору в Острозі, відбудови храмів у с. Кораблище Дубнівського та с. Крижі Кременецького повіту; фінансування будівництва та спорудження пам'ятників окремим видатним постатям історії та культури Російської імперії, зокрема В. Жуковському, М. Кутузову, Б. Хмельницькому та іншим.

Список використаних джерел

1. Климов В. В. Українські православні монастирі та чернецтво: позиція в національній історії. Монографія. К.: Інститут філософії НАН України. 2008. 883 с.
2. Смолич И. К. История русской церкви. 1700 – 1917. М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, Ч. I., 1996. 798 с.
3. Кондратюк Ю. С. Церковнопарафіяльне діловодство Волинської єпархії кінця XVIII – початку XX століть: монографія. Житомир. Держ. технолог. ун-т. – Житомир : ЖДТУ, 2010. 210 с.
4. Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917. М.: «Русская панорама», 2003. 480 с.
5. Знаменський П. В История русской церкви. М.: Директ-Медиа, 2012. 1060 с.
6. Конюченко А. И. Русское православное духовенство во второй половине XIX–начала XX вв. Социально-политические институты провинциальной России (XVI начало XX в.). Челябинск, 1993. С. 76–93.
7. Полное собрание законов Российской империи. Т. 42. – СПб., 1867. 800 с.
8. Русское православие: вехи истории // Научн. ред. А. И. Клебанов. М.: Политиздат, 1989. 719 с.
9. Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществах и доходах наших онастырей. СПб., 1876. 396 с.
10. Руководственные для православного духовенства указы Святейшего правительствующего синода. 1721-1878 г. Москва, 1879. III, 504 с.
11. Зырянов П. Н. Русские монастыри и монашество в XIX и начале XX века. М.: Вербум-М, 2002. 319 с.
12. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. // Редкол.: А. Колодний (голова), В. Климова та ін. К.: Український Центр духовної культур, 1996 – 1999. Т. 3. Православ'я в Україні. 1999. 560 с.
13. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью – Йорк: Бавнд Брук, 1966. 360 с.

14. Кравченко О. М. Монастирі Північно-західної Слобожанщини середини XVII – XVIII ст. як об'єкти Культурної спадщини.: Автореф. дис...к. іст. наук: спец. 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство, Київ. 2012. 35 с.
15. Денисов Л. И. Православные монастыри Российской империи. М., 1908. 984 с.
16. Ивановский В. Русское законодательство в XVIII– XIX вв. в своїх постановленнях относительно монашествующих лиц и монастырей. Харьков. – 1905 г., 174 с.
17. Жилюк С. І. Релігійна політика царизму на Волині (1793–1917 рр.): монографія. Острог: Вид-во НаУОА, 2010. 228 с.
18. Описание монастырей в Российской империи ныне находящихся. М. 1834 г. 238 с.
19. Шугальова І. М. Зміни в адміністративному устрої православної церкви в Україні в другій половині XIX ст.: автореф. дис ... канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 2005. 20 с.
20. Чиркова О. А. Православна Церква в Україні в кінці XVIII – XIX століттях (на матеріалах «Киевских Епархиальных Ведомостей», «Полтавских Епархиальных Ведомостей», «Черниговских Епархиальных Известий»): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1998. 199 с.
21. Рожко. В. Є. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (870 – 2000 рр.): Історико – краєзнавчий нарис. Луцьк: Медіа, 2001. 672 с.
22. Знаменский П. В. Приходское духовенство в России со времени реформы. Казань: Унив. тип., 1873. 851 с.
23. Штат архиерейский домов и кафедральных соборов // Волинские епархиальные ведомости. 1 апреля 1868 г. №15. С. 419.
24. Шеретюк Р. М. Греко-уніатська церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII–XIX ст.). Рівне. Волинські обереги, 2012. 432 с.
- 25 Паславський І. Василіани (базиліяни) // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Київ:

- В-во «Наукова думка», 2003. С. 688. іл. URL <http://www.history.org.ua/?termin=Vasyliany> (дата звернення: 15.03.2017).
26. Дубилко І. Почаївський монастир в історії нашого народу. Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1986. 115 с.
27. Краткое сведение о православных монастырях волынской епархии в настоящее время несуществующих // Волынские епархиальные ведомости. №14 ч. неоф. Ст. 38–39.
28. «Дело о запрещении униатским священникам принуждать православных граждан выполнять униатские обряды. Из журнала регистрации исходящих документов» // Центральный державний історичний архів м. Києва Ф. 533 («Київський військовий губернатор, 1796–1832 рр.»). Оп. 1. Спр. 782. 144 арк.
29. «Отчёты священников о состоянии церквей Киевской епархии за 1844 г.» // Центральный державний історичний архів м. Києва Ф.127 («Київська духовна консисторія, 1793–1917 рр.»). Оп. 1023. Спр.78. 65 арк.
30. Извлечения из отчёта обер-прокурора графа Толстого святейшего синода по ведомству православного исповедания за 1867 г. // Волынские епархиальные ведомости. 1 апреля 1869 г. № 6 ч. неоф. С. 286–287.
31. Карліна О. Репресії щодо василіан на Волині після Листопадового повстання 1830 року та «стирання пам'яті» про них // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. К.: ПНВЦ «Пріоритети», 2013. Вип. 6. С. 69–76.
32. Два документа по делу передачи Почаевской лавры из ведения униатов в ведомство православное // Киевская старина. 1882. № 3. С. 480.
33. Хойнацкий А. Ф. Почаевская Успенская лавра. Историческое описание. Почаев, 1897. 557 с.
34. Свято – Успенская Почаевская Лавра. Взгляд через века. Историческое повествование. Почаев: Издательство Свято – Успенской Почаевской Лавры, 2007. 261 с.
35. Амвросий. Сказание историческое о Почаевской Успенской лавре бывшего наместника Лавры архимандрита Амвросия. Почаев, 1886. 313 с.

36. Справа про розкрадання монастирського майна монахами уніатами під час переходу монастиря у православ'я // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 24. 22 арк.
37. Переписка з Волинською і Литовською Духовною консисторією про розкрадання монахами-василіанами майна Почаївського монастиря // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 91. 7 арк.
38. Кодыбайкин С. Н. Инвалидные команды. URL: <http://http://enc.sar.ru/?t=publ&hry=115&lnk=2882> (дата звернення: 23.06.2017).
39. Переписка з Волинсько-Житомирським єпископом про організації в Почаївській лаврі Духовного собору за 1831 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 2. 9 арк.
40. Галагин И. Д. Краткое известие о Почаевской лавре. СПб.: Акад. наук, 1845. 40 с.
41. Левицкий О. Основные черты внутреннего строя Западнорусской церкви в 16–17 вв. Киевская старина. 1884. №8. С. 627 – 654.
42. Інструкція Духовного собору Почаївської лаври про обов'язки лаври по зразку інструкції Києво-Печерської лаври за 1831 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 1. 38 арк.
43. Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Правительствующего Синода 1721–1878. – М.: Типография М. Н. Лаврова и К., 1879. 500 с.
44. Відомість на монахів і послушників Почаївської лаври з вказанням їх біографічних даних // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 899. 9 арк.
45. Службовий список монахів і послушників Почаївської лаври за 1841 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1058. 15 арк.
46. Службовий список намісника лаври, відомість про штати лаври і список монахів і послушників за 1837 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 200. 16 арк.

47. Справа про виплату платні монахам і послушникам лаври за 1838 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 237. 36 арк.
48. Відомості на видачу платні монахам і послушникам лаври за 1840 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 337. 67 арк.
49. Службовий список намісника лаври і список монахів і послушників за 1842 р. // Держархів Тернопільської обл. ф.258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 382. 15 арк.
50. Списки монахів і послушників лаври за 1834 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 64. 15 арк.
51. Штатна відомість на церковно службовців Почаївської лаври за 1836 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 667. 20 арк.
52. Левицкий В. Материалы по истории Почаевской Лавры. Почаев, 1912. Т. 1. 240 с.
53. Романенко Е. В. Повседневная жизнь русского средневекового монастыря. Издательство: Молодая гвардия, 2002. 359 с.
54. Хойнацкий А. Ф. Очерки из истории православной церкви и древнего благочестия на Волыни. Житомир, 1878. 60 с.
55. История Русской Православной Церкви в документах региональных архивов России: аннот. справ.-указ. // науч. рук. Архимандрит Иннокентий Просвирнин. М.: Изд. Новоспасского монастыря, 1993. 681 с.
56. Карашевич П. Нариси історії Православної церкви на Волині. Луцьк: Твердиня, 2010. 164 с.
57. Гудима А. Почаївський монастир в історичній долі українства. Т.: Підручники і посібники, 2003. 40 с.
58. Справа про облаштування церкви в с. Андрушівка Кременецького повіту за 1898 – 1901 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4156. 12 арк.

59. Грамота Анни Гойської // Галичанин. 1863. Кн. 1, вип. 3–4. С. 161–163.
60. Фундаційний запис Ганни Гойської Почаївському монастирю. Засвідчений випис із кременецьких земських книг за 1597 р. // Центральний державний історичний архів м. Києва Ф. 2098 («Почаївський чоловічий монастир»). Оп. 1. Спр. 15. 4 арк.
61. Почаевская лавра от своего основания до 1712 г. Опыт церковно исторического исследования Левицкий В. Ф. Церковно учительская школа, волынской губернии, Дубенского уезда за 1918 г. // Центральний державний історичний архів м. Києва Ф. 711 («Київська духовна академія»). Оп. 3. Спр. 4842. 160 арк.
62. Акт про пожертвування М. Потоцьким 27787 злотих на будівництво Почаївської церкви і 30000 на богодельню за 1 лютого 1780р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 1259. 4 арк.
63. Справа про пожертвування, що поступили у Лаврську ризницю за 8 липня 1859 – 1 березня 1860 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври») Оп. 1. Спр. 2224. 13 арк.
64. Справа про розподіл грошей, що їх заповіли окремі особи, між монахами і послушниками Лаври за 5 травня 1869 – 3 лютого 1870 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2999. 33 арк.
65. Газета «Почаевские известия» от 2 декабря 1906 г. // Центральний державний історичний архів м. Києва Ф. 2098 («Почаївський чоловічий монастир»). Оп. 1. Спр. 6. 2 арк.
66. Рожко В. Є. Українське православне церковне мистецтво Волині (ІХ–ХХ ст.) Історико – краєзн. нарис. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. 400 с.
67. Донесення намісника Почаївської лаври Волинському архієпископу про пожертви для Лаври князем В.В. Волконським за 28 березня 1912 – 4 квітня 1912 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4823. арк. 4.
68. Газета «Почаевский листок» № 41-42 за октябрь 1911 г. // Центральний державний історичний архів м. Києва Ф. 317 («Прокурор київської судової палати»). Оп. 1. Спр. 5431. 18 арк.

69. Відношення обер-прокурора Синоду від 11 квітня 1834р. і відповідь генерал-губернатора у справі створення постійної варти при Почаївській лаврі за 1834 р. // Центральний державний історичний архів м. Києва Ф. 442 («Київський, Подільський, Волинський генерал-губернатор, 1796-1916 рр.»). Оп. 784. Спр. 87. 3 арк.
70. Річний звіт по відомствам лаври за 1837 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 203. 12 арк.
71. Звітна книга витрат грошових сум на виплату платні монахам і послушникам лаври за 1844 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1237. 18 арк.
72. Річний звіт по лаврським відомствам за 1854 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 (Духовний собор Почаївської Лаври). Оп. 1. Спр. 1917. 117 арк.
73. Тимчик О. А. Економіка та релігія: теорія і практика взаємовпливу: монографія. К.: КНТ, 2014. 190 с.
74. Рапорти ієромонахів і заяви селян про прийом від них пожертвувань на поминання померлих членів сім'ї і донесення Духовного Собору про прибутки, які надходять від пожертвувань за 5 березня 1877 – 19 січня 1879 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1223. 43 арк.
75. Близняк М. Торгові лавки Острога кінця XVIII – середини XIX ст. / М. Близняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. 2008. Вип. 10. С. 68–83.
76. Опис Почаївської Успенської лаври в книзі «Історія Російської ієрархії» і переписка по цьому питанню // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 90. 51 арк.
77. Венгерська В. О. Основні напрямки діяльності фінансово-кредитної мережі на Волині (кінець XIX – початок. XX ст.). Звягель древній і вічно молодий. Тези Всеукр. наук.-краєзн. конф. 1995. С. 77–78.
78. Афанасьев Э. О некоторых православных принципах формирования рыночной экономики // Вопросы экономики. 1993. № 8. С. 54–59.

79. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). К.: Інститут історії України НАН України. 2005. 318 с.
80. Тижневі звіти і рапорти про виконання сільськогосподарських робіт. Відомості про поточні прибутки і видатки монастиря у Ново – і Старопочаївських маєтках за 1822 – 1825 рр. // ЦДІА м. Львова Ф. 684 («Протоігуменат монастирів Чину св. Василя Великого м. Львів»). Оп. 1. Спр. 3272. 72 арк.
81. Карліна О. М. Податки і повинності міст і містечок Волинської губернії у першій половині ХІХ ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир – Волинський в історії України та Волині: зб. наук. праць. Мат. ХІV Волинської наукової історичної – краєзнавчої конференції, присвяч. 13 – й річниці Незалежності України та 680 – й річниці надання Володимир – Волинському Магдебурзького права. м. Володимир – Волинський. Луцьк, 2004. С. 53–57.
82. Розписки поміщика Й. Потоцького в отриманні 100000 злотих від Почаївського монастиря на будівництво свого маєтку. 7 січня 1768 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 101. 3 арк.
83. Фінансово господарський звіт Лаври і матеріали до нього Том.1 за 1841р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1002. 102 арк.
84. Карліна О. М. Стан розвитку ремесел і промислів у західних повітах Волинської губернії наприкінці ХVІІІ ст. // Науковий вісник ВДУ: Іст. науки. Луцьк. 1998. С. 42 – 45.
85. Річний звіт лаврської економії по внутрішньому її управлінню і матеріали до нього за 1835 р. Т. 1 // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1 Спр. 589. 122. арк.
86. Щомісячні відомості і доповіді Духовного собору про прибутки і витрати грошей по Лаврі за 1843 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф.258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1165. 71 арк.
87. Прищєпа О. П. Банківсько-кредитна система Волині та її вплив на формування ринкової економіки в добу Російської імперії URL: <http://istvolyn.info/index.php?option=com> (дата звернення: 22. 25. 2017).

88. Ткаченко А. О. Нормативно-правове регулювання банківської мережі у пореформений період Українське адміністративне право: актуальні проблеми реформування: Збірник наукових праць, Суми ВВП «Мрія-1». С. 246–248.
89. Правилова Е. А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801–1917. М.: Новое издательство, 2006. 451 с.
90. Переписка з Санкт-Петербурзькою опікунською радою по питанню отримання процентів за банківські білети доставлені лаврою // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1188. 19 арк.
91. Фінансовий звіт лаври і доходи отримані за 1844 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1233. 6 арк.
92. Переписка з Санкт-Петербурзькою опікунською радою по питанню отримання процентів за грошові білети // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1540. 18 арк.
93. Справа про стягнення податку з Лаврського майна за 13 грудня 1899 – 9 листопада 1900 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4212. 25 арк.
94. Справа про стягнення податку з майна Лаври за 17 січня 1914 – 10 листопада 1914 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4897. 21 арк.
95. Листування Лаври з Кременецьким повітовим представником дворянства і Волинським губернським розпорядчим комітетом про стягнення 25 % податкового збору з нерухомого майна Лаври за 13 липня 1834–24 листопада 1895 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3885. 50 арк.
96. Справа про сплату податків за Лаврське нерухоме майно за 10 січня 1885 – 26 березня 1886 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 (Духовний собор Почаївської Лаври). Оп. 1. Спр. 3528. 58 арк.
97. Статистичні відомості про нерухоме майно лаври за 1917 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 700. 26 арк.

98. Огієнко І. І. Свята Почаївська лавра / упоряд., авт. передмови М. С. Тимошик К.: Наша культура і наука, 2004. 440 с.
99. Павлюк В. В. Стан магнатських господарств Волині в першій половині XIX ст. // Наукові записки Острозької Академії. Острог, 1998. Т. 1. Ч. 2. Історія, історіографія, джерелознавство. С. 43–50.
100. Москалюк. М. Загальний нарис становища та розвитку обробної промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX–на початку XX ст. // Україна-Європа-Світ: міжнародний збірник наукових праць. Тернопіль: ТНПУ, 2013. Вип. 11. С. 53–59.
101. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Житомир: Волынская губернская типография, 1913. 585 с.
102. Кременець: путівник / авт. тексту В. Собчук ; упоряд. О. Ленчук ; фотограф: Р. І. Яцків, Я. Ф. Стецюк, А. П. Декабрюва. Збараж: Вид.-інформ. дім «ДІАНА плюс». 35 с.
103. Буравський О. А. Соціально-економічне становище Римо-католицької церкви в Правобережній Україні (кінець XVIII–початок XIX ст.). // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичне релігієзнавство. 2012. Вип. 6. С. 89–97.
104. Цецик Я. П. Розвиток промисловості Волині на рубежі XIX–XX століть. Історичний архів. 2012. Вип. 8. С. 86–90.
105. Відомості і рапорти лаврської економії про надходження і видатки від бджолиних пнів. 2 вересня 1843 – 17 вересня 1843 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1170. 8 арк.
106. Робоча інструкція, акти інвентаризації та інші документи про роботу лаврської пасіки за 1925 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 747. 123 арк.
107. Лавріненко Н. П. Бджільництво у господарствах позаштатних монастирів Київської губернії у XIX ст. // Український селянин. 2005. Вип. 9. С. 108–111.
108. Корсунский-Онуфриевский монастырь // Киевские Епархиальные Ведомости. 1866. № 1. С. 25.

109. Рапорти завідувача лаврських пасіками про витрачені суми, продаж меду та видачу платні робітникам пасік за 1928 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр.1138. 152 арк.
110. Відомості і рапорти лаврської економії про надходження і видатки від бджолиних пнів. 2 вересня 1843–17 вересня 1843 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1170. 8 арк.
111. Рапорти і відомості лаврської економії про прибуток, витрати і залишок бджіл за 1836 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр.193. 13 арк.
112. Рапорти економа Лаври ієромонаха Сергія про прибутки від пасіки. 9 березня 1858–24 листопада 1899 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1523. 14 арк.
113. Рапорти завідувача лаврських пасіками про витрачені суми, продаж меду та видачу платні робітникам пасік за 1928 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 1138. 152 арк.
114. Відомості і звітні дані про стан пасіки за 1922 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 927. 37 арк.
115. Акти перевірки пасік, відомості Свтяо – Іовської та інших пасік Лаври за 1930 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 806. 97 арк.
116. Рапорти лісничого про заготівлю і продаж лісового матеріалу і заяви мешканців на відпуск лісу за 1926 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 762. 159 арк.
117. Відомості і звітні дані про прибуток і видатки лісових матеріалів за 14 січня 1924 – 31 грудня 1924 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф.258 («Духовний собор Почаївської Лаври²). Оп.3. Спр. 978. 171 арк.
118. Місячні відомості і звіти, дані про прибутки і видатки лісових матеріалів за 1924 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 942. 596. арк.

119. Дудар В. Л. Господарська діяльність ченців Почаївського монастиря в роки унії (1721–1830) // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. Київ, 2008. Вип. 9. С. 10–14.
120. Справа за проханням жителя м. Почаєва Моті Цілевича про взяття на відкуп лаврського вітряного млина за 22 вересня 1859 – 8 лютого 1860 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2234. 5 арк.
121. Відомості про прибутки зерна Суражського млину і рапорти завідувача про грошові операції за 16 січня 1930 – 26 грудня 1930 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 1012. 129 арк.
122. Справа про ремонт шлюзів при лаврських Суражських млинах за 22 вересня 1895 – 25 листопада 1895 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1415. 6 арк.
123. Звітні відомості фінансово-господарських відділів лаври і доповіді Духовного собору за 1832 р. Т. 1 // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 326. 105 арк.
124. Звітні відомості фінансово-господарських відділів лаври і доповіді Духовного собору за 1832 р. Т. 2 // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 327. 103 арк.
125. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1893, Т.3. 147 с.
126. Листування Лаври з Кременецьким староством про надання дозволів на полювання в районі лаврських лісів за 1928 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 791. 29 арк.
127. Батюшков П. Н. Волынь. Санкт – Петербург: Общественная польза, 1888. 288 с.
128. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). К.: Інститут історії України НАН України, 2005. 318 с.
129. Мартинчук С. Розвиток фабрично-заводської промисловості Волині в 30 – 40-х рр. ХІХ ст. // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Вип. 7, 2014. С. 30–33.

130. Переверзев Н. В. Справочная книга о приходах и монастырях Волынской епархии. Житомир, 1914. 446 с.
131. К истории винокурения и винной торговли в Малороссии в XVIII в. // Киевская старина. 1903. № 11. С. 60.
132. Листування Лаври з Волинською палатою державного майна про будівництво винокурного заводу в с. Новий Почаїв і плани заводу за 4 січня 1856 – 24 жовтня 1856 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2032. 47 арк.
133. Рапорти економа Лаври про пивоваріння за 3 лютого 1900 – 16 січня 1901 рр // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4308. 41 арк.
134. Положение об акцизе с хлебного вина и о питейном сборе с мест раздробительной продажи питей в губерниях: Виленской, Гродненской, Минской, Ковенской, Витебской, Могилёвской, Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской, Полтавской, Харьковской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской и в области Бессарабской. СПб., 1849. 51 с.
135. Листування з Кременецьким приставом про кількість заводів при Лаврі. 5 грудня 1863 – 31 грудня 1863 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2591. 8 арк.
136. Листування з Кременецьким приставом про надання йому відомостей про Лаврські заводи за 1867 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2866. 8 арк.
137. История освоения в XVII-XX столетиях земельного участка, отведенного для строительства Воскресенского Кафедрального собора URL: <http://www.borodianka.org.ua/item/html> (дата звернення: 24. 10. 2017).
138. Лавріненко Н. П. Цегельне виробництво в монастирських господарствах Київщини (XIX–поч. XX століть) // Український селянин: Зб. наук. праць. Черкаси: 2006. Вип. 10. С. 225–227.

139. Справа про випускання цегли на Лаврському цегельному заводі за 11 липня 1911–23 січня 1912 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1784. 5 арк.
140. Буравський О. Поляки Волині у другій половині ХІХ–на початку ХХ ст. Житомир: Житомир, 2004. 168 с.
141. Справа про географо-топографічний опис, із вказанням статистичних даних, майна лаври // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 46. 73 арк.
142. Сведения о сгоревшем кирпичном заводе, принадлежащим Почаевской лавре за 4 августа 1854 г. // Центральний державний історичний архів України в м. Києві Ф. 442 («Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора»). Оп. 1. Спр. 11297. 498 арк.
143. Річний звіт по лаврським відомствам за 1849 р. і матеріали до нього // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 599. арк. 272.
144. Статистичні звіти про роботу свічкового і цегельного заводів Лаври за 6 жовтня 1898–23 січня 1899 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1530. 5 арк.
145. Справа про виплату майстру вапняного заводу на випал вапна // Держархів Тернопільської обл. Ф.258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 215. 10 арк.
146. Рапорти і відомості економа і ризничого лаври про заготівлю, розхід вапняного каменю і випал вапна // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 456. 11 арк.
147. Римский С. Российская церковь в эпоху Великих реформ. (Церковные реформы в России 1860–1870-х годов). М., 1999. 567 с.
148. Статистичні звіти про роботу свічкового і цегельного заводів Лаври за 6 жовтня 1898 – 23 січня 1899 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1530. 5 арк.

149. Рапорти соборного казначея ієромонах Ніканора про складання відомостей на прибутки і витрати продовольчих, промислових товарів, м'якого і твердого інвентаря за 1832 р. Т.1 // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп 1. Спр. 319. 120 арк.
150. Звітна книга прибутків і витрат матеріалів по лаврському свічному заводу за 1845 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп 1. Спр. 1283. 14 арк.
151. Відомості про ціни на продукти харчування, будівельні матеріали та інші товари за січень, травень 1839 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 276. 7 арк.
152. Рапорти наглядача лаврського свічкового заводу про купівлю сировини для виробництва свічок і рішення Духовного собору по цьому питанню // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 391. 6 арк.
153. Звітна книга майна лаври за 1835 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 605. 24 арк.
154. Прихідно-розхідна книга по свічковому заводу за 1859 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп 1. Спр. 2173. 40 арк.
155. Справа про постачання на свічковий завод воску підрядчикам за 28 червня 1835 – 27 березня 1836 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 613. 27 арк.
156. Матеріали до річного звіту про роботу лаври за 1838 р. (відомості про прибутки, витрати і матеріали по відомствам лаври) // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 241. 164 арк.
157. Переписка з Кременецьким повітовим приставом про надання даних роботі лаврського свічкового заводу і відомості за 1858–1859 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2150. 15 арк.
158. Православний київ URL: <http://churches.kiev.ua>

159. Теплицький В. П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст. 241 с.
160. Прищепя О. П. Розвиток торгівлі у міських поселеннях Волинської губернії в добу формування ринкових відносин (друга половина XIX–початок XX ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: зб. наук. пр. – Рівне: 2010. Вип. 19. С.13.
161. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. К., 1887. – Ч. 1. 365 с.
162. Дело о взыскании с разных лиц денег, должных Почаевскому монастырю за 9 января 1839 г.–28 февраля 1842 г. // Центральний державний історичний архів України в м. Києві Ф. 442 («Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора»). Оп. 147. Спр. 13. 127арк.
163. Статистичні відомості про особливий склад і господарський стан Лаври за 1 січня 1924–9 липня 1924 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 364. 13 арк.
164. Олешко П. Особливості аграрних реформ 50-60-х рр. XIX ст. на Волині. // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. Випуск 2. Черкаси, 2001. С. 34.
165. Перевозчиков В. І. Тимчик О. А. Історія економіки українських земель (кінець XIX – початок XX ст.): курс лекцій. К.: КНТ, 2011. 472 с.
166. Мартинчук С. В. Промисловай розвиток волинської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: дис... канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 «Історія України» Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2016. 289 с.
167. Тимчик О. А. Економіка та релігія: теорія і практика взаємовпливу: монографія, К.: КНТ, 2014–190 с.
168. Олешко П. С. Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина XIX–початок XX ст. // автореф. дис. ... канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 «Історія України» Львів, 2001. 17 с.

169. Цецик Я. П. Особливості соціально-економічного розвитку Волині наприкінці XIX–на початку XX ст. // Сторінки історії: зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т України «Київський політехнічний інститут», Асоціація істориків вищої школи України. 2011. Вип. 32. С. 78–85
170. Плани частин майна Почаївської лаври за 1833 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 672. 1 арк.
171. Відомості про врожай з лаврських городів за 1925 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 750. 4 арк.
172. Річний звіт по лаврі за 1834 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 541. 67 арк.
173. Річний звіт Почаївської лаври за 1836 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 738. 67 арк.
174. Річний звіт по відомствам лаври за 1837 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 203. 12 арк.
175. Річний звіт по лаврі за 1839 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 260. 24 арк.
176. Рапорти економа лаври і відомості про кількість посівних площ в 1840 р. та їх посіви // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 313. 3 арк.
177. Звітні відомості про проведені роботи в лаврських садах і городах за 1925 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 748. 61 арк.
178. Відомості рапорти і переписка про продаж фруктів із лаврських садів урожаю 1925 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 751. 255 арк.
179. Список службовців внутрішньої економії з вказанням їх річних окладів за 1836 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 692. 16 арк.

180. Справа про здачу в оренду урожаю лаврських садів в 1901 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4380. 44 арк.
181. Річний звіт за 1840 р. і матеріали до нього // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1001. 106 арк.
182. Справа про здачу в оренду фруктових садів у с. Жидачин міщанину м. Луцька Хаму Ісеру. 4 лютого 1902–25 жовтня 1907 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4440. 33 арк.
183. Справа про віддавання в оренду лаврських садів 19 червня 1908 – 20 листопада 1908 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1721. 42 арк.
184. Рапорти економа про врожай лаврських садів. 27 червня 1927 – 22 березня 1928 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 781. 49 арк.
185. Відомості рапорти і листування про продаж фруктів з лаврських садів врожаю 1925р. 25 квітня 1925 – 9 лютого 1927 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 751. 255 арк.
186. Матеріали річного звіту про роботу лаври за 1838 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 241. 169 арк.
187. Фінансово господарський звіт Лаври і матеріали до нього Том.1 за 1841р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1002. 102 арк.
188. Статистичні дані про нерухоме майно лаври за 1917 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 700. 26 арк.
189. Бизина В. Г. Из истории украинской почты. (К 225-летию Киевского почтамта). К., 2000. 91 с.
190. Маркевич О. В. Формування мережі поштових установ Волинської губернії та річпосполитський досвід // Україна і Польща: історичне сусідство: Збірник

матеріалів міжнародної наукової конференції. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2012. С. 206–212.

191. Листування з керівництвом поштової станції Волинської губернії і Кременецьким повітовим казначейством про утворення Почаївської поштової станції за 22 листопада 1884 р.–27 березня 1887 р. // Держархів Тернопільської області Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3451. 46 арк.

192. Справа про організацію при Лаврі фотомайстерні і придбання для цього фотоапаратів і матеріалів за 7 червня 1870 – 18 липня 1871 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3040. 32 арк.

193. Список службовців внутрішньої економії лаври з вказаними річними окладами // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 692. 16 арк.

194. Відомості про ціни на продукти харчування, будівельні матеріали і інші товари за січень, травень 1839 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 276. 7 арк.

195. Справа про надходження і видатки продуктів і кількість тих церковнослужителів, які харчуються в Лаврській трапезній за 20 лютого 1898–1 лютого 1899 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4142. 50 арк.

196. Гапоненко Д. Особливості господарської діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря після секуляризації 1786 р. // Сіверянський літопис, 2013. № 4–6. С. 28–33.

197. Руденок В. Я. Чернігів – подорож на 100 років назад. Чернігів: Центр гуманістичних технологій «АХАЛАР», 2009. 81 с.

198. Справа про видачу платні вільнонайманим служителям келарні за 27 січня 1897 – 23 грудня 1897 р. // Державний архів Тернопільської обл. Ф. 258. («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4070. 25 арк.

199. Сторожук І. А. Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії у 1804 – 1905 рр.: дис. ... канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 «Історія України». Київ, 2015. 240 с.
200. Дудар В. Культурно-освітня діяльність Почаївського монастиря у ХІХ ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. Вип. 1. С. 191–193.
201. Милько В. І. Наглядно-контрольна діяльність інспекції Київського навчального округу (кінець ХІХ–початок ХХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст., 2013. Вип. 22. С. 268–279.
202. Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.). // Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. 161 с.
203. Біднов В. Школа й освіта на Україні // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська. К.: Либідь, 1993. 64. с.
204. Яременко І. Народні школи та вчительство Російської Імперії в перші роки після реформ 1864 р. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2014. Вип. 11. С. 345–357.
205. Кошолоп О. Ф. Політичні передумови розвитку освіти на Поділлі в пореформений період // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна», 2012. № 5. С. 90–94.
206. Малашевич Ю. Децентралізація управління шкільною освітою в Російській імперії в другій половині ХІХ–на початку ХХ століття. – Житомир, 2015. URL: <http://blog.i.ua/user/8349006/2037250/>.
207. Записка о порядке учреждения одноклассных сельских народных училищ в Киевской, Подольской и Волынской губерниях // Волынские епархиальные ведомости. 1 травня 1870 р., № 9. ч. оф. Ст. 252–268.
208. История первоначального устройства Волинської Духовної Семинарії и списки воспитаников оконивших курс учения в ней в тичении столети ее

- существования (1796–1896) // Волынские епархиальные ведомости. 1896. № 3 ч. неоф. С. 82–85.
209. Звіт Волинської Єпархіальної Училищної Ради про церковно – парафіяльні школи та школи грамоти Волинської єпархії за 1891/92 навч.рік // Волынские епархиальные ведомости. 1893 р. №10–11. С. 262.
210. Бричок С. Б. Історія Становлення і розвиток церковнопарафіяльних шкіл в Україні. URL: [http:// ps.stateuniversity.ks.ua/file/issue_40/59.pdf](http://ps.stateuniversity.ks.ua/file/issue_40/59.pdf).
211. Цецик Я. П. Заклади освіти у Волинській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Чорноморський літопис. 2012. Вип. 6. С. 166–171.
212. Собчук В. Д. Почаївська Лавра і народна освіта / Релігія і церква в історії Волині: Зб. наук. пр. 2007. С. 117–151.
213. Справа про відкриття при лаврі початкової школи для дітей лаврських службовців за 1849 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр.1473. 21 арк.
214. Відомості про прихід коштів від кружки і листи осіб вніших гроші на богослужіння за 1840 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 960. 42 арк.
215. Распоряжение епархиального начальства. Предложение Высокопреосвященного Агафангела Архиепископа волынского и Житомирского, Священно-Архимандрита Почаевской Лавры, Духовному собору Почаевской Лавры, отъ 30 августа 1869 года (№ 373) // Волынские епархиальные ведомости. 1869. № 21. С. 598.
216. Правила для училища, предполагаемого къ открытию при Почаевской Успенской Лаврѣ // Волынские епархиальные ведомости. 1869 р. № 21. С. 600–604.
217. Примѣрная Смѣта расходовъ на содержаніе Училища Почаевской Лавры съ десятию пансіонерами, содержащимися на счетъ Лавры № 21 1869 г. // Волынские епархиальные ведомости. 1869. ч. оф. С. 605–609.
218. Правила для Почаево-лаврского научно-ремесленного училища // Волынские епархиальные ведомости. 1873. № 6. С. 135–144.
219. Сведение о состоянія Почаевского лаврского училища за октябрь 1872 г. // Волынские епархиальные ведомости. № 23. 1 декабря 1872 р. С. 637.

220. Примѣрная смѣта расходов на содержания училища Почаевской лавры съ приблизительнымъ расчетомъ издержекъ на годичное содержание двадцати пяти пансионеровъ // Волынские епархиальные ведомости. 16 марта 1873. № 6. С. 144.
221. Рапорти вчителя ремісничого училища Лаври про роботу училища, успішність учнів за 11 вересня 1880–23 липня 1881 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1147. 29 арк.
222. О состоянии училища при Лавре // Волынские епархиальные ведомости. № 8. 16 квітня 1870 р. ч. оф. С. 241–242.
223. Справа про переведення Лаврського училища у приміщення, яке займає становий пристав. 23 жовтня 1883 – 29 жовтня 1884 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3427. 42 арк.
224. Справа про лаврське ремісниче училище 4 січня 1883 – 2 листопада 1883 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3429. 33 арк.
225. Донесення собору про діючі при лаври установи за 1872 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3067. 10 арк.
226. Справа про придбання для Почаївської лаврської школи географічних карт та інших речей. 3 березня 1898 – 30 травня 1898рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1515. 28 арк.
227. Книга обліку надходжень і видатків коштів лаврського училища за 1888 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3612. 14 арк.
228. Соловійов О. Інтелігенція Волині і духовне відродження краю (1900–1914 рр.) // Етнічна історія народів Європи. 2001. Вип. 11. С. 24–27
229. Листування з Волинською епархіальною училищною радою про відкриття школи в Лаврі. 22 січня 1898–16 листопада 1898 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1514. 9 арк.

230. О состоянии сельских одноклассных училищ, церковно- приходских школ в Волынской губернии, 1873 г. // Ф. 442 («Канцелярия Київського, подільського та волинського генерал-губернатора»). Оп. 544. Спр. 158. 193 арк.
231. Переписка з кременецьким повітовим лікарем про захворювання і смертність в лаврі. З московськими видавцями про видавництво книг. Відомість про лаврські школи та інші матеріали // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1584. 43 арк.
232. Прохання Домініка Борецького, жителя с. Попівці, про надання дозволу сину Михайлові про вступ до лаврської двохкласної школи 2 вересня 1902 – 11 березня 1903 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1598. 7 арк.
233. Листування Лаври з Кременецьким повітовим наглядачем церковно – парафіяльних шкіл, Радою Почаївської двокласної церковно – учительської школи і архієпископом Волинсько – Житомирським, про придбання для лаврської церковної школи підручників і харчів за 22 серпня 1914–29 травня 1915 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 163. 31 арк.
234. Церковное школьное дело на Волыни (Из отчета епархиального наблюдателя за 1912-13 учеб. год) // Волынские епархиальные ведомости. 1913. С. 883.
235. Розпорядження і вказівки Кременецького повітового відділення Волинської училищної ради завідувачому Новопочаївської приходської школи, наміснику лаври по шкільних справах за 1898 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 152. 142 арк.
236. Томазова Н. М. Шагайда Степан Васильович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2013. Т. 10: С. 588.
237. Герета І. Художники Тернопілля // Тернопілля' 95: Регіон. річник. Т., 1995. С. 687–691.
238. Огієнко І. І. Історія українського друкарства. К.: Либідь, 1994. 448 с.

239. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.
240. Тимошик М. С. Історія видавничої справи; Підручник. 2-ге вид., виправлене. К.; Наша культура і наука, 2007. 496 с.
241. Відомість про кількість монахів і послушників в лаврі за 1855 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1947. 2 арк.
242. Рапорти завідуючого лаврської друкарні і листування з Волинською консисторією про закупівлю для друкарні матеріалів за 13 квітня 1834р. – 20 квітня 1835р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 487. 17 арк.
243. Матеріали до річного звіту по роботі лаври за 1838 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 241. 164 арк.
244. Відомості про продаж книг і ікон Почаївської книгарні за 1834 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 500. 26 арк.
245. Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки : збірник наукових праць / Ред. колегія: О. С. Онищенко (голова) та ін.; Національна академія наук України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Видання Link Київ, 2011. 260 с.
246. Крыжановский Е. Историческое и общественное значение Почаевской Лавры. Почаев : Типография Почаево-Успенской Лавры, 1899. 116 с.
247. Кошолар О. Ф. Політичні передумови розвитку освіти на Поділлі в пореформений період. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2012. № 5. С. 90–94.
248. Каталог книг типографії Почаевской Успенской Лавры // Волинские епархиальные ведомости. 16 февраля 1870 г. №1. С. 142.
249. Рожко В. Є. Українське православне книгописання і книгодрукування на Волині (XI–XX ст.): Іст. – краєзнав. Нарис. Луцьк.: Медіа, 2005. 252 с.

250. Бочковська В. Г. Почаївський духовний осередок в історії та культурі українського народу. // Вісн. Київськ. Нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Серія: українознавство. К.: КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 2008. Вип. 13. С. 21–25.
251. Фінансовий звіт лаври про прибутки отримані в 1844 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1 Спр.1233. 6 арк.
252. Річний звіт за 1840 р. і матеріали до нього // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1001. 106 арк.
253. Річний звіт по Почаївській лаврі за 1860 р. і матеріали до нього // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2246. 73 арк.
254. Відомості про друкування в Почаївській друкарні книгах і зображення святих а також матеріали до них за 1838 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр.799. 36 арк.
255. Рапорти лаврського друкаря з проханням про друкування картин духовного змісту, та рішення Духовного собору по цьому питанню за 4 травня – 15 червня 1834 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 482. 48 арк.
256. Горбаченко Т. Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу. Тернопіль: Богдан, 1995. С. 14–15.
257. Ханас А. Почаївська лавра – як фактор духовного і національного відродження. Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу: тези наук. конф.:Тернопіль, 1995. С. 97–99.
258. Ричков П. Д., Луц В.Д. Почаївська Свято–Успенська лавра. К.: Техніка, 2000. 136 с.
259. Оболончик Н. Почаївський монастир у 30-х роках ХІХ ст.: зміна обличчя // Студії і матеріали з історії Волині / Міністерство культури України, Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, Національна академія наук України, інститут історії України; редколегія: В. Собчук (головний редактор)

та ін. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2015. С. 142–147

260. Листування з Волинський єпархіальним архітектором Михайловським і його висновки про спорудження кам'яної огорожі та тротуару від головних воріт до будинку Макаревича за 3 вересня–3 листопада 1839р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 643. 52 арк.

261. Справа про будівництві біля Лаври кам'яної огорожі 30 вересня 1833р. – 31 серпня 1836р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 454. 87 арк.

262. Рапорти еклезіарха лаври Маврикія і рішення Духовного собору про виплату коштів Железецьким за виконані ним роботи у 1834 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр.581. 2 арк.

263. Справа про закупівлю листового золота для позолоти іконостасів в церквах за 1836 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 712. 13 арк.

264. Справа про ремонт в братському корпусі, готелі, друкарні за 1862 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2503. 24 арк.

265. Рапорт послушника Теодоровича про торгівлю жителів лаври хрестиками та іконами // Держархів Тернопільської обл. Ф.258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2548. 2 арк.

266. Кошторис на перетірку готелю лаври і рішення Духовного собору по цьому питанню // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2886. 14 арк.

267. Рапорт економа Сергія і витрати грошей на ремонти і рішення собору по цьому питанню за 1868 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп 1. Спр. 2891. 15 арк.

268. Справа про облаштування лаврської соборної церкви в 1875 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1087. 9 арк.

269. Кошторис на будівництво артезіанської криниці в лаврі за 1907 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1693. 9 арк.
270. Рожко В. Є. Православні святині історичної Волині, Луцьк: ВАТ, 2009. 558 с.
271. Справа про ремонт дзвіниці та інших приміщень лаври // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1494. 29 арк.
272. Справа про будівництво огорожі з північного боку лаври за 1899 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1562. 97 арк.
273. Революція 1905 – 1907 рр. в Україні <http://osvita.ua/vnz/reports/history/4663/>
274. Волинська область у період буржуазно-демократичних революцій (1900 – 1917 рр.) <http://ukr.ssr.com.ua/volinska/volinska-oblast-u-period>
275. Справа про будівництво при Лаврі Троїцької церкви за 16 березня 1905 р. по 5 листопада 1910 р. Т. 1. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 156. 523 арк.
276. Справа про будівництво при Лаврі Троїцької церкви за 16 березня 1905 р. по 5 листопада 1910 р. Т. 2 // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 157. 471 арк.
277. Справа про передачу у розпорядження Лаври Жидиченського монастиря і відновлення його на кошти Лаври 27 жовтня 1894–15 лютого 1899 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3879. 347 арк.
278. Справа про заснування в м. Житомирі чоловічого монастиря 20 березня 1898 – 13 січня 1900 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 4155. 112. арк.
279. Довідка про стан церкви св. Іова Почаївського в с. Рудні Почаївській і листування Лаври з Волинською духовною консисторією про діяльність цієї парафії за 29 листопада 1929–5 листопада 1930 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 557. 64 арк.

280. Звернення комітетів Червоного Хреста та інших благодійних товариств про збір пожертвувань на будівництво пам'ятника М. І. Кутузову для надання допомоги військовим та інші потреби. 13 січня 1914–21 липня 1914 рр. // Держархів Тернопільської області Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 1835. 78 арк.
281. Справа про пожертвування на спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому в м. Києві 7 жовтня 1870–15 лютого 1871рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3032. 11 арк.
282. Річний звіт по відомствам лаври за 1837 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 203. 12 арк.
283. Річний звіт по лаври за 1839 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 2. Спр. 260. 24 арк.
284. Звіти по лаврському казначейству, економії, бібліотеки та іншим відомствам за 1848 р. Т. 4 // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 1482. 62 арк.
285. Звітна книга прибутків і видатків грошей по лаврському сховищу за 1866 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2698. 47 арк.
286. Звітна книга прибутків і витрат по лаврських сумах за 1869 і 1870 рр. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2975. 179 арк.
287. Місячні відомості про прибутки і витрати лаврських сум за 1870 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 3020. 115 арк.
288. Справа про прибутки, витрати і залишок лаврських сум за 1865 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 1. Спр. 2675. 110 арк.
289. Списки працівників на виплату зарплати і звітні дані про витрати економії за 1922 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 258 («Духовний собор Почаївської Лаври»). Оп. 3. Спр. 1114. 443 арк.

290. Русское православие: вехи истории // Науч. ред. А. И. Клибанов. М. Политиздат, 1989. 719 с.
291. Комиссаренко А. И. Русский абсолютизм и духовенство в XVIII веке: очерки истории секуляризационной реформы 1764 г. Москва : Издательство Всесоюзного заочного политехнического института. 1990. 202 с.
292. Водарский Я. Е. Церковные организации и их крепостные крестьяне во второй половине XVII- начале XVIII в. // Историческая география России XII – начале XX в. М.: 1975. С. 70 – 96.
293. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно визвольний рух трудящих (1861–1939 рр.). Львів : Каменяр. 1970. 276 с.
294. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). К. : Видавництво АН УРСР. 1959. 308 с.
295. Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. К.: Мистецтво. 1968. 464 с.
296. Бармак М. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII — перша половина XIX ст.). Тернопіль. 2006. 288 с.
297. Желізняк В. М. Особливості державного управління в Російській імперії на Правобережній Україні // Волинські історичні записки : зб. наук. праць. 2010. Т. 5. С. 45-48.
298. Желізняк В. М. Релігійна політика російської імперії на Правобережній Україні кінця XIX - початку XX століття // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Сер. Історія та географія. 2011. Вип. 42. С. 14–18.
299. Правилова Е. А. Финансы империи. Деньги и власть в политике России на национальных окраинах. 1801-1917. М.: Новое издательство. 2006. 451 с.
300. Шандра В. С. Українські суспільні інститути у взаєминах з російським самодержавством // Український історичний журнал. Київ. Інститут НАН України. 2010. № 4 (493) с. 59–83.

301. Дудар В. Л. Громадсько-політичний та культурний вплив Почаївського монастиря на населення Волині (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис...к. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України, Переяслав-Хмельницький. 2008. 22 с.
302. Доброклонский, А. П. Руководство по истории Русской Церкви. М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2009. 946 с.
303. Карташев, А. В. Очерки по истории Русской Церкви Т. 1. Минск: Изд-во Белорусского экзархата, 2007. 409 с.
304. Левченко И.В. Русская Православная Церковь и государство: Учебное пособие. Иркутск. 1997. 159 с.
305. Макарий (Булгаков) История Русской церкви. Кн. 7. – М. : Из-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря. 1996 г. 440 с.
306. Тальберг Н. Д. История русской церкви. М.: Директ-Медиа, 2007. 924 с.
307. Толстой М.В. История Русской Церкви. М.: СТД, 2008. 768 с.
308. Цыпин Владислав, прот. История Русской Православной Церкви: Синодальный и новейший периоды. М.: Изд. Сретенского монастыря. 2006. 816 с.
309. Алексеев С. И. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформленной России 1856–1904 гг. СПб.: Наука. 2003. 276 с.
310. Бричок С. Б. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина XIX – 20-ті рр. XX ст.): автореф. дис.. на здобуття наук. ступення канд. пед. наук: спец. 13.00.01. «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Житомир.2005. 19 с.
311. Бубнюк В. Синодальна доба в історії православної церкви [Електронний ресурс] В. Бубнюк. – Режим доступу: <http://www.apologet.kiev.ua/biblioteka/25-synodalna-doba/310-----xix-.html>.
312. Верховський П. В. Очерки по истории Русской Церкви в XVIII и в XIX веке. Варшава. 1912. 49 с.
313. Горбинченко І. В. Соціальний статус православного духовенства в Україні другої половини XIX століття: історіографія проблеми // вісник Київського

- національного університету імені Тараса Шевченка. Історія / Відп. Ред. Проф. В. Ф. Колесник. – К., 2010. – Вип. 100. С. 10–13.
314. Горбинченко І. В. Російська православна церква в системі народної освіти України другої половини ХІХ століття: дореволюційна історіографія проблеми / Г. Надтока, І. Горпинченко // Гілея. – 2010. – Вип. 42. – С. 137–143.
315. Дорошенко Д. короткий нарис історії Християнської церкви. Вінніпег. 1949. 102.с.
316. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Нью-Йорк.1956. 111 с.
317. Никишина Е. А. Финансовое обеспечение деятельности православных религиозных организаций. М. : Дело и Сервис. 2008. 224 с.
318. Николин А. Церковь и государство (стория правовых отношений). Издание Сретенского монастыря. 1997. 430 с.
319. Никольский Н. М. История русской церкви. М. : Политиздат. 1983. 448 с.
320. Стельмах В. С. Фінансово-кредитна система України – Росії (ХVІІІ–ХХ ст.) / В. С. Стельмах, І. І. Д'яконова, І. В. Сало, П. М. Сенищ. – Суми: Слобожанщина, 2000. 308 с.
321. Мартинів Ю. І. Організаційна структура господарського комплексу Почаївської лаври ХІХ – початку ХХ ст. // Наукові записки Тернопільського Національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2011. Вип. 1. С. 22–25.
322. Мартинів Ю. І. Видавнича діяльність Почаївської лаври // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського, Історичні науки. 2012. Вип. 3.33. С. 97–102.
323. Мартинів Ю. І. Фінансове та матеріально-технічне становище Почаївської лаври в кінці ХІХ на поч. ХХ ст. // Сборник научных трудов SWorld. Иваново. 2013. Выпуск 3. Т. 41. С. 95–100.
324. Мартинів Ю. І. Формування архітектурного комплексу Почаївської лаври в 1831 – 1920 рр. // Аналітико інформаційний журнал СХІД. січень-лютий 2014 р. Вип. 1. С. 150–154.

325. Мартинів Ю. І. Формування системи внутрішнього управління Почаївською лаврою у синодальний період // Наукові записки Тернопільського Національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2018. Вип. 1 Ч. 2. С. 67–72.

ДОДАТКИ

Таблиця 1

Кількісний склад духовенства Почаївської лаври

По штату у лаврі	Роки				
	1835	1836	1837	1838	1839
ієромонахи	18	20	18	19	21
ієродиякони	4	4	4	5	4
монахи	2	1	2	2	3
послушники	24	30	24	22	19
диякони					
священники					
	Роки				
	1841	1842	1844	1852	1854
ієромонахи	19	19	19	16	19
ієродиякони	3	3	4	6	8
монахи	2	2	2	4	6
послушники	19	19	27	37	39
диякони	4	4	1	2	
священники				5	
	Роки				
	1860	1862	1863	1865	1874
ієромонахи	20	19	19	20	19
ієродиякони	10	7	7	10	8
монахи	7	10	10	10	7
послушники	52	40	40	42	44
диякони	7				
священники					

Продовження таблиці 1

	Роки			
	1876	1882	1909	1911
ієромонахи	22	20	15	22
ієродиякони	10	8	10	13
монахи	5	10	9	5
послушники	44	47	50	59
диякони		1		
священники				

[44, арк. 2; 45, арк. 4; арк. 8; 47, арк. 10; 48, арк. 30; 49, арк. 7-8; арк. 7; 50, арк. 7;

51, арк. 12; 192, арк. 8].

Таблиця 2

Розподіл коштів Почаївської лаври 1834–1902 рр.

Сфера прибутку	Суми прибутку в різні роки			
	1833	1835	1836	1837
Кошти, що знаходились на банківських рахунках	192140	167795	93900	43165
Церковна сума	287	236	268	257
Кружка	3884	2659	3830	3766
Кошти отримані від реалізації свічкового заводу	3681	3208	4560	4685
Друкарська продукція	1844	1400	1609	1210
Кошти отримані від реалізації промислової та сільськогосподарської продукції	17231	9100	12096	19949
	1839	1840	1844	1846
Кошти, що знаходились на банківських рахунках	33850	181512	181362	180546
Церковна сума	312	1035	726	5190
Кружка	3794	5357	5398	13654
Кошти отримані від реалізації свічкового заводу	3918	3214	7987	13063

Продовження таблиці 2

Друкарська продукція	861	925	2587	3401
Кошти отримані від реалізації промислової та сільськогосподарської продукції	1231	33793	9529	10754
	1847	1848	1849	1851
Кошти, що знаходились на банківських рахунках		64946	64946	116070
Церковна сума	11013	2648	3296	3326
Кружка	51193	8765	8056	9275
Кошти отримані від реалізації свічкового заводу	26136	10142	11419	9815
Друкарська продукція	13117	2258	2757	3192
Кошти отримані від реалізації промислової та сільськогосподарської продукції	21010	6346	6774	9017
	1853	1854	1857	1860
Кошти, що знаходились на банківських рахунках	116040	116070,25	147881	56188
Церковна сума	4817	2491	5190	2692
Кружка	6346	7041	7970	5382

Продовження таблиці 2

Кошти отримані від реалізації свічкового заводу	10094	5057	12404	12886
Друкарська продукція	2438	2587	3400	1543
Кошти отримані від реалізації промислової та сільськогосподарської продукції	7870	9529	10750	400
	1861	1864	1865	1866
Кошти, що знаходились на банківських рахунках				
Церковна сума	5984	5346	5764	3742
Кружка	7090	15085	20931	12730
Кошти отримані від реалізації свічкового заводу	14349	17539	22756	21414
Друкарська продукція	2438	2587	3400	1543
Кошти отримані від реалізації промислової та сільськогосподарської продукції	2326	20111	13237	17080
	1870	1874	1875	1877
Кошти, що знаходились на банківських рахунках		210315		219665

Продовження таблиці 2

Церковна сума	7450	9640	9650	3723
Кружка	29644	26900	7090	16790
Кошти отримані від реалізації свічкового заводу	25000	34497	34500	12556
Друкарська продукція	8386	36815	36800	13078
Кошти отримані від реалізації промислової та сільськогосподарської продукції	15775	13314	2326	7920
	1881	1884	1888	1892
Кошти, що знаходились на банківських рахунках	227575		221030	
Церковна сума	16158	3690	7171	12598
Кружка	17998	33965		3720
Кошти отримані від реалізації свічкового заводу	34761	37943	44043	76835
Друкарська продукція	29971	25879	21899	23717
Кошти отримані від реалізації промислової та сільськогосподарської продукції	20344	6295	14945	20303

Продовження таблиці 2

	роки	роки	роки	роки
	1894	1895	1896	1899
Кошти, що знаходились на банківських рахунках	122625		52800	98839
Церковна сума	4425	14600	22330	21907
Кружка	38253	46372	45948	36420
Кошти отримані від реалізації свічкового заводу	52761	25000	53578	59600
Друкарська продукція	23278	18492	14190	8155
Кошти отримані від реалізації промислової та сільськогосподарської продукції	19050	28733	40035	25056
	1900	1902	1909	
Кошти, що знаходились на банківських рахунках	102839	113739		
Церковна сума	6489	26121		
Кружка	37124	69728		
Кошти отримані від реалізації свічкового заводу	16971	44966		
Друкарська продукція	3082	8095		

Продовження таблиці 2

Кошти отримані від реалізації промислової та сільськогосподарської продукції	47686	31655		

[172, арк. 7, 8, 9, 9зв., 10, 13, 14, 18, 18зв.; 173, арк. 5, 5зв.; 282, арк.4, 5, 5 зв., 7, 8, 9, 9 зв., 10 зв., 11, 12, 12 зв.; 283, арк. 1, 3, 4, 7, 7 зв., 9, 9зв.; 252, арк. 29; 71, арк. 1, 3, 5, 10, 28; 253, арк. 5, 5зв, 7; 284, арк. 15; 285, арк. 2, 3, 4, 5, 5зв, 6, 7, 8, 9; 288, арк. 3, 12, 30, 39, 48, 57, 66, 75, 91; 287, арк. 2, 30, 61, 92; 286, арк. 1-26].

Додаток А

Структура капіталів і фінансових надходжень Почаївської лаври (1833-1902 рр.)*

*Розрахунки проведено автором на основі аналізу архівних джерел

Таблиця 3**Динаміка виробництва цегли**

№п/п	Роки	Кількість (тис.)
1.	1831	22
2.	1836	42
3.	1863	40
4.	1894	22
5.	1908	50
6.	1910	70
7.	1911	79

[136, арк. 4; 139, арк. 3; 144, арк. 4].

*Таблиця 4***Динаміка виробництва свічкової продукції**

№п/п	Роки	Кількість (пудів)
1.	1833	73
2.	1835	210
3.	1858	330
4.	1859	330
5.	1896	399

[136, арк. 4; 139, арк. 3; 144, арк. 4].

Таблиця 5

Земельні угіддя Почаївської лаври у 1831–1914 рр.

№ п/п	Роки	Земельна власність
1.	Початок ХІХ ст.	64 десятин (69,76 га.)
2.	Друга половина ХІХ ст.	632 десятин (688,88 га.)
3.	1868 р.	386 десятин (420,74 га.)
4.	1868 р.	170 десятин лісу (185,3 га)
5.	1893 р.	384 десятин (418 га.)

[114, с. 68; 4, с. 308; 115, с. 267].

Таблиця 6

**Кількість вирощеної сільськогосподарської продукції у фільварках
Почаївської лаври**

	1834 р.	1835 р.	1836 р.	1837 р.	1839	1840 р.
	корців	корців	корців	корців	корців	корців
Пшениці	445	383	446	359	266	
Ячменю	653	747	403	534	600	115
Гречки	445	256	358	357	539	163
Вівса	1749	1705		1298		440
Проса	44	79	10	1	1	13
Гороху	50	29	60	65	62	22
Конопель	7				52	
Льону	4	2				

[124, арк. 13; 125, арк. 9; 126, арк. 10; 127, арк. 7; 128, арк. 9; 252, арк. 11, 11зв.; 173, арк. 9, 9 зв.; 85, арк. 18, 18 зв.; 91, арк. 7, 7 зв., 9, 9 зв.].

Таблиця 7

Чисельність тварин та птиці у фільварках Почаївської лаври

тварини	1834 р.	1835 р.	1837 р.	1838 р.	1839 р.	
Коні	24	30	61	38	37	
Воли	19	10	12		25	
бугаї	4	4	4	4	3	
Бики	34	33	27	22	7	
Корови	69	55	54	60	40	
Вівці	436		348	325	225	
Кози	4		7		6	
Свині	111	162	149	164	141	
Індики	13	44	34	94	72	
Гуси	38	118	36		48	
Качки	38	91	32	100	60	
Кури	62	135	88	550	41	

[124, арк. 13; 125, арк. 9; 126, арк. 10; 127, арк. 7; 128, арк. 9; 252, арк. 11, 11зв.; 173, арк. 9, 9 зв.; 85, арк. 18, 18 зв.; 91, арк. 7, 7зв., 9, 9 зв.].

Таблиця 8

**Документально підтвержені витрати Почаївської лаври на об'єкти
інфраструктури у 1831–1914 рр.**

№п/п	Рік	Назва об'єкту	Фінансування
1.	1859	Відкриття поштового відділення	200 руб. сріблом
2.	1862	Закрито	
3.	1861–1867	Будівництво готелю за межами обителі	14 тис. руб. сріблом
4.	1871	Заснування фотографічної майстерні	712 руб. сріблом
5.	1878–1879	Облаштування готелю у приміщенні місцевої ратуші	
6.	1882	Відновлення роботи поштового відділення	312 руб. сріблом щорічно
7.	1883	Будівництво готелю поблизу лаврських ворот	
8.	1885	Заснування телеграфної станції	166 руб. сріблом щорічно
5.	1894–1895	Будівництво двоповерхового готелю праворуч західних ворот (за межами обителі)	
6.	1831–1914	Харчування насельників обителі	близько 5 тис. руб. сріблом щорічно

Продовження таблиці 8

7.	1831–1914	Оплата праці лаврській братії та найманим працівникам	близько 5 тис. руб. щорічно
8.	1889–1890	Участь у державних виставках	
	Всього		25390 руб. сріблом

[144, с. 38; 145, с. 3, 4, 11; 115, с. 255].

Таблиця 9

**Вартість продуктів харчування в Кременецькому повіті наприкінці
XIX – початку XX ст.**

Назва товару	Одиниця виміру	Вартість
Олія	1 пуд *	6 руб. сріблом 60 коп.
Цукор	1 фунт	15 коп.
Сіль	1 фунт	15 коп.
Свіжа риба	1 пуд	4 руб. сріблом 40 коп.
Борошно	1 пуд	1 руб. сріблом 70 коп.
Осетрина солена	1 фунт	25 коп.
Чай	1 фунт	2 руб. сріблом 16 коп.

[195, арк. 9].

Таблиця 10

**Вартість товарів та послуг у Кременецькому повіті наприкінці
XIX – початку XX ст.**

Послуга	Тривалість	Оплата
Оранка (ярова)	1 десятина	4 руб. сріблом
Косіння сіна	1 день	35 коп.
Різноробоча	1 місяць	2 руб. сріблом 50 коп.
Різноробочий	1 день	30 коп.
Кучер	1 рік	15 руб. сріблом
Коваль	1 день	40 коп.

[289, арк. 10].

Таблиця 11

Чисельність учнів у Почаївсько-лаврській школи грамоти

	I. 1898	1900–1901	XII 1902	1904–1905
Усього учнів	26	38	34	30
Хлопці	10	13	21	11
Дівчата	16	25	13	19
Православні	12	26	23	14
Католики	2	–	2	–
Іудеї	12	12	9	16
Діти селян	?	15	25	11
Діти міщан	?	22	9	19
Діти духовенства	–	1	–	–
Закінчили повний курс			2 дівчини	

[212, с. 136].

Таблиця 12

Витрати на будівництво культових споруд підтвердженні документально

№ п/ п	Назва об'єкта	Роки	Витрати			Архітектор, керівник роботи
			Будів- ництво	Робота Праці- вникам	Матеріали	
1	Будівництво муру	1833 – 1836	3 тис. руб. сріблом			Михайловський В.
2	Св. Ворота	1835				Михайловський В.
3	Реконструк- ція Теплої(згодо мСв.Трійці) і Печерної церков	1862				
4	Будівництво готелю	1861 – 1867	1894 руб. сріблом	866 руб. сріблом	100 тис. цегли, 40 куб. сажнів каменю, 50 куб. сажнів вапна	
5	Дзвіниця	1862 – 1871	80 тис. руб. сріблом	4500 руб. сріблом		Растрахунов К.
6	Переміщення Варваринсь- кої церкви	1887	1500 руб. сріблом			Афанасьєв К.

Продовження таблиці 12

7	Будівництво нового готелю	1893 – 1895	13 тис. руб. сріблом			Ульяницький Н.
8	Службовий корпус	1895 – 1896				
9	Двоповерхо- вий будинок	1894 – 1898	32 тис. руб. сріблом			Ульяницький Н.
10	Спорудже- ння криниці	1894	18 тис. руб. сріблом			Бела фон Вангеля
11	Спорудже- ння артезіанської криниці	1909	4970 руб. сріблом			Глаголевий О.
12	Будівництво муру	1899	2100 руб. сріблом			
13	Будівництво Троїцького Собору	1906 – 1911	32942 руб. сріблом	11150 руб. сріблом		Щусєв О. В.
	Всього		189406 руб. сріблом	16516 руб. сріблом	205922 руб. сріблом	

[69, арк. 20; 86, арк. 77; 80, арк. 5; 71, с. 86; 47, с. 206].

Таблиця 13

**Витрати Почаївській лаврі, пов'язані з ремонтно-будівельними та
благоустройними роботами**

№ п/п	Назва об'єкта	Роки	Сума	
			будівництво	Зарплата майстрам
1.	Ремонти в лаврській келарні, штукатурка, побілка приміщень	1832 – 1840	17457 руб. сріблом	
2.	Ремонт підлоги, галареї, встановлення дерев'яної огорожі, зміцнення даху	1835		
3.	Встановлення тротуару з кам'яними плитами, столярні роботи, покриття контрафорсів черепицею	1835		104 руб. сріблом
4.	Позолота куполу Успенського собору		8 тис. руб. сріблом	
5.	Ремонт в галареї, будівництво кам'яної огорожі	1850		
6.	Ремонти в братській трапезній	1859 – 1866		
7.	Ремонти приміщення друкарні	1860		67 руб. сріблом
8.	Зведення приміщення для сторожів	1887		
9.	Встановлення торгових лавок	1889	4500 руб. сріблом	

Продовження таблиці 13

10.	Проведення ремонтних робіт в господарських приміщеннях	1897	2 тис. руб сріблом	
11.	Нове асфальтне покриття	1899	5176 руб.	
	Всього		37133 руб. сріблом	171 руб. сріблом

[47, с.165; 71, с. 91; 70, арк. 58; 82, арк. 1; 83, арк. 15].

Таблиця 14

Витрати Почаївської лаври, пов'язані з розписом інтер'єрів, придбанням іконостасів та предметів культу

№ п/п	Назва об'єкта	Роки	Сума
1.	Оформлення інтер'єру Успенського собору	1834 –1835	
2.	Розписи ікон іконостасу	1836	250 руб. сріблом
3.	Придбання іконостасу, срібних рам, двох кіотів	1839	250 руб. сріблом
3.	Придбання нового іконостасу	1851	765 руб. сріблом
4.	Придбання наперстольного ковчегу	1851	300 руб. сріблом
5.	Купівля срібної раки для святих молей	1855	975 руб. сріблом
6.	Придбання золотої ризи	1866	3646 руб. сріблом
7.	Придбання кіотів	1874	1700 руб. сріблом
8.	Розписи в Успенському соборі	1869	
9.	Придбання срібного престолу	1880	20,112 руб. сріблом
10.	Придбання бронзового кіота	1881	10 тис. руб. сріблом
11.	Купівля нового ковчегу	1883	10 тис. руб. сріблом
12.	Встановлення мармурового балдахіну	1888	6 тис. руб. сріблом
	всього		59998 руб. сріблом

Додаток Б

Система мір у Російській імперії.

Система мір це система одиниць виміру, яка традиційно використовувалася у Російській імперії до 1917 року.

Міри площі

1 кв. верста = 250 000 кв. сажнів = 1,1381 км².

1 кв. сажень = 9 кв. аршинам = 49 кв. футам = 4,5522 м².

1 кв. аршин = 256 кв. вершкам = 784 кв. дюймам = 0,5058 м².

1 кв. вершок = 19,6958 см².

1 кв. дюйм = 100 кв. лініям = 6,4516 см².

1 Аршин = 0,711 м.

1 Сажень = 2,36 см.

1 Вершок = 4,4 см.

Міри об'єму

1 куб. сажень = 27 куб. аршинам = 343 куб. футам = 9,7127 м³.

1 куб. вершок = 5,3594 куб. дюймам = 87,8244 см³.

1 куб. фут = 1728 куб. дюймам = 28,3168 дм³.

Міри рідких тіл («винні міри»)

1 бочка = 40 відер = 491,976 л (491,96 л).

1 куфа - міра рідини. дорівнювала 40 відрам горілки або води.

1 відро = 4 чвертям відра = 10 штофам = 1/40 бочки = 12,29941 л (на 1902 р.).

1 винна пляшка = 1/16 відра = 1/4 гарнця = 3 склянкам = 0,68; 0,77 л; 0,7687 л.

1 горілчана, або пивна пляшка = 1/20 відра = 5 чаркам = 0,615; 0,60 л.

1 пляшка = 3/40 відра (Указ від 16 вересня 1744 року).

Міри ваги (маси)

1 пуд = 40 великим гривенкам або 40 фунтам = 80 малим гривенкам = 16 безмінам = 1280 лотам = 16,380496 кг.

1 півпуда = 8,19 кг.

1 фунт = 0,4095124 кг (з 1899 року) [168, с. 300].

Додаток В

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Мартинів Ю. І. Організаційна структура господарського комплексу Почаївської лаври XIX – початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського Національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2011. Вип. 1. С. 22–25.

2. Мартинів Ю. І. Видавнича діяльність Почаївської лаври // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського, Історичні науки. 2012. Вип. 3.33. С. 97–102.

3. Мартинів Ю. І. Почаївська лавра як осередок освіти на Волині в XIX на поч. XX ст. // Збірник наукових праць Волинські історичні записки. 2012 р. Т. 8. С. 96–99.

4. Мартинів Ю. І. Фінансове та матеріально-технічне становище Почаївської лаври в кінці XIX на поч. XX ст. // Сборник научных трудов SWorld. Иваново. 2013. Выпуск 3. Т. 41. С. 95–100.

5. Мартинів Ю. І. Почаївський монастир у XVII – початку XVIII ст. // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського, Історичні науки. 2013. Вип. 3.34. С. 53–57.

6. Мартинів Ю. І. Діяльність Почаївської лаври по збереженню пам'яток історико-культурної спадщини // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського, Історичні науки. 2013. Вип. 3.35. С. 71–75.

7. Мартинів Ю. І. Формування архітектурного комплексу Почаївської лаври в 1831 – 1920 рр. // Аналітико інформаційний журнал СХІД. січень-лютий 2014 р. Вип. 1. С. 150–154.

8. Мартинів Ю. І. Формування системи внутрішнього управління Почаївською лаврою у синодальний період // Наукові записки Тернопільського Національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2018. Вип. 1 Ч. 2. С. 67–72.

2. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

9. Мартинів Ю. І. Почаївська лавра як осередок освіти Волинського краю // «Документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи»: Матеріали наукової конференції, 12 серпня 2008 р. м. Полтава / Ред. кол. Удод О. А., Білоус Г. П., Волошин Ю. В. Полтава, 2008. С. 156–160.

10. Мартинів Ю. І. Видавнича діяльність Почаївської лаври // Всеукраїнська науково-практична конференція (до 90-річчю Луганського національного університету імені Тараса Шевченка): «Сучасна бібліотека в інноваційному освітньому просторі системі підвищення якості освіти», 17–18 березня 2011 р. / Ред. кол.: Ж. В. Марфіна, О. В. Бикова, К. О. Шарамет. Луганськ. 2011. С. 345–350.

11. Мартинів Ю. І. Почаївський монастир в документальних джерелах ДАТО // II міжнародна науково-практична конференція (до 100-річчя Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського): «Аркасівські читання», 27–28 квітня 2012 р. м. Миколаїв / Ред. кол. О. І. Гуржій, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, Я. С. Макушенко. 2012. С. 319–321.

12. Мартинів Ю. І. Періодичні видання Почаївської лаври – як джерело вивчення Волинського краю // III міжнародно-практична конференція (до 100-річчя Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського): «Аркасівські читання», 26–27 квітня 2013 р. м. Миколаїв / Ред. кол. О. І. Гуржій, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, В. І. Кокошко Миколаїв, 2013. С. 291–293.

13. Мартинів Ю. І. Вплив господарського комплексу Почаївської лаври на економічний розвиток краю у XIX – початку XX ст. // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (Памяті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука)», 27–28 листопада 2014 р. м. Тернопіль / за заг. ред. д. істор. н. Е. Бистрицької (гол. ред.), д. істор. н. І. Зуляка, д. філос. н. О. Сагана, д. філос. н. Л. Филипович, 2014. С. 38–41.

14. Мартинів Ю. І. Включення Почаївського монастиря у структуру РПЦ в 1831–1833 рр. // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції

«Українська Греко-Католицька церква в історії та сучасних процесах розвитку українського суспільства» (до 420-ліття укладення Берестейської унії, 70-ліття Львівського «псевдособору» 1946 р.), 21–22 квітня 2016 р. м. Тернопіль / за заг. ред. д. істор. н. Е. Бистрицької (гол. ред.), д. філос. н. А. Колодного, д. філос. н. П. Яроцького, 2016. С. 53–59.